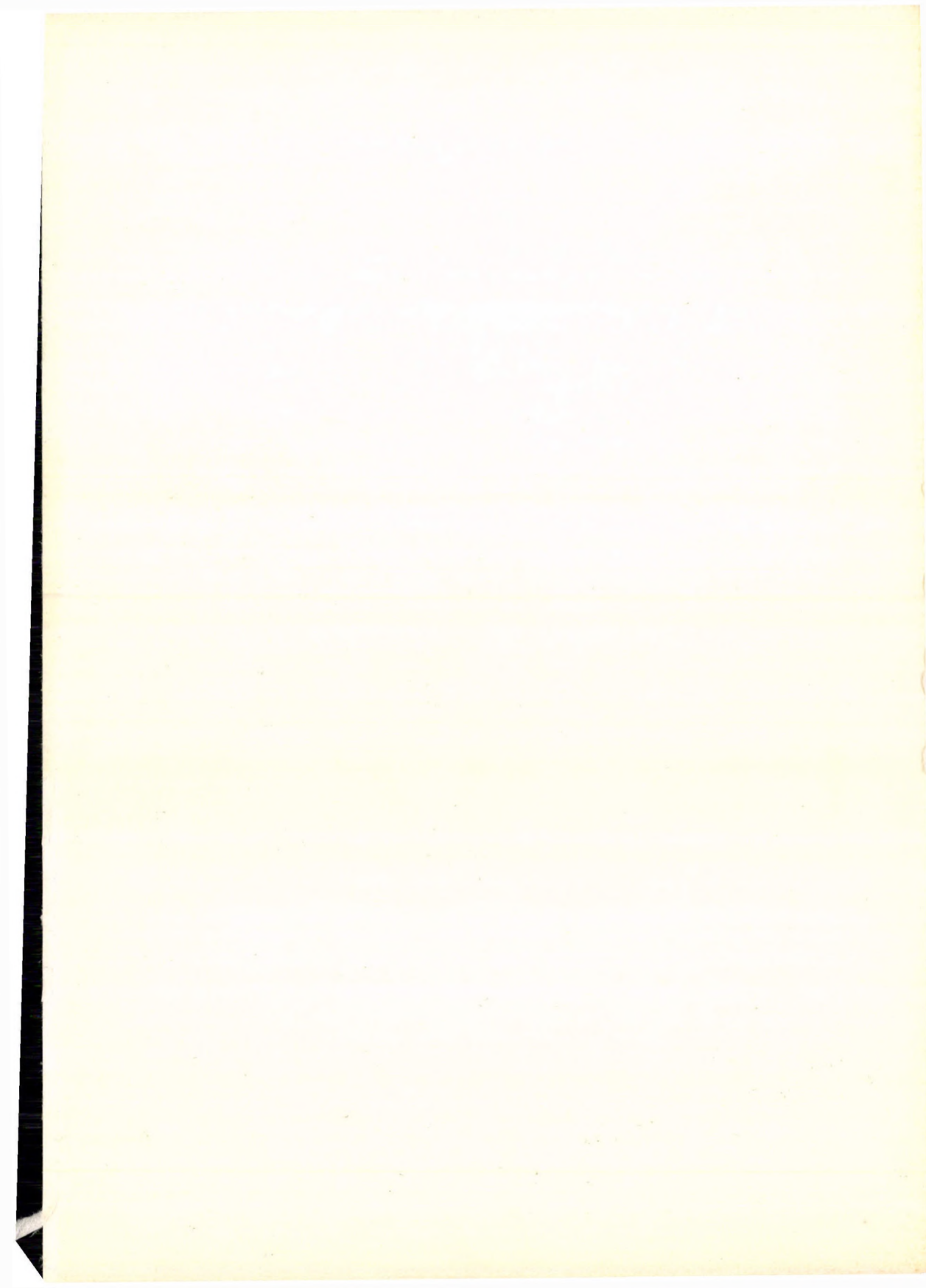


5

TERÜLETI KUTATÁSOK





Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézet

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

22.

T E R Ü L E T I K U T A T Á S O K

Szerkesztette:

Beluszky Pál - Sikos T. Tamás

Budapest

1982

Szerkesztő Bizottság:

BARTA GYÖRGYI

BERÉNYI ISTVÁN

ENYEDI GYÖRGY

SIKOS T. TAMÁS

E szám munkatársai: Beluszky Pál tudományos főmunkatárs /Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest/, Csefkő Ferenc ügyvezető igazgató /Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs/, Enyedi György tudományos tanácsadó, osztályvezető /MTA FKI. Budapest/, Horváth Gyula tudományos munkatárs /Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs/, Horváth Gyula főelőadó /OT Számítástechnikai Központ, Budapest/, Kovács Géza tszv. egyetemi tanár /Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest/, Krajkó Gyula tszv. egyetemi tanár /József Attila Tudományegyetem, Szeged/, Matheika Március egy. docens /Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest/, Pálné Kovács Ilona tudományos munkatárs /Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs/, Pálfalvi József főelőadó /Közlekedési és Postaügyi Minisztérium, Budapest/, Rechnitzer János tudományos munkatárs /Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs/, Sikos T. Tamás tudományos munkatárs /MTA FKI. Budapest/, Simon Imre tudományos főmunkatárs /MTA FKI Alföldi Csoportja, Békéscsaba/, Tóth József tudományos osztályvezető /MTA FKI Alföldi Csoportja, Békéscsaba/

I S S N 0139 - 2875 Elmélet - Módszer - Gyakorlat

I S S N 0139 - 2883 Területi Kutatások

T A R T A L O M

	oldal
Előszó /Beluszky Pál/	1
Dr. Beluszky Pál: A szerkesztő vitaindítója - A komplex gazdasági körzet - hit, remény vagy valóság?	3
Dr. Krajkó Gyula: A gazdasági körzet néhány fontosabb vonása	25
Dr. Tóth József: A magyar gazdaság térszerke- zeti egységeiről	42
Dr. Enyedi György: Temetés vagy a tetszhalott élesztése	52
Dr. Simon Imre: Hozzászólás a "legújabb" magyar körzet-vitához	55
Dr. Wiener György: A gazdasági körzetek - a tör- ténelmi és a jelenkori tapasztalatok tükrében	61
Dr. Horváth Gyula: A gazdasági tér, a körzetesi- tés és a gazdaságirányítás kölcsön- hatásának pár kérdéséről	71
Dr. Matheika Március: Gazdasági körzetekről	87
Dr. Pálné Kovács Ilona - Dr. Csefkó Ferenc: A köz- igazgatás és a gazdasági körzetek vi- szonya	91
Dr. Rechnitzer János: A körzetalakító gazdasági kapcsolatokról	101
Dr. Kovács Géza: Árnyaltabb időbeniség és árnyal- tabb térbeniség	112
Dr. Pálfalvi József - Horváth Gyula: A termelés területi áruszállítási kapcsolatai és a gazdasági körzetek	116
A gazdasági körzetesítés válogatott irodalma	133

A Területi Kutatások 5. száma a sorozat célkitűzéseinek szellemében került összeállításra. Biztosítani kívántuk a folyóirat "műhely-jellegét"; ezt szolgálja a gazdasági körzetesítés témájában szervezett "kerekasztal-vita". A vita során törekedtünk az interdiszciplinaritás érvényrejuttatására, a műfaji kötetlenségre.

A gazdasági körzetesítés témaköréről Szerkesztőségünk kezdeményezte a véleménycserét. Ugy véltük, a kérdéskör problémáinak ismételt felvetése több szempontból is indokolt:

- a körzetesítés máig kellően nem tisztázott kérdései fellelkeszik az ország térszerkezetének kutatását,
- ugyanakkor a rokontudományok s a gyakorlat által a "rajonok" felrajzolása iránt támasztott - indokolt, - indokolatlan? - igény kielégítetlen maradt.

Megkíséreltük a gazdasági geográfiában olyannyira renyhe vitaszellemet bátorítani, hisz, mint Tóth József írta, hosszú évek óta "pszeudo-viták kvázi-kontrollja" mellett kényszerülünk dolgozni. A vita természetesen nem lehet öncél; nyilvánvaló viszont, hogy az elmaradt érdemi véleménycserék jónéhány, a gazdasági geográfia előtt álló feladat megoldását késleltették, tudományágunk hatékonyságát csökkentették.

Kérésünkre több tudományág - gazdasági földrajz, közgazdaságtudomány, államigazgatástan, szociológia, jövőkutatás - több, mint tucatnyi képviselője foglalta össze véleményét. Annak ellenére, hogy a felkértek közül néhányan - most - adósak maradtak felfogásuk írásba foglalásával, úgy ítéljük meg - reméljük nem szerénytelenül -, hogy az összegyűlt anyag hozzájárul a kérdéskör tisztázásához, vagy legalábbis értékes gondolatokkal segíti kutatómunkánkat. Eredeti célkitűzésünket - az elkészült hozzászólások "körözése" a vita résztvevői között a kölcsönös reagálások biztosítása érdekében - csak részben tudtuk megvalósítani; reméljük megtaláljuk a módját a további vélemények, a válaszok és viszontválaszok közreadásának.

Az összegyűlt anyag szemlélete, megközelítési módja változatos, a szerzők véleménye sokszínű. Beluszky Pál vitaindítójában erős kétségeit fejezi ki a körzetek létét illetően; Krajkó Gyula a "hagyományos körzetfelfogás" igen világos, tömör, lényegretörő összefoglalóját adja; Tóth József, a "szkeptikus hívő", vibráló cikkében a gazdasági földrajz gondjainak széles mezejére tereli a kérdést; Enyedi György, Simon Imre, Horváth Gyula a nemzetközi kitekintést is biztosítja számunkra, miközben a körzetesítés mellett tudományágunk nem egy generális problémáját is felvetik; Wiener György a körzetek létét az általános társadalom- és gazdaságelméleti kérdések részeként kezeli s változja a társadalmi és területi munkamegosztás alakulásának történetét; Rechnitzer János egy konkrét térszerkezeti kutatás eredményeit szembeesíti a gazdasági körzetek kérdéskörével; Kovács Géza a társadalmi-gazdasági irányítás, a területi érdekképvisé-

let, a döntési szintek és a területi beosztás összefüggéseire utal; Csefkő Ferenc és Pálné Kovács Ilona az egyik lehetséges felhasználó, az államigazgatástudomány véleményét tolmácsolta; Matheika Március pedig a magyar gazdasági körzetesítés legrégibb műhelyének álláspontját foglalta össze. Végül Pálfalvi József - Horváth Gyula szerzőpáros a körzeteknek/?/ a kutatás gyakorlatában való felhasználására szolgáltat példát.

A vita értékelését nem kívánjuk "megelőlegezni". Ehelyett két olyan "melléktermékre" mutatunk rá, melyek külön örömet okoztak a szerkesztőknek:

- A körzetesítés mellett tudományágunk több alapvető, megoldásra váró kérdése is felmerült - részben igen mélyrehatóan elemeztetett is - a vita során; Csak utalunk Simon Imrének a földrajz axiómáinak kidolgozására tett javaslatára, vagy Horváth Gyula fejtegetésére a gazdasági tér kérdéskörében.

- Úgy véljük, a gazdasági földrajz nyeresége az a friss, kötetlen, felszabadult, aktiv frivol hang, stílus, amely az írások többségét jellemzi; a szerkesztők egyike által egy recenzióban "szikárnak" és "puritánnak" nevezett Tóth József a verbő vitairatok gyöngyszemét "izzadta rá" arra a porszemre, amelyet a szerkesztők - néhány kérdés formájában - hozzá eljuttattak. S ha nem is pamflettek írásától várjuk a gazdaságföldrajzi irodalom megújódását, az elszürkült szaknyelv s stílus elleni fricska üdvözlendő.

A vitát nem kívánjuk lezárni a Területi Kutatások hasábjain; a hozzászólásokat, véleményeket örömmel közreadjuk.

E "tematikus szám" a Területi Kutatások további, megszkott rovatait nem tartalmazza, a következő számokban azonban visszatérünk a megszokott szerkezethez.

Beluszky Pál

A SZERKESZTŐ VITAINDÍTÓJA

A KOMPLEX GAZDASÁGI KÖRZET - HIT, REMÉNY VAGY VALÓSÁG?

Dr. Beluszky Pál

"Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?" kérdezheti joggal az olvasó. A "komplex gazdasági körzetesítés", a rajonirozás témája szinte észrevétlenül kimult, anélkül, hogy akár egyetlen, általánosan elfogadott rajonbeosztást hagyott volna ránk örökölni. S miután - utóvédharcoktól eltekintve - egyre kisebbérdeklődés kíséri a rajonirozást, egyre ritkábban hallatszanak rajonirozásra biztató felhívások, okkal vélhetjük, hogy a gazdasági geográfiának nincs is szüksége komplex gazdasági körzetre, mint alapkategóriára. Szükség van-e akkor egyáltalán szót vesztetgetni e kérdésre? - tesszük fel ismételten a kérdést.

Ugy vélem, igen; mégpedig legalább két okból:

1. A komplex gazdasági körzetek kérdésköre egyszerűen "kipoptott" a hazai gazdaságföldrajzi irodalomból, anélkül, hogy a feladat teljesült volna /megrajzoltuk, elemeztük volna a komplex gazdasági körzeteket/, vagy a rajonirozás alapelveinek s az ország jelenlegi, feltárt térszerkezetének szembesítése nyomán vetettük volna el a körzetesítési kísérleteket, mint irreálisá vált feladatot. Miközben gyarapodnak empirikus ismereteink hazánk térszerkezetéről, nem történik igényes kísérlet a térszerkezet átfogó felrajzolására, a térelméletek s az empirikusan feltárt térszerkezet összevetésére, a szintézis elméleti megalapozására.

A feladat nyilvánvaó: tisztázni kell, hogy a gazdasági körzetek klasszikus ismérvei alapján megrajzolható-e az ország térszerkezete, ill. mennyiben kell e klasszikus ismérveket újraértékelni, újrafogalmazni. S ha a gazdasági körzetek képezik ma is az ország térszerkezetének alapját, akkor komplex kimunkálásuk /elhatárolás, jellemzés, a kutatómunkában való érvényesítésük/ a gazdasági geográfia nagy adóssága. De ha nem, akkor a gazdasági körzetek bizonytalan körvonalait le kell törölni az ország munkatérképéről, mert a kusza vonalaktól elmaszatolódott térkép akadályozza az "új kép" felrajzolását is.

2. Szükséges e kérdéskör ujratámasztása azért is, mert a gazdasági földrajz produktumainak lehetséges felhasználói - közgazdászok, a területi gazdaságtanok művelői, területi tervezők, szociológusok, az államigazgatás szakemberei és így tovább - a társadalom-gazdaság "természetes téregységeit" továbbra is a komplex gazdasági körzetekben látjuk, anélkül, hogy a gazdasági földrajz e téren tapasztalható elbizonytalanodását érzékelnék, vagy hogy a körzetek tényleges tartalmát, a körzeteket kialakító társadalmi-gazdasági kapcsolatok jellegét, a különböző nagyságrendű, hierarchikusan tagolt körzetek egyes fokozatainak - mikro-, al-, mezo- és makrokörzetek - felhasználhatóságát, az egyes körzet-javaslatok ellentmondásait különösebben mérlegelnék /végső

sonon nem is feladatunk/. S természetesen várják, egyre várják, hogy a komplex körzetek térképét a gazdasági geográfia végre iróasztalukra tegye. /Példáért maradjunk az államigazgatás szakembereinél: az Államigazgatási Jog c. kézikönyv szerzői úgy vélik, hogy "Az ország legnagyobb természetes tájegységei az egyre inkább kifejlődő gazdasági körzetek, az un. régiók. Ezeket az országrésznyi területeket elsősorban az összefüggő gazdasági szerkezet teszi egyre inkább természetes egységekké. A régiók - kifejlődésük esetén - az állami területi beosztást befolyásoló természetes egységek lesznek."¹. Hencz Aurél szerint: "A fejlődés a különböző szintű gazdasági régió és igazgatási egység határainak megfelelő összehangolását kívánja meg."²./

Ha a gazdasági földrajz sem a várt, általánosan elfogadott körzetbeosztást nem készíti el, sem ennek okát nem tisztázza egyértelműen, akkor tudományos presztizsének további hanyatlását segíti elő.

Ezért véltük úgy: nem felesleges s érdektelen a komplex gazdasági körzetesítésről vallott mai nézeteket felkutatni, ütköztetni, tisztázni a gazdasági földrajz feladatait a rajonirozás, vagy annak "elparentálása" terén.

Milyen eredmények felett kell ítéletet mondanunk? Vessünk egy pillantást a komplex gazdasági körzetesítés hazai történetére!

A gazdasági körzet, a rajon /régió/, a körzetkutatás a negyvenes évek legvégén, mindenekelőtt a szovjet gazdasági földrajz eredményeinek megismerése nyomán vált a magyar gazdasági geográfia központi problémájává, vizsgálódásainak elsőrendű céljává. A magyarországi rajonirozás atyja - prófétája? - Markos György 1952-ben foglalta össze a körzetesítés alapelveit, az addigi munkálatok eredményeit, tette közzé az első körzetbeosztási kísérletet, s a tanulmányhoz csatoltan napvilágot láttak a kibontakozó vita első megnyilatkozásai is.³ A következő egy-másfél évtized a "rajonirozás" évtizede volt a magyar gazdasági földrajzban. Noha a körzetesítés alapelvei /mint pl. a komplexitás megkövetelhető foka, a körzetek autarchiája, a taxonómiai egységek száma, hierarchikus rendszerük, a körzetek kialakultsága és kialakíthatósága, a közigazgatás és a komplex gazdasági körzetek viszonya stb./ már születésük ill. adaptálásuk pillanatában megnyugtatóan le nem zárt viták középpontjába kerültek, noha az ország térszerkezetének empirikus megismerése, tudományos feltárása a kezdet kezdetén tartott, egyre-másra láttak napvi-

¹ Berényi Sándor - Madarász Tibor - Toldi Ferenc: Államigazgatási Jog. - Bp. 1975.

² Hencz Aurél: Területrendezési törekvések Magyarországon. - Bp. 1972. Közgazdasági és Jog K.

³ Markos György: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. - Földrajzi Értesítő. 1952. 1. pp. 582-634.

lágot a rajonirozási próbálkozások, tettek javaslatokat a körzetbeosztáson alapuló gyakorlati intézkedésekre /pl. a közigazgatási beosztás felülvizsgálatára, átalakítására/.

Aki geográfus "adott magára", elkészítette a saját beosztási javaslatát, vagy legalább ötleteket adott a beosztási javaslatokhoz /olyanokat is, hogy pl. mily nagyon indokolt Sztálin városnak a baranyai régióhoz való csatolása, annak alapján, hogy ipara onnan kapta szénszükségletének egy részét¹. /Markos Györgynek az MTA Földrajzi Bizottsága előtt bemutatott tervezete 13 rajont jelölt ki /körzetei tulajdonképpen "korrigált" megyék voltak/²; az MKKE Gazdaságföldrajzi Tanszéke a következő években a tervezetet egy lo rajonos javaslattá fejlesztette; azt az MTA Földrajzi Bizottsága és a Földrajztudományi Kutató Csoport 1960. június 17-i tudományos ülésén bocsátotta vitára.³ Ugyanitt ismertette Kőszegi László az OT Távlati Tervezési Főosztályának rajonfelosztási tervezetét, mely 6 körzet kialakítását javasolta /ezek még nem voltak azonosak a mai tervezési-gazdasági körzetekkel⁴/. Ehhez a tervhez hasonlított Láng Sándor javaslata is / 7 rajon/⁵. Közben Markos György Magyarország gazdasági földrajza c. könyvében 8 gazdasági körzetre osztotta az országot; megjelent Krajkó Gyula Tervezeteinek egyike is⁶.

¹ Kolta János: A gazdaságföldrajzi rajonirozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rajonbeosztásához. - Földrajzi Közlemények. 1954. 2. pp. 149-219.

² Markos György im.

³ Ld.: Enyedi György: Vita a gazdasági rayonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. - Földrajzi Értesítő. 1961. 10. pp. 117-121. A beosztás elkészítésének szempontjai - Enyedi Gy. után -: a/ minden körzet országosan is jelentős gazdasági komplexum legyen; b/ a körzetek gazdasága komplexsége legyen fejleszthető; c/ a körzetek a lehető legteljesebben valósítsák meg az önellátás elvét; d/ álljon rendelkezésükre a szükséges munkaerőbázis. Az e szempontok alapján javasolt körzetek: 1. Központi Iparvidék, 2. Északi Iparvidék, 3. Felső-Tiszavidék, 4. Közép-Tiszavidék, 5. Délkelet-Alföld, 6. Duna-Tisza-köze, 7. Kisalföld, 8. Közép-Dunántúli Iparvidék, 9. Délkelet-Dunántul, 10. Délnyugat-Dunántul.

⁴ Enyedi György im. A javasolt körzetek: 1. Győri körzet /Győr, Vas, Zala, Veszprém megye, Komárom és Fejér megye egy része/, 2. Pécsi körzet /Tolna, Baranya, Somogy, Fejér megye egy része/, 3. Miskolci körzet /Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves megye, Nógrád és Szolnok megye egy része/, 4. Debreceni körzet /Szabolcs-Szatmár, Hajdu megye, Szolnok megye egy része/, 5. Szegeledi körzet /Békés, Csongrád, Bács-Kiskun megye/, 6. Budapesti körzet.

⁵ Enyedi Gy. im.

⁶ Krajkó Gyula: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. - Földrajzi Közlemények. 1959. 9. pp. 223-246.

s megindult a településhálózat-fejlesztés szakembereinek tevékenysége, jónéhány régiótervezettel gazdagítva a szakirodalmat¹. E "pezsgő" tudományos élet mögött azonban empirikus vizsgálatok nem álltak, a körülöttük folyó vita alig volt több szócséplésnél. /Enyedi Gy. 1960. évi felszólalásából: "... e rayonbeosztások felett célszerűtlen vitázni, mert sem a készítők, sem a bírálók nem rendelkeznek olyan konkrét vizsgálati anyaggal, amellyel állításaikat megbízhatóan dokumentálni tudják."²/ Az igazsághoz tartozik, hogy rövid néhány év alatt az elméleti bizonytalanságok, az ország akkori térszerkezetének feltáratlansága, a személyi feltételek korlátozottsága miatt nem lehetett elvárni a földrajztudománytól a rajonirozás sikeres megoldását, mégha történetesen léteztek volna is a vizsgálat tárgyai, a komplex gazdasági körzetek.

A meg-megrekedő ill. eredménytelennek, vitathatónak ítéltető rajonkutatásokat az ötvenes években, a hatvanas évek elején vitaülések szervezésével kísérelték meg eredményesebbé tenni, a részsikereket "szintetizálni" /I. Magyar Földrajzi Kongresszus 1955-ben, az MTA Földrajzi Bizottságának 1960. évi vitaülése/³. A remélt szintézis helyett azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a rajonirozás "ügye" vajmi keveset lépett előre egy évtized alatt: vitatott alapkérdések, megalapozatlan, egymásnak ellentmondó javaslatok várták e vitaülések résztvevőit, s ők a vitaülésekről távoztukkor vitatott alapkérdéseket, megalapozatlan, egymásnak ellentmondó javaslatokat hagytak maguk mögött.

A hatvanas évektől szembeötlően lanyhult a rajonirozás iránti érdeklődés; néhány elméleti nekirugaszkodás⁴, a tervezési-gazdasági körzetek kijelölésére s a településtervezésre irányuló kísérletek /OT, ÉVM/ tartották életben a rajonirozás szellemét. Ugyanakkor ezekben az években "területiséggel" is szembekeverülő tudományágak ill. szakemberek - mint a közigazgatástudomány, a területi tervezés, gazdaságszervezés-irányítás, közigazdaságtan, szociológia stb. szakemberei - az ország térszerkeze-

¹. Lásd erről: Perczel Károly - Gerle György: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Bp. 1966. Akadémiai K.

². Enyedi Gy. im.

³. E kísérletekről: Enyedi György: Vita a gazdasági rajonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. - Földrajzi Értesítő. 1961. 10. pp. 117-121. Vörösmarti Antal: Vita hazánk gazdasági körzetekre való felosztásáról. - Az MTA Társadalmi Tudományok Osztályának Közlemények. 1961. 11. pp. 235-243. Bora Gyula: A rajonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. - Földrajzi Értesítő. 1960. 9. pp. 129-141.

⁴. Pl. Kőszegi László: A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. - Földrajzi Közlemények. 1964. 12. pp. 1-11.

tének alapegységeit a komplex gazdasági körzetekben találták meg ill. vélték megtalálni.

Végül a hatvanas évek második felében, a hetvenes években - igen szűk körben - megindultak a komplex gazdasági körzetek feltárására irányuló empirikus kutatások is, jobbra a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékének "műhelyére" korlátozottan, Krajkó Gyula vezetésével^{1.}; majd "szegedi indítással" az MTA FKI Alföldi Csoportjában^{2.}. E vizsgálatokat szerény érdeklődés kísérte, visszhangot, vitát alig váltott ki.

Ma a rajonirozás hívei /?/ utóvédharcokat folytatnak; a kézikönyvekben, egyetemi tankönyvekben rutinszerűen felbukkanak a gazdasági körzetesítésről szóló passzusok^{3.}; a rajonirozás tántoríthatatlan - s ezért tiszteletreméltó - mohikánjai pedig változatlanul a gazdasági körzetek, alkörzetek, mikrokörzetek kereteiben folytatják gazdaságföldrajzi kutatásaikat^{4.}.

A gazdasági körzetekről vallott nézetek

A gazdasági körzetek lényegi alkotóelemeit /tartalmát/hajlamosak vagyunk a termelés kialakította térbeli kapcsolatrendszerekre szűkíteni, a "szerves gazdasági kapcsolatokkal" egy-

1. Lásd pl.: Krajkó Gyula: A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolása. - Földrajzi Értesítő. 1973. 22. pp. 383-409.
Krajkó Gyula: A gazdasági körzetek taxonómiai szerkezete az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. Békéscsaba, 1977. pp. 80-95.
Krajkó Gyula - Pénzes István - Tóth József - Abonyi Gyuláné: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. - Földrajzi Értesítő. 1969. 18. pp. 95-115.
2. Tóth József: A Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Földrajzi Értesítő. 1978. 27. pp. 205-222.
3. A Bernát Tivadar szerkesztette "Általános gazdasági földrajz" c. egyetemi tankönyvben /Bp. 1978. Tankönyvkiadó/ a következő áll: "A gazdasági körzet a területi munkamegosztás ... alapegysége, amely a területi munkamegosztás objektív törvényszerűségeinek és folyamatának eredményeként szükségszerűen jön létre." A különböző kézikönyvek továbbra is több-kevesebb teret szentelnek a "rajonirozás" kérdésének /pl. Kulcsár Viktor /szerk./: A regionális elemzések módszerei. Bp. 1976. Akadémiai K./.
4. Pl.: Krajkó Gyula - Bank Klára: A regionális növekedés néhány tényezőjének együttes hatása az Alföld gazdasági mikrokörzeteiben. - Alföldi Tanulmányok. Békéscsaba, 1981. pp. 85-104.

ségbe fogott területegységeket azonosítva a gazdasági körzetekkel. Tény viszont, hogy már a körzetkutatás korai szakaszában is összetettebb térszerkezeti elemként értelmezték a rajonokat, legalábbis két alapvető ismérvet követelve meg azoktól: a specializációt és a komplexitást /"népgazdasági szintű területi-termelési komplexumok" jelenlétét/. A specializáció /valamely népgazdasági ág, ágazat országos arányokat meghaladó jelenléte, valamely termék kizárólagos, vagy az országos átlagokat jelentősen meghaladó előállítás/ élteti a körzeten túli, a komplexitás hívja életre a körzeten belüli kapcsolatokat.

A gazdasági körzetek különböző felfogásai elsősorban abban tértek el egymástól, hogy a termelés területi munkamegosztásának két vetületén /specializáció, komplexitás/ kívül egyéb elemeknek milyen szerepet tételtek fel a gazdasági körzetek alakításában. Általános tendenciaként a gazdasági körzetek felfogásának tartalmi gazdagodása volt tapasztalható. Markos György még kizárólag a termelési szférára szűkítette a gazdasági körzetek értelmezését: a termelés specializációján és komplexitásán kívül csupán a "megfelelő" központ jelenlétét kívánva meg tőlük¹. Krajkó Gyula is csekély szerepet szánt az ötvenes évek végén a specializáció és komplexitás mellett egyéb térszerkezeti elemeknek: "... a gazdasági rajon két legfontosabb ismérve: a specializáció és a komplexitás ..., amely tulajdonképpen a területi munkamegosztásnak a szocialista társadalomban megjelenő két oldala. Ez a két legfontosabb elv, amelyet a gazdasági körzetek kijelölésénél elsősorban figyelembe kell venni. Ezt követően minden más szempont /pl. természeti viszonyok, centrumok vonzása, település, munkaerőellátás, közlekedési viszonyok stb./ általában alárendelt szerepet játszik."² Ugyanakkor kifejti, hogy a körzetek komplexitását nem lehet azonos követelményként számonkérni a különböző taxonómiai szintektől.³

A gazdasági körzetek ilyenén való felfogása, a deklarativ ismérvek, alapelvek máig is élnek /többnyire a kézi- és tan- könyvekben/, noha a kutatómunka gyakorlatában szerzett tapaszt-

¹ Markos Gy. im.

² Krajkó Gyula: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. - Földrajzi Közlemények. 1961. 9. pp. 223-246.

³ Uo. Krajkó Gy. a körzetek belső áruforgalmának elemzése alapján állapítja meg, hogy "... nálunk a körzetszisztéma harmadik fokozatánál nincs meg a komplexitás, ennek csupán bizonyos elemei találhatók /azért a mikrokörzetek kijelölésében, határainak megvonásában ez szempontként nem szerepelhet/. " Ugyanakkor Krajkó Gy. úgy véli, hogy a komplexitás hiánya a területi munkamegosztás fejletlenségének következménye - a cikket 1961-ben publikálta -, s például a mezőgazdaság szocialista átszervezése fokozni fogja a mikrokörzetek komplexitását is.

talatok fokozatosan bővítik, árnyalják a komplex gazdasági körzetekről vallott nézeteket.

A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolását célzó vizsgálatok nem módosították ugyan Krajkó Gy. rajon-felfogásának lényegét /a gazdasági körzet elengedhetetlen követelménye a termelési specializáció, ill. " ... a területi termelési komplexumok a gazdasági körzetek lényegét, legfontosabb tartalmi vonását adják, enélkül nem létezik az integráns körzet egyetlen fokozata sem"/, de megállapítja, hogy az ipar, mint a legfontosabb körzetképző elem " ... megszabja a körzet profilját, belső és külső kapcsolatait ... a népesség mobilitását stb., de mivel területük főleg egyes központokban helyezkedik el, a körzethatárokat csak dinamizmusának területi kisugárzása, vonzása jelzi." Krajkó Gy. egyértelműen leszögezte, hogy a térbeli termelési kapcsolatok csak egyik - a mikrokörzetek esetében nem is mindig a legfontosabbak - elemét alkotják a gazdasági /mikro/ körzeteknek.

A Tóth J. - Dövényi Z. - Mosolygó L. szerzőhármás is a klasszikus rajon-ismérveket fogalmazza újra /"A körzetkutatás a definitív termeléssel foglalkozik és ennek területi egységeit közvetlenül, a termelés specializációján, a termelési vertikumok térbeli megjelenésén, a kooperációs kapcsolatokon keresztül közelíti meg."/, de a gazdasági körzetek elhatárolásában a vonzáskörzetek szerepét hangsúlyozza. A vonzáskörzeteknek ugyanis " ... meghatározó alapjuk a szűkebb értelemben vett termelés térbeli szerkezete, így feltárásuk ez utóbbi konkrétabb és árnyaltabb megismeréséhez is fontos hozzájárulást jelenthet." ².

A Bernát T. által szerkesztett, a hetvenes évek végén íródott egyetemi tankönyv is rugalmasabb: "Az integráns gazdasági körzeteket a termelési kapcsolatok mellett a lakosság /fogyasztók/ kapcsolatai jellemzik a termeléssel, szolgáltatásokkal, ellátóhálózattal ... Az integráns gazdasági körzet komplexuma így túllép az egy ágazat /ipar vagy mezőgazdaság/ keretein, felöleli az egész gazdasági tevékenységet, az infrastruktúrát, a szolgáltató-ellátó hálózatot stb." ³.

Az idézetek, az árnyalatok felsorolása még hosszan folytatható lenne; a komplexitás igénye olykor a szigorú autarchia követeléséhez vezetett; ⁴ a termelési-közlekedési kapcsolatok ab-

¹. Krajkó Gyula: A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. - Földrajzi Értesítő. 1973. 12. pp. 259-275.

². Tóth József - Dövényi Zoltán - Mosolygó László: A vonzáskörzetkutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. - Földrajzi Közlemények. 1975. 23. pp. 347-354.

³. Bernát Tivadar /Szerk./: Általános gazdasági földrajz. Bp. 1978. Tankönyvkiadó. 362 p.

⁴. A már többször idézett 1960. évi vitaülésen pl. Kollarik A. szerint a rajonoktól megkövetelendő, hogy a több élelmiszerekből és fogyasztási cikkekből önellátóak legyenek /Enyedi Gy.im./

szolultizálása ma már mosolygató megoldásokra ragadtatta a rajontervezetek készítőit /a már említett javaslat a Sztálinváros-Pécsi rajonra a szénszállításokra alapozva!¹/; vitatkoztak arról, hogy ezen ismérvek alapján vannak-e rajonok Magyarországon vagy csak lesznek, ill. ki kell őket alakítani²; egyes részein már vannak-e, másutt nincsenek³, és így tovább. Idézésük itt - úgy véljük - felesleges, nem célunk a rajonirozás tudománytörténeti feldolgozása.

Utalunk viszont néhány eltérő nézetre: Enyedi Gy. az 1960. évi vitaülésen kifejtette, hogy a gazdasági körzet lényege a specializáltság; a komplexség ebből általában adódik, de "... nem kritériuma a körzetnek ... Ez logikusan következik abból az általánosan elfogadott definícióból, hogy a rajon a földrajzi munkamegosztás alapegysége. A munkamegosztás pedig gyakorlatilag ... a termelés ágazatokra szakadásában, specializációjában - gazdasági földrajzi szempontból területek specializációjában ölt testet."⁴.

A településtervezés szakembereinek többsége a fenn vázolt rajonfelfogásokkal szemben a településhálózat tagjai között kiépült kapcsolatokat - tehát tulajdonképpen a vonzáskörzeti kapcsolatokat - tartotta és tartja a területi egységek /régiók/ legfőbb kialakítójának: "... a régióképzéshez az egyetlen támpontot egy termelési komplexumot kölcsönösen, együttesen alkotó, tehát egymást kiegészítő települések vonzáskörzetei adják."⁵.

¹. Kolta J. im.

². Az 1960. évi vitaülésen pl. Kőszegi L. vitatta a rajonok objektív létezését; épp ezért szerinte nálunk a rajonokat a jövőben kell kialakítani; addig a "felülről történő kijelölésre" kell szorítkoznunk. Krajko Gy. szerint Magyarországon a komplexitás az egyes országrészekben különböző mértékben alakult ki, ebből következik - miután a komplexitás elengedhetetlen ismérve a gazdasági körzeteknek - hogy az ország egyes területein már kialakultak a rajonok, másutt még nem. Voltak olyan vélemények, hogy az ország egyes területein ágazati körzetek, másutt "komplex gazdasági körzetek" alakultak ki.

³. Bora Gy. szerint is az ország területének többségén csak egy-
más mellett létező mikrorajonok léteznek; ezek a cikk íráskor csak a körzetté fejlődés stádiumában voltak, s épp a távlati tervezés, a tervezési körzetek alkotnak keretet e komplex körzetté fejlődéshez /Bora Gy. im., ill. Enyedi Gy. im./.

⁴. Enyedi Gy. im.

⁵. Perczel Károly - Gerle György: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Bp. 1966. Akadémiai K. 445 p.

A településtervezők régió-felfogását a más tudományágakban dolgozó kutatók elutasították, noha véleményünk szerint két, eltérő célú, szükségképp eltérő szemléletű területfelosztásról van szó: a településtervezők a településhálózat tagjai közötti kapcsolatok racionalizálásának, tervezésének területi egységeit kívánták kialakítani /ennek megfelelően választották ki e terület-egységekkel szemben támasztott követelményeiket/, míg az általánosabb igényű, célkitűzésű területfelosztások a /bővített/ újratermelés egészének területi munkamegosztását, térbeli differenciálódását s kapcsolatrendszerét szándékoztak területileg tagolni. Ugyanakkor a termelés által kialakított kapcsolatok megítélése a településtervezés részéről bizonytalan: Perczel K. - Gerle Gy. szerzőpáros hajlamos a gazdasági körzetek kialakító tényezőit az áruszállítási kapcsolatokra szűkíteni, ugyanakkor az áruszállítási kapcsolatok alapján történő régió /gazdasági körzet/ - elhatárolás lehetőségét tagadják. Ugyanott: "A települések regionális területi rendszerét ezek az összekötő elemek hozzák létre, /ti. a közlekedési és vezetékhálózatok: B. P./. Ennek megfelelően a termelési funkciók szerinti regionális beosztások /elhatárolások/ lényegében az áruszállítások gazdasági törvényszerűségei által jönnek létre. A regionális területi rendszerek mindenfajta funkciója áru- és személyszállításokkal áll kapcsolatban." Ugyanakkor: "Az áruszállítási kapcsolatok tehát önmagukban még nem jelentenek régióméreteket meghatározó erőt, nem jelentenek régiókat elhatároló tényezőket. Ha általánosságban tekintjük az áruszállítási kapcsolatokat, ezeknek nincs funkcionális határuk ..." ¹.

Nem szóltunk még azon nézetekről, melyek a gazdasági /tervezési-gazdasági/ körzeteket elsősorban a tervezés eszközeként fogják fel, sem mint a jelenlegi földrajzi munkamegosztás területi egységeiként. Így a tervezési munkafolyamat követelményei, gyakorlati igényei megkülönböztetett szerepet kapnak a gazdasági körzetek kijelölésekor; kijelölésekor s nem feltárásakor, mert e nézet képviselői a körzetek tudatos alakításának hívei ².

A komplex gazdasági körzetekről vallott nézetek lényegéhez tartozik - s a "rajonviták" kedvenc témája volt - a rajonok taxo-

¹. lásd 10. old. 5.

². Kőszegi L. szerint "... a gazdasági rajonokat a területi gazdasági jelleg azonosságának és összefüggésének, a népgazdasági specializáció egységének és a belső területi-gazdasági kapcsolatoknak /komplexitás/ már kialakult állapota, továbbá az ismert természeti, gazdasági, demográfiai és egyéb sajátosságok adott társadalmi-technikai feltételek alapján történő értékelése utján feltételezhető fejlesztési irány és előbbiek ennek megfelelő változása, végül a népgazdasági tervezés körét... célkitűzéseinek együttes figyelembevételével kell feltárni és tudatosan kialakítani." Kőszegi L. im.

nómiája, az a feltételezés, hogy az ország térszerkezete több fokozatu, különböző szintű, hierarchikusan tagolt körzetrendszerre bontható /hasonlóan a közigazgatás területi beosztásához: község-járás-megye-ország/. A taxonómiai egységek "egymásfelettséget" fejeznek ki, tehát egy-egy terület egyidejűleg több körzet-fokozat részét képezi. E szintek egymásba tagozódnak, eltérő a nagyságrendjük, s kialakításukban a térszerkezeti elemek eltérő szerepet játszanak. A taxonómiai szintek feltételezett száma /és a szintek elnevezése! / a különböző szerzőknél olyannyira eltérő, hogy az eredmények jószerével össze sem vethetők egymással. A gazdasági körzet-elhatárolások többnyire egyetlen taxonómiai szinten történtek /Markos György 1952-es tervezete s annak későbbi módosított változata, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének rajonbeosztása, az OT által kialakított tervezési-gazdasági körzetek stb./, megjegyezve, vagy hallgatólagosan elfogadva, hogy a kijelölt rajonok további alkörzetekre bonthatók, ill. magasabb szintű egységekbe sorolhatóak, tehát egy három fokozatu rendszeri építhető fel. Krajkó Gyula, Láng Sándor - és egy opponensi véleményből kiolvashatóan Erdei Ferenc, noha rögtön hozzá kell tennünk, hogy a gazdasági körzetesítés egészével szemben erős kételyei voltak - viszont négy fokozatu körzetrendszerként vélt felismerni hazánkban.

E taxonómiai rendszerben léteznek:

a/ Makro-régiók /kerületek, "fő gazdasági körzetek"/; számuk Láng Sándor szerint 2-3 /?/, Krajkó Gyula és Erdei Ferenc szerint 4. /Kőszegi László 5 egységből álló hipotetikus beosztása - Dél- és Észak-Dunántul, Központi Körzet, Északkelet-Magyarország, Dél-Alföld - talán szintén makro-körzeteknek minősülhet./

Krajkó Gyula és munkatársai a hatvanas évek végén makrokörzeti szinten a Központi Körzetet, az Alföldet, a Dunántult és Észak-Magyarországot különítették el.¹

Erdei Ferenc, Markos György doktori disszertációját opponálva említi, hogy amennyiben az országos és megyei szint között szükség mutatkozik valamilyen okból területi egységekre, akkor négy körzet, a Dunántul, Észak-Magyarország, Alföld és a Központi Terület /Budapest, Pest, Komárom, Nógrád és Fejér megyék/ kijelölése látszik indokoltnak.²

Megjegyezzük, hogy a magyar államigazgatás történetében nem ismeretlenek a több megye területét felölelő igazgatási

¹. Krajkó Gyula - Pénzes István - Tóth József - Abonyi Gyuláné im.

². Erdei Ferenc: Opponensi vélemény Markos György: "Magyarország gazdasági földrajza" c. doktori értekezésként benyújtott könyvéről - A településpolitika, közigazgatás, urbanizáció c. kötetben. Bp. 1977. Akadémiai K. 558 p.

egységek, a több megyére kiterjedő hatáskörű intézmények /kerületi táblák, hadfoglaló kerületek, kereskedelmi kamarák, tanke-
rületek stb./; néhány közülük ma is funkcionál.

b/ Mezo-körzetek; számuk a különböző tervezetekben 6 és 13 között változik /ld. előbb/.

c/ Markos György: / a "Magyarország gazdasági földrajza" c. kötetben/, Krajkó Gyula, Tóth József mezo-körzeteiket tovább kontották; Markos alkörzetekre, Krajkó és Tóth al- és mikro-körzete-
tekre. Krajkó 16 alkörzetet jelölt ki, ezek tehát többnyire me-
gyényi kiterjedésűek; az Alföldön az alkörzetek tulajdonképp
megfelelnek a jelenlegi megyebeosztásnak; a Dunántulon és Észa-
kon néhány megyét összevon a tervezet, ill. feloszt a környező
alkörzetek között.

Tóth József - a Dél-Dunántul gazdasági térszerkezetére vo-
natkozó vizsgálatait publikálta¹. - a Dél-Dunántulon, Baranya,
Tolna megyében, ill. Somogy egy részén 3 alkörzetet jelölt ki,
tehát alkörzetei ugyancsak a mai megyék nagyságrendjéhez állnak
közel.

d/ A mező- és alkörzetek további bontására csak kevés kut-
tató vállalkozott /Krajkó Gyula, Tóth József/, ugyanakkor beha-
tő empirikus vizsgálatokon nyugvó körzet-elhatárolási kísérle-
tünk tulajdonképpen csak a mikro-körzetek szintjén van; Krajkó
a Dél-Alföld, Tóth a Dél-Dunántul mikro-körzeti beosztását pub-
likálta. Mindkét szerző eljárása megegyezik abban, hogy beosz-
tásuk alapegységeit a városok vonzási kapcsolatai alapján ala-
kitották ki /tulajdonképpen városi vonzáskörzeteket jelöltek
ki/, s a mikro-körzetek kijelöléséhez több vonzáskörzetet von-
tak össze².

Állandó polémia tárgya volt a "rajon-irodalomban" a gazda-
sági körzetek és a közigazgatás területi beosztásának viszonya.
A kétféle terület egység összehangolása jogosnak tűnő igény.
Mindenfajta, közigazgatási tartalommal nem bíró körzetesítési
javaslat eleve kudarcra van ítélve, holt térkép marad csupán,
hisz nem áll mögötte döntési, pénzelosztási szervezet. Ez tör-
tént az OT tervezési-gazdasági körzeteivel is, noha kialakítá-
suk során - többszöri kompromisszum eredményeként - "egész" me-
gyék csoportosítására szorítkoztak. Érthető, hogy a szakembe-
rek többsége hasonló megfontolások alapján a komplex gazdasági
körzetek és az államigazgatási területi egységeknek egyezése
mellett szállt síkra.

¹ Tóth József: A Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Föld-
rajzi Értesítő. 1978. 27. pp. 205-222.

² Markos György: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. -
Földrajzi Értesítő. 1952. 1. pp. 582-634.

Markos György is úgy vélte: "Elvileg kimondhatjuk, hogy a közigazgatási és a gazdasági egységeknek egybe kell vágniuk, a gazdasági és közigazgatási egységek határai nem keresztezhetik egymást."¹ Krajkó Gyula elutasítja ugyan azt az álláspontot, miszerint "... a gazdasági rajon mint alap, meghatározza a közigazgatási beosztást, mely vitathatatlan felépítmény", de véleménye szerint a gazdasági körzetek s a közigazgatási egységek között "... a szocialista társadalomban törvényté válik az egység, az azonosság."²

Az empirikus vizsgálatok nyomán azonban a kételyek is szaporodtak.

A gazdasági körzetesítési kísérletek első szakaszának lezárulásakor összegezte tapasztalatait Bora Gyula. A kétféle térfelosztás szükségsszerű egybeesésének hangsúlyozása mellett megjegyzi, hogy "... a kérdés gyakorlati megvalósíthatósága előtt azonban az akadályok rendkívül nagyok." Megoldásként - a "rajonirozás" szakirodalmában újszerűen - az igazgathatóság javára tett engedményeket javasolja a gazdasági körzetek határainak megvonásakor.³

Hasonló véleményt formált Kőszegi László is: "... a gazdasági körzet és az igazgatási beosztás egysége egyik sarkalatos elve a szocialista rajon-elméletnek, éppen a gazdasági körzetesítés aktív szerepét, a gazdasági fejlesztés realizálását tartva szem előtt". A deklarált elv s a megvalósítás lehetősége közötti ellentmondást azonban Kőszegi László is érzi: "Ellentmondás jelentkezik ... nálunk abban, hogy ezt az elvet csak a gazdasági körzetesítés egyéb alapvető elveinek mellőzése esetén tudnánk kielégíteni."⁴

Figyelemre méltó, hogy Tóth József kiterjedt empirikus kutatásokkal a háttér mögött napjainkban is vallja a körzetkutatás korábban megfogalmazott alapelvét: "Elméletileg vitathatatlanul ésszerű követelmény, hogy a tágabb értelemben vett termelés és az államigazgatási szervezet területi egységeinek határa egybeessen, és ezt oly módon kell megvalósítani, hogy az állam-

¹. lásd 13. old. 2.

². Krajkó Gyula: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. Földrajzi Közlemények. 1961. 9. pp. 223-246. A kétféle térfelosztás "törvényszerű" egybeesésének szükségesség mellett Krajkó Gy. megemlíti, hogy a gazdasági növekedés, a gazdasági kapcsolatok állandó átrendeződése nyomán a rajonok határai folyamatosan változnak, s e változásokat a közigazgatás területi beosztása természetsszerűleg bizonyos késéssel /15-20 évenként felülvizsgált közigazgatási beosztás/ követheti.

³. Bora Gy. im.

⁴. Kőszegi L. im.

igazgatási területi struktúra a gazdaság térbeli egységeihez alkalmazkodjék."1.

A "hivők" nézeteinek ismertetésekor még egy kérdéskört kell emlitenünk: a gazdaságon kívüli tényezők szerepének fokozatos elismerését a komplex gazdasági körzetek elhatárolásában, alakításában. Míg Markos György 1952-ben a gazdasági körzetek alkotói között meg sem említette a termelésen kívüli tényezőket, Kőszegi László a hatvanas években már szükségét érezte, hogy a városi centrumoknak, vonzáskörzetüknek, a településhierarchiának a gazdasági körzetek elhatárolásánál játszott szerepét tisztázza. Anélkül, hogy jelentőségüket tagadta volna, kijelentette: "Helytelen ezeknek ... meghatározó szerepet tulajdonítani a rajonok kialakulásában és elhatárolásánál. Ezek nem játszanak meghatározó szerepet a gazdasági körzetek lényegét adó területi-gazdasági kapcsolatok tartalmát, irányát és intenzitását illetően, s így a gazdasági rajonok nagyságát és határát illetően sem."2.

Tóth József és munkatársai is egyértelműen elkülönítik egymástól a két területegységet /"... távolról sem állítjuk a vonzáskörzetek és gazdasági körzetek tartalmi azonosságát"/, ám úgy vélik, hogy a gazdasági körzetek feltárásához a vonzáskörzetek megismerésén, elhatárolásán keresztül vezet az út, mivel a vonzáskörzeteknek "meghatározó alapjuk a szűkebb értelemben vett termelés térbeli szerkezete, így feltárásuk ez utóbbi konkrétabb és árnyaltabb megismeréséhez is fontos hozzájárulást jelenthet."

1. Megjegyezzük, hogy a gazdasági körzetekre alapozott állami-gazgatási területi egységek gyakorlati megvalósításának nehézségeit Tóth József is felveti: a termelés területi egységei folytonosan változnak, a közigazgatási beosztás viszont viszonylagos állandóságot igényel. "A kettő pontos területi azonossága tehát ebből következően is csak időleges lehet, de viszonylagos pontosságú egybeesésükre törekednünk kell." A megmerevedett közigazgatási rendszer következménye, "... hogy jelenleg az államigazgatási területi rendszer és a termelés területi egységeinek kölcsönhatásában két ellentétes tendencia érvényesül: egyrészt a termelés területi átrendeződésének dinamikus folyamata következtében egyre nagyobbak az eltérések a két rendszer között, másrészt a megyéknek a termelés tervezésében, területi elhelyezkedésében és annak módosításában is betöltött tartós szerepe ... következtében a megyék államigazgatási határai egyre inkább gazdasági térszerkezeti határokká válnak". /Tóth József: A Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Földrajzi Értesítő. 1978. 27. pp. 205-222.

2. Kőszegi L. im.

"Elméleti megfontolások és az eddigi kutatások konkrét eredményei ... egyaránt meggyőzően igazolják, hogy a vonzáskörzet-kutatások a gazdasági körzetkutatásokban eredményesen felhasználhatók." Egy adott terület - a Dél-Dunántul - gazdasági térszerkezetének feltárása viszont már kizárólag a központok /nem termelési/ vonzáskörzeteinek vizsgálatára korlátozódott.^{1.}

Kételyek

E vitaindító szerkesztői cikk írója eleddig a "szenvtelen krónikás" szerepét vállalta. A következőkben viszont ki kell lépnie e szerepből, felsorolván azokat a kételyeket, melyek benne - s úgy véli sokan másokban is - magukkal a komplex gazdasági körzetekkel s a rajonirozással szemben felmerültek. Fel kell tennie a kérdést: az ország jelenlegi társadalmi-gazdasági térszerkezete "leírható-e" a gazdasági körzetekkel? Léteznek-e egyáltalán napjainkban a vázolt kritériumok alapján a rajonok, a gazdaság területi munkamegosztásának területi egységei? S ha nem, "strukturált-é" hazánk társadalmi-gazdasági tere?

Következzenek tehát - rövidre fogva - kételyeink:

1. Az egymástól merőben eltérő eredményeket adó körzetbeosztások eleve kétséget ébresztenek azok objektív tartalma iránt. A kijelölt körzeteknek azonos taxonómiai szinten jelentkező eltérő - igen eltérő! - számából is következik a konkrét megoldások egyes tájegységek besorolásának szinte áttekinthetetlenül sokféle megoldása. E körzet-beosztások kritikai számbavételére itt nincs terünk, nem is feladatunk. /Példának okáért lásd a 2. lábjegyzetet!/
2. lábjegyzet!/
Feltételezhető, hogy az al- és mikro-körzetek határai között - amennyiben több szerző is kísérletet tenni igyekszik ki-

^{1.}Tóth József - Dövényi Zoltán - Mosolygó László: A vonzáskörzet-kutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. - Földrajzi Közlemények. 1975. 23. pp. 347-354.

^{2.}Példaként a Szolnok megyére vonatkozó néhány javaslatot mutatjuk be:
- Szolnok megyét Krajko Gyula 8 régiós beosztási javaslata a miskolci, debreceni és szegedi körzet között osztja meg; maga Szolnok a szegedi körzet része.
- Az EM 9 régiós javaslatában egy önálló régió magja; Szolnok körzetközpont.
- Az OT 7 tervezési-gazdasági körzetre tett javaslatában a megye egy része a debreceni körzet része, a Jászság viszont a miskolcihoz tartozik.
- Az OT javasolta s elfogadást nyert tervezési-gazdasági körzetbeosztás a megye egészét az Északi-Alföldhöz sorolta.
- Egyes javaslatokban Szolnok a Központi körzet része.

jelölésükre - kisebb eltérések mutatkoznak, noha Markos György-nek a "Magyarország gazdasági földrajza" c. kötetben megadott alkörzetei - melyeket elsősorban a természeti és gazdaságföldrajzi elemek homogenitása alapján jelölt ki - s Krajkó Gyula, valamint Tóth József mikro-körzetei között alig található megfeleltetés. Krajkó és Tóth hasonló elvek alapján folytatott mikro-körzet-vizsgálatai között is számottevő eltérések mutatkoznak.¹

A vázoltak fényében érthető Erdei Ferenc messzemenő következtetése. Markos Gy. doktori disszertációjának opponenseként mondotta: "Ilyen eltérések és ellentmondások magán a gazdasági körzetmeghatározáson belül elegendőek ahhoz, hogy megingassák a meggyőződését a gazdasági körzetek objektív létében. Ha pedig figyelembe vesszük a területi szervezés településhálózati, általános államigazgatási és sokféle szakigazgatási szempontjait is, akkor még abban is meg kell inognunk, hogy fennáll-e egyáltalán a gazdasági körzetek meghatározásának lehetősége, illetőleg a szükségessége."²

2. Az egyes körzet-tervezetek, javaslatok bírálata, kidolgozók körzetfelfogásával való szembesítése ugyancsak nem feladatunk; hosszan lehetne sorolni az olyan kételkedő kérdéseket, hogy vajon miként felel meg a komplexitásból fakadó társadalmi-gazdasági kohézió, a specializációból fakadó homogenitás, a másodlagos körzet-alkotó tényezőknek elismert településhálózati kapcsolatok követelményének az a mezo-körzet, amely egyaránt felöleli Barcsot és környékét, valamint a Dunakanyart, Esztergomot, Dömöt, Pápát /Krajkó Gy. Közép-Dunántulja³/ vagy Baja környékét és Tiszafüredet.⁴

3. A körzetbeosztási javaslatokat szerzőik többnyire csak deklarative megadott követelményekkel "fűszerezték". Nem lévén bizonyító anyaguk, alapjaik alig kezdhetők ki. Némiképp más a helyzet a magyar szakirodalom egyetlen, "háttéranyagokkal" e-

¹. Tóth József: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációadásában. Bp. 1977. Akadémiai K. 142 p. A szerző - Krajkó Gyula mikro-körzet-beosztásával szemben - valószínűsíti egy Mezőtúr - Turkeve - Szarvas - Gyoma központokkal megadható gazdasági mikro-körzet és egy Szeghalom - Berettyóújfalú körzet létét; a szolnoki mikro-körzet helyett a Szentés - Csongrád körzethez sorolja be a kunszentmártoni járást és így tovább.

². Erdei F. im.

³. Krajkó Gyula - Pénzes István - Tóth József - Abonyi Gyuláné im.

⁴. Perczel Károly - Gerle György im.

gyütt publikált körzetesítési kísérletével, Krajkó Gyulának a Dél-Alföld mikro-körzeteinek elhatárolására kidolgozott eljárásával. Ezen körzetesítési kísérletben ugyanis a belső termelési kapcsolatok jószerével nem kaptak helyet, annak ellenére, hogy a szerző kifejtette: "... a mikro-körzet tartalma eltér a vonzáskörzetétől, ennél sokkal gazdagabb. Az előzőnél a termelőágazatok jellegén, tevékenységén, ezek adottságain, valamint a gazdasági és társadalmi élet összefüggésein, törvényszerűségein van a hangsúly ... A mikro-körzet funkcióját tekintve termelési egység. Csakhogy a mikro-körzetek elhatárolásakor a települések vonzáskörzetei, közlekedésföldrajzi helyzete, a népesség mobilitásának főbb elemei és az ingázás számbavételelemelt lett csupán egyetlen "termelési kapcsolatfajtát" szerepeltet Krajkó Gyula, mégpedig a mezőgazdasági termények élelmiszeripari feldolgozás céljából történő szállítását. Vagyis a nyert mikro-körzetek tulajdonképp vonzáskörzetekből /a város-falu közötti jellegzetes kapcsolatokon alapuló területegységekből/ épülnek fel. A gazdasági körzetek elhatárolására tett kísérlet közben a termelés körzetalkotó szempontjai elillantak, meg kellett helyettük elégednünk a "szimpla" vonzáskörzetekkel - még ha ezek összevonásával alakultak is ki a "mikro-körzetek". Más kérdés, hogy a szerző helyesen járt el a térszerkezet kutatásánál: a valóban létező térszerkezeti elemeket figyelembevéve jelelt ki területegységeket. Ezek azonban nem felelnek meg a gazdasági körzetekkel szemben támasztott "klasszikus" követelményeknek.

Az eddig elmondottak ellenére nyilvánvaló: a körzetesítési kísérletek eddigi eredménytelensége, ellentmondásossága önmagában nem cáfolja a komplex gazdasági körzetek objektív létét vagy akár elhatárolhatóságukat. Ugyanis az ország térszerkezetéről rendelkezésre álló ismeretek hézagossága, a rajonelhatárolásokat megelőző tényfeltáró vizsgálatok elmaradása vagy felszínessége, az elhatárolás módszertani apparátusának elégtelensége is hozzájárulhatott - hozzá is járult! - a körzetbeosztások feltűnő eltéréseihez. /Nem beszélve arról, hogy a gazdasági növekedés, változás az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetének változását vonja maga után s így szükségszerűen változnak a gazdasági körzetek is. Nem "korrekt" a különböző időpontokban keletkezett körzetbontások összevetése./

4. A rajonirozási kísérletek körén belül maradva tehát kétélyeink legfeljebb a körzetesítés módszereivel, eredményeivel szemben megalapozottak. A gazdasági körzetek léte után nyomozva egybe kell vetnünk az ország jelen társadalmi-gazdasági térszerkezetét a komplex gazdasági körzetekkel szemben támasztott kívánalmakkal! Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a termelőerők fejlődése során a jellemző térszerkezeti elemek változnak.

A feudalizmusban, de még a tőkés termelési mód jelentkezésekor is egy-egy termelő üzem gazdasági kapcsolatai jól körülhatárolható körben mozogtak: többnyire egy-egy "piackörzet" keretein belül maradtak /tehát a városi vonzáskörzetek egyben "komplex gazdasági körzetek" is voltak/. Az árutermelés térhó-

ditása, a nyomában fokozódó specializáció, a gyárpar a maga technológiai-forgalmi kapcsolataival, tömegáruink felvételére kialakított felvevőpiacával, a közlekedés forradalma, a "nemzeti piac" kialakulása - Magyarországon a XIX. századtól kezdődően - egyre inkább széttörte a zárt piackörzetek kereteit. A kialakuló termelési kapcsolatok ekkor valóban létrehoztak feltűnő, jól elkülöníthető, elhatárolható térszerkezeti elemeket, területi termelési komplexumokat. A specializáció elmélyedése nyomán kialakultak, határozottabb formát öltöttek az ágazati körzetek; ezek ma is ieliekelhető elemei a térszerkezeteknek. Pl. az azonos jellegű termelést folytató üzemek /mint pl. bányászati körzetek/ vagy vertikális termelési kapcsolatokkal összefogott, területileg /horizontálisan/ tagolt területi termelési komplexumok /pl. a dorogi szénmedence szénbányászata → lábatlani cementgyár → lábatlani, nyergesujfalui cementalapú építőanyagipar/ ma is kialakíthatnak ágazati ipari körzeteket.

Minél egyszerűbb, minél kevésbé összetett termelési ágazatról van szó /tehát nem mezőgazdasági, hanem pl. fűszerpaprikatermelő körzetekről/, annál nagyobb biztonsággal, egzakt módszerekkel kijelölhetők termelési körzetei. Ezen ágazati körzetek részben a homogenitásra alapozott módszerekkel határolhatók el /egyes mezőgazdasági termelvények körzetei, idegenforgalmi vagy akár demográfiai, településszerkezeti körzetek/, máskor egy területi termelési komplexum egyes tagjai közötti kapcsolatok alapján, a funkcionalitás elve alapján. Az ágazati körzetek egyike, másika olyan markáns, hogy azokat a köztudat számotartja, esetenként adminisztratív kereteket biztosítanak számukra, jogszabályilag is elismerik e körzeteket /történeti borvidék, zárt termelési körzetek - szegedi, kalocsai fűszerpaprika-termelő körzet, makói hagymatermelő körzet -, üdülőhelyek stb./.

A területi munkamegosztás ezen fázisa, valamint a kontinens kiterjedésű Szovjetunióban a terület és távolságméretek következtében egymástól valóban jól elkülönülő, a sokoldalú belső kapcsolatoknak teret nyújtani tudó körzetek léte lebegett a hazai rajonizálás hiveinek szeme előtt a gazdasági körzet fogalmának magyarországi adaptálásakor. Csakhogy mielőtt ezen fejlődési fázis jellemzői az egész országban elterjedtek volna, oly technológiai-szervezeti fejlődés indult meg a gazdaságban, - s nemcsak az iparban! - amely nyomán a termelési kapcsolatok térbeli lokalizálása többnyire lehetetlen, legalábbis az ország területénél szélsőségszerűen kisebb gazdasági körzetek kereteibe nem illeszthetők.

Ugyanis:

A legtöbb ágazatban a specializáció átmeneti elmélyülése, az ágazati körzetek megerősödése után jelenleg az ágazati körzetek lazulása figyelhető meg. A mezőgazdaságban a nagyüzemek termelési kapcsolatai egyre sokrétűbbnek, egyre nagyobb távolságra terjednek, messze túllépi egy-egy /hasonló természeti adottságokkal, termelési szerkezettel jellemezhető/ termelési körzet, termőtáj, vagy egykori "piackörzet" határait. A termelési rend-

szerekhez csatlakozó gazdaságokat termelési-adminisztratív kapcsolatok - a többnyire a körzeten kívül fekvő - rendszergazda-üzemhez fűzik, a specializáció hasonló jellege a termelési rendszer térben egymástól elkülönülő gazdaságaiban alakul ki, a helyi tényezők szerepe - tájadaltságot, éghajlati viszonyok, piac-
kapcsolatok stb. - csökken a specializáció alakításában.

Ezt a felismerést tükrözi az a gyakorlat, amely a specializációt a termelő üzemek termelési típusokba való sorolásával kívánja kimutatni: termelési típuson az azonos profilu, de területileg össze nem függő üzemek /térsegek/ összességét értik.

"A termelési típus tehát több, földrajzilag szétszórta, de azonos specializációval rendelkező terület /lényegében ágazati körzet/ összessége."

Az iparon belüli munkamegosztás további erősödése, a meszesemenő specializáció, a részfolyamatokra, alkatrész és félkésztermékek előállítására telepített üzemek, specializálódott gyár-egységek, az országhatárokon is átlépő kooperáció, az energiaforrásokkal való térbeli függetlenedés stb. mindinkább "deregionalizálta" az ipar kapcsolatait. Ezt a tendenciát hazánkban a kis országterület, Budapest ma is meglévő kiemelkedő szerepe az ipar szervezésében, irányításában, kooperációs kapcsolatainak alakításában, valamint a külforgalom, az országhatáron túlterjedő kooperációs, nyersanyagbeszerzési stb. kapcsolatok magas aránya méginkább felerősíti, vagyis az ipari körzeteket fel-lazítja /s így természetesen a komplex gazdasági körzeteket is megfosztja legfontosabb építőelemüktől/. Ma egy-egy település, terület egység ipari üzemének termelési, kooperációs kapcsolatai nem egymás között alakulnak ki, hanem a termelési folyamat egyes részfeladatait végző /gyakran ugyanazon vállalat keretei-be szervezett/ üzemek között. A legtöbb üzemmonográfia ugyan-csak fenti állításunkat igazolja, csakugy mint az ország áru-forgalmi térképei. De - sokkal egzaktabb módon - ezt bizonyít-ják azok a vizsgálatok, amelyek a Dél-Dunántul, illetve Szolnok megye területi kapcsolataira vonatkoznak.¹ E vizsgálatok egyér-telműen cáfolják a gazdasági körzetek létét, bebizonyítván, hogy a megyék kohéziója roppant alacsony - a kapcsolatok negyede-ö-töde-tizede /!/ belső kapcsolat - és a kapcsolatokból a szomszéd-os megyék nem részesülnek kitüntetett mértékben. Ezen adatokat mérlegelve kitűnik, hogy a gazdasági kapcsolatok alapján vala-miféle téregységek lokalizálása - reménytelen.

¹. Rechnitzer János vizsgálatait az MTA Dunántuli Tudományos In-tézetében, valamint Pál Ágnes: Szolnok megye iparának hely-zete és területi szerkezete. - Kandidátusi értekezés. Bp. 1980.

De ha vannak is még ágazati körzetek, ezek léte nem bizonyítja a komplex körzetek létét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ágazati körzetek mechanikus összegezése után, eltérő nagyságuk, területi kiterjedésük, jelentőségük, súlyuk összemérhetlensége miatt semmiféle "komplex" területi egység nem alakítható ki. Így az ágazati körzetek léte, elhatárolásuk semmivel sem visz közelebb a komplex gazdasági körzetekkel kapcsolatos kérdések megoldásához /ezek objektív léte, elhatárolhatóságuk stb./.

Bevezető sorokról lévén szó, állításaink dokumentálására nincs módunk; így véljük azonban, hogy az elmondottak - s feltehetően néhány itt közreadott vélemény, adalék - egyértelművé teszik: nemcsak a gazdasági körzetek meghatározásának lehetőségében kételkedünk - mint tette Erdei F. idézett opponensi véleményében - hanem a körzetek létében is! Legalábbis a "klasszikus" alapelveknek megfelelő körzetek létében kételkedünk.

Mi van helyettük? Ahogy korábban kérdeztük: "strukturált-e" hazánk társadalmi-gazdasági tere?

Ugy véljük: a vázoltak nem jelentik azt, hogy az ország társadalmi-gazdasági életének térbeli vetülete amorf, szerkezet nélküli. A létező térszerkezet feltárása mondhatja ki a végső szót - mi úgy véljük, az elmarasztaló verdiktet - a komplex gazdasági körzetek létéről.

Addig is a - véleményünk szerint létező - főbb térszerkezeti elemek:

1. Aktív társadalmi-gazdasági "folyosók", erővonalak; többnyire a főbb forgalmi utvonalak mentén koncentrálódik az ország gazdaságának, társadalmának nagy hányada. E "folyosók" forgalmi vonalait követve rendeződnek területileg a termelési kapcsolatok; velük kölcsönhatásban fejlődik városhálózatunk; ezen erővonalak mentén települt iparunk kilenctizede; jószerivel csak itt találunk népszerűkoncentráltó településeket, ezen irányokban a leggyorsabb az agglomerációk előrenyomulása is. Miután számos ágazati körzet - elsősorban mezőgazdasági, demográfiai, települési körzet - alakításában is szerepe van a társadalmi-gazdasági erővonalaknak /a határvonalak többsége e folyosók mentén sűrűsödik/, így a több ágazati körzetről összetevődő, "homogén körzetek" kialakulását, határainak futását is befolyásolja e térszerkezeti elem.

2. Ágazati körzetek, homogén téregységek; a gazdaság egy-egy ágazatában, a társadalmi élet valamely szférájában a hasonlóság vagy a funkcionális kapcsolatok alapján ágazati körzetek ill. homogén téregységek léteznek, jelölhetők ki. E téregységek sokfélék:

a/ A homogén körzetek első típusánál belső kohézió nem alakul ki; a körzetek "objektive" létező állapotot, folyamatokat tükröznek, kölcsönhatásaik is nyilvánvalóak más folyamatokkal, mégis inkább a tudományos megismerés vizsgálati egységei, mintsem szembeötlő, közvetlenül ható térszerkezeti elemek. E típusba sorolhatók pl. a különböző mutatók alapján elkülöníthető demográfiai körzetek, a mezőgazdasági termelés színvonalának, az életkörülmények szintjének területi egységei.

b/ Homogén téregységeket /ágazati körzeteket/ jelöl ki a társadalom vagy a gazdaság állapotának, folyamatainak "fizikális" értelemben is tapasztalható hasonlósága. E körzetek léte nyilvánvaló, kihatásaik sokrétűek /aprófalvas vagy tanyás településszerkezetű területek, borvidékek, mezőgazdasági termények termőtájai, üdülőkörzetek stb./. Egyes ágazati körzetekre bizonyos adminisztratív - igazgatási feladatokat ellátó szervezetek is ráépülnek /üdülőkörzetek intéző bizottságai, természetvédelmi területek, bányaműszaki felügyelőségek stb./.

c/ Egyes ágazati körzetek a hasonlóságon túl rendelkeznek belső - termelési, technológiai, forgalmi, szervezeti stb. - kapcsolatokkal is; vázukat a "területi termelési komplexumok" képezik /pl. a bauxitbányászat → timföldgyártás → alumíniumkohászat → feldolgozóipar közötti kapcsolatok/.

d/ Homogén téregységek jelölhetők ki a funkcionális kapcsolatok hasonló jellege, erőssége alapján is /pl. a munkahely-centrumok lakóhelyövezete, agglomerációs övezetek stb./.

3.a/ Közvetlen kölcsönhatások vagy közös okok következtében egyes területeken szorosabb-lazább összefüggés, területi megfelelés mutatható ki több-kevesebb homogén téregység vagy ágazati körzet között. Pl. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szűkös természeti adottságokat nyújtó Cserehát irtványain kis lélekszámú falvak alakultak ki s maradtak fenn; az alacsony színvonalú mezőgazdaság, az életkörülmények alacsony szintje, az egyoldalú agrárjelleg, a forgalmi elzártság következtében nagyarányú az elvándorlás, a demográfiai folyamatok hasonlóan alakulnak. A Cserehát a társadalmi-gazdasági élet legtöbb elemét figyelembe véve egyveretű terület egység, "homogén körzet". Funkcionális /termelési, ellátási, forgalmi stb./ kapcsolatok azonban nem fűzik egységbe a Cserehátat; ilyen jellegű kapcsolatok a "körzeten" kívüli központokkal, településekkel alakultak ki.

A funkciók hasonlósága, s ennek következtében számos egyéb gazdasági-társadalmi-demográfiai-települési elem hasonlósága alakítja a balatoni üdülőövezetet is összetett homogén körzetté /"komplex homogén körzetek"?/.

b. Léteznek "homogén téregységek" funkcionális központot képező településekkel, városokkal is /pl. a Szamosköz Fehérgyarmat központtal, a Berettyó-Körösök köze Berettyóújfaluvá, Szeghalommal, a Hegyköz Pálházával és Hollóházával stb./. Továbbmenve: a homogén térségek fogalmát bővítve, a kétségtelenül marakánisan megjelenő homogén magterületeken túl a különböző szempontokból más-más körzetekhez tartozó területek homogenitását esetenként épp ez az átmeneti helyzet, az ágazatok közötti "korrelálatlanság", a mozaikszerűség, a "határzóna-jelleg" adhatja. Homogén terület egységeket alakíthatnak ki a hasonló irányú, jellegű, erősségű funkcionális kapcsolatok is /ld. agglomerációk/. Így értelmezve a homogén téregységeket, az ország területének nagyobb hányada /egésze?/ homogén terület egységekre bontható. E homogén körzetek nem azonosak a földrajzi munkamegosztás során fellépő specializáció terület egységeivel, mindössze a homogenitás alapján kijelölhető "ágazati egységek" egybeesése nyomán kialakuló körzetekről van szó.

4. A tágabb értelemben vett ellátó-szolgáltató intézmények szükségszerű, állandó jellegű kapcsolatokat alakíthatnak ki a települések között. E kapcsolatok hozzák létre a kisfalvas, ta- nyás településszerkezetű területeken az alapellátás körzeteit, valamint a városok - hierarchikusan is tagolt - vonzáskörzeteit. A városok vonzáskörzet-rendszere az ország egész területét le-
fedi. A hierarchikusan tagolt településhálózatban a vonzáskör-
zetek bizonyos törvényszerűségek hatására hasonló mennyiségi-
minőségi jellemzőkkel leírható területegységekként alakulnak ki
/ami nem mondható el pl. a homogén körzetekre, melyek területe,
tartalma között szélsőségesen nagy különbségek is kialakulhat-
nak/. Az általánosság, a tartalmi-formai azonosság /modell-sze-
rűség/, a hierarchikus tagoltság, a törvényszerűségek szerinti
alakulás /"leírhatóság"/ a vonzáskörzeteket mikro- és mezo-szin-
ten a gazdasági térszerekezet általános és alapvető egységeivé
teszi.

A városok vonzáskörzete nem egységes, homogén térség; a
vonzás intenzitása, a kapcsolatteremtésekből való részesedés a-
ránya, a vonzáskörzetben ellátott funkciók hierarchikus szintje
stb. alapján övezetekre bontható, bonyolult strukturájú, több-
szintű rendszer; következtetésképp egyetlen vonalszerű határral,
egyetlen adattal -terület- vagy népességszám - nem adható meg.

A kapcsolatok intenzitása, a vonzáskörzetek által összefo-
gott területek kohéziója olymértvű, hogy a városi vonzáskörzete-
ket ténylegesen létező, "érzékelhető", bizonyos érzékenységi
gátakat hordozó funkcionális területegységeknek kell felfognunk.
A közigazgatási beosztásnak is egyik "természetes" alapját ké-
pezhetik.

5. Már Tóth József is rámutatott, hogy a megmerevedett köz-
igazgatási beosztás /megyerendszer/ követelményeként "... jelen-
leg az államigazgatási területi rendszer és a termelés területi
egységeinek kölcsönhatásában két ellentétes tendencia érvénye-
sül: egyrészt a termelés területi átrendeződésének dinamikus fo-
lyamata következtében egyre nagyobbak az eltérések a két rend-
szer között, másrészt a megyéknek a termelés tervezésében, te-
rületi elhelyezkedésében és annak módosításában is betöltött
tartós szerepe ... következtében a megyék államigazgatási hatá-
rai egyre inkább gazdasági térszerkezeti határokká válnak.^{1.}
E megállapításhoz - igazát elfogadva - kevés kommentár szüksé-
ges, még akkor is, ha korábbi állításunkat a megyék igen cse-
kély gazdasági kohéziójáról továbbra is fenntartjuk. A megyék
közigazgatási szerepkörük mellett mindenekelőtt az ellátás-szol-
gáltatás terén, de a tervezés, elosztás, gazdaságszervezés te-

^{1.} Tóth József: A Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Föld-
rajzi Értesítő. 1978. 27. pp. 205-222.

rén, a tömegközlekedés vonalvezetése stb. terén valóban önálló egységek, térszerkezeti elemek. Nem véletlen, hogy a megyehatárok olykor valóságos gyepek.

S mindezen térszerkezeti elem mellett vagy mögött még továbbiak sorakoznak; a természeti földrajzi tájak /maguk is számos elemből egységbeötvöződve/, a vállalati-szervezeti kapcsolatok, a "történeti tájegységek" /Jászság, Kunság, Hajduság, Őrség .../ és így tovább.

Az ország térszerkezetét bemutató térkép tehát ugyancsak bonyolult lehet. A mai magyar társadalom térbeliségének feltárása, a térszerkezet s törvényszerűségeinek kimutatása a magyar geográfiai nagy adóssága. Amikor a Területi Kutatások hátsábjain vitát "robbantottunk ki" a gazdasági körzetek léte, kutatásának eredményei, feladatai felett, azt reméltük, hogy ezen adósság törlesztéséhez némiképp hozzájárulunk.

A GAZDASÁGI KÖRZETEK NÉHÁNY FONTOSABB VONÁSA

Dr. Krajkó Gyula

A Területi Kutatások c. kiadvány szerkesztőségének azon kezdeményezését, hogy a gazdasági körzetekkel összefüggő nézeteket felszínre hozza, örömmel üdvözlöm és a feltett kérdésekre törekszem kielégítő választ adni. Ebből a témából ahazai szakirodalomban kevés publikáció látott napvilágot, ezért a válaszok kapcsán kitérek több olyan kérdésre, alapfogalomra is, amely a körzetekkel foglalkozóknak nem jelent újat, de úgy vélem, az olvasó számára a vitában való eligazodást megkönnyíti.

1. Léteznek-e ma komplex gazdasági körzetek? A válasz egyszerű; igen, léteznek! A gazdasági körzetek léte nem a kutatók véleményétől függ, hanem mint a társadalmi munkamegosztás területi formái, objektíve léteznek. Történelmileg a társadalmi munkamegosztás fejlődése, az árutermelés növekedése idézte elő az egyes területek egyre nagyobb mértékű specializálódását, amely a gazdasági körzetek kialakulásához vezetett és olyan eseményről nem tudok, amely ezt a folyamatot semmissé tette volna. A "komplex" megnevezés teljesen felesleges, zavart kelt, hiszen minden másfajta körzet pl. ágazati, tervezési stb. nem gazdasági körzet.

A gazdasági körzetekről a kutatóknak eltérő véleménye van, többen kétségbe vonják gyakorlati hasznát, de a legtöbb problémát az jelenti, hogy ahány kutató, annyi körzetbeosztás született. Ez a helyzet vezetett oda, hogy néhányan megkérdőjelezzik a körzetek objektív létezését.

A gazdasági körzetek objektív létének elismerése, vagy tagadása fontos elvi kérdés, nemcsak azért, mert válaszvonalat jelent az idealizmus és a materializmus között, hanem azért is, mert egyben meghatározza a körzetkutatás módszerét. Ha a körzetek létét szubjektíve értelmezzük, akkor természetesen nincs szükség kutatására, elegendő a körzet határait "megszerkeszteni", viszont ha a létezésükről meg vagyunk győződve, akkor az objektív valóságot kell tudományos módszerrel feltárni.

A gazdasági körzetek határait a közigazgatási határoktól eltérően zonális jellegűek. Pl. a mikrokörzeteknél az érzékelhető társadalmi, gazdasági folyamatok intenzitásának csökkenése, majd ismételt felerősödése jelzi a határzónát.

A gazdasági és társadalmi folyamatok objektív léte /amelyek a gazdasági körzeteket kialakítják és formálják/ elismerve, szükségszerűen el kell ismerni a körzethatárok objektív létét is. Ebből viszont távolról sem következik, hogy a határokat mereven értelmezzük, hiszen ezek élesen sehol sem rajzolódnak ki. A kutatók elől rejtve maradnak, különösen akkor, ha "felülről lefelé" haladva a felső szinten próbáljuk őket meghatározni. Ez késztetett bennünket arra, hogy a társadalmi munkamegosztás legkisebb egységeinél igyekezzünk pontosan kirajzolni a gazdasági és társadalmi folyamatok területi különbségeit és ezt használtuk fel a körzethatárok megvonásához.

A gazdasági körzetek gyakorlatilag is fontosak. A középés távlati területi tervezés pontosabb és hatékonyabb, amennyiben nem egy mesterségesen kialakított, hanem a valósághoz igazodó területi egységekre támaszkodik.

A területi szervezettségű intézmények, vállalatok, pl. MÁV, VOLÁN stb. /több mint 150/ a maguk régiójával régen átlépték a jelenlegi megyehatárokat. Az említett intézmények adatszolgáltatása, irányítása stb. lényegesen egyszerűbb lenne, ha azonos területi beosztással rendelkeznének.

A közigazgatási és gazdasági körzetbeosztás egységének megteremtése jelentős megtakarításokkal járna, megkönnyítené a közigazgatási rendszeren keresztül érvényesülő gazdasági irányítást, egyben a közigazgatás hatékonyságát is növelné.

A gazdasági körzetek nélkülözhetetlenek az oktatásban. Magyarország gazdasági földrajzának oktatásában a tervezési-gazdasági körzetbeosztás követése számos pontatlansághoz vezet. Sajnos jelenleg általában elfogadott körzetbeosztással nem rendelkezünk és ilymódon az egyetemi tanszékek a saját oktatási célokat szolgáló tervezetüket használják. És végül a gazdasági körzetek a kutatás számára alapegységül is szolgálnak.

2. Melyek a gazdasági körzetek legfontosabb ismérvei? A gazdasági körzetek ismérveinek felsorolása előtt célszerű tisztázni, mit értünk gazdasági körzeteken. A gazdasági körzetek a társadalmi munkamegosztás olyan területi egységei, amelyek objektíve léteznek, az előnyös természeti és társadalmi adottságok alapján a termelésben specializálódnak és ugyanakkor komplex jellegűek is. Ennek megfelelően belső- és külső forgalmi kapcsolatokkal rendelkeznek, következésként a körzetek magvát a területi termelési komplexumok alkotják, központjuk van, a fejlődési irányt, ütemet, a fejlettségi szintet tekintve viszonylag önálló egységek, ilymódon keretül szolgálnak a területi kutatás, valamint a regionális tervezés számára.

A nemzetközi irodalomban a gazdasági körzeteknek sok esetben a fenti meghatározástól eltérő fogalmat adnak. Pl. a nyugati irodalomban /elsősorban francia, angol, nyugat-német/ a régió elnevezésen főleg tervezési körzeteket értenek, amelyek legfontosabb ismérve: "hogyan célszerűbb regionális terveket elkészíteni"? Ezen tulmenően gyakran találkozunk a régió kifejezéssel olyan esetekben is, ahol csupán közigazgatási egységeket, vagy a népesség mobilitása /sokszor csak az ingázás/ alapján elkülönített területeket illetnek ezzel az elnevezéssel.

A régió elnevezést számos kutató hazánkban is használja, amelyen elsősorban a települések vonzásköreit értik, még akkor is, ha a határok megvonásánál a gazdasági és társadalmi élet számos elemét figyelembe veszik. A gazdasági körzeteket helytelen összecserélni a régiókkal, mivel közöttük nemcsak tartalmi, funkcionális különbség van, hanem területileg is lényegesen eltérnek egymástól.

A gazdasági körzet valamennyi fokozata rendelkezik gazdasági központtal; amelyik területi egységnél ez hiányzik, az nem tekinthető gazdasági körzetnek. Ebből viszont nem következik,

hogy a gazdasági körzeteket azonosítani lehetne a központok vonzáskörzeteivel.

Ez a probléma különösen mikrokörzetek esetében vetődik fel élesen, hiszen itt gyakori eset, hogy a mikrokörzet területileg egybeesik a központ vonzáskörével és gyakorlatilag a körzethatárok megvonását a vonzásköri kutatásokra alapozzuk. Ennek ellenére a két különböző fogalmat felcserélni, vagy azonosítani nem helyes.

a/ A gazdasági körzet tartalma eltér a vonzáskörzetekétől: ennél sokkal gazdagabb. Az előzőnél a termelőágazatok jellegén, tevékenységén, ezek adottságain, valamint a gazdasági és társadalmi élet összefüggésein, törvényszerűségein van a hangsúly, míg a második esetben csupán a gazdasági, társadalmi és kulturális élet kapcsolatai összegeződnek.

b/ A gazdasági körzet funkcióját tekintve területi termelési egység. A vonzáskörzet viszont számos eleménél fogva nem értelmezhető ilyen területi egységnek.

c/ A vonzáskörzetek változhatnak anélkül, hogy ez érintené a gazdasági körzet határát /pl. egy igazgatási központ áthelyezése, egy bizonyos iskolatípus megnyitása, egy nagyobb áruház létesítése stb./. Fordítva ez a tétel nem érvényes.

d/ Gazdasági körzeten belül több vonzásközpont is kialakulhat, általában egymással alárendeltségi viszonyban, de gyakran találunk azonos nagyságu és osztott funkciójú centrumokat is. Ezért gyakorlatilag nem lehet a két szisztémát azonosítani.

e/ A vonzáskör erősebben kötődik a közigazgatási rendszerhez, attól erősebben függ /pl. igazgatási funkciók/, mint a gazdasági körzet. Az előző, rendszerint csak elemeiben /pl. oktatás, egészségügy stb./ lépi túl az igazgatási határokat, míg az utóbbi olyan mértékben, hogy az egész közigazgatási beosztást képes megváltoztatni.

A felsorolt különbségek nem jelentik azt, hogy a két tényező között nincs találkozási pont. Különösen a mikrokörzetek esetében nagyon fontos rokon vonásokat is találunk. Mindkettő a gazdasági és társadalmi tevékenység területi formája, ezért számos jelenség a központoktól kiindulva, a közlekedési lehetőségek szabta távolsággal arányosan változik. Ez az azonosság ad alapot ahhoz, hogy a vonzáskörzeteket felhasználjuk és a legfontosabb tényezőként szerepeltessük a mikrokörzetek térbeli elhatárolásánál.

A központok körzetformáló szerepe, taxonómiai fokozatoktól függően eltér, mégpedig a mikrokörzetekben a legerőteljesebb és ettől felfelé haladva gyengébb. Ebből következik, hogy a határok megvonásánál a központok vonzása a mikrokörzeteknél jóval nagyobb szerepet kap, mint a felsőbb szinteken.

A gazdasági körzetek fontosabb ismérvei

a/ Termelési specializáció. A gazdasági körzetek természeti, társadalmi adottságai, közlekedési feltételei, termelési hagyományai stb. eltérnek egymástól és ennek megfelelően a hozzá-

juk igazodó földrajzi munkamegosztásban is lényeges területi különbségek alakulnak ki, amelyek elsősorban a körzetek termelési profilján keresztül jutnak kifejezésre. A specializálódás a körzetté formálás legfontosabb folyamata, amelyet több termelési ágazat - természetesen nem egyenlő arányban történő - kialakulása és fejlődése eredményez. Következésként a specializáció meghatározása az említett folyamatot kell, hogy tükrözze, tehát nem statikus kategória, hanem egy dinamikus folyamat kifejezője. Így, akik arra törekszenek, hogy a körzet specializációjához tartozó iparágakat egzaktság érdekében egyetlen képzet segítségével határozzák meg, a valóságot erősen leegyszerűsítik és a folyamatnak csak egyik vagy másik, főleg mennyiségi oldalát mutatják meg.

A specializációhoz tartozó ágazatok adják a körzet ipari és mezőgazdasági termelésének zömét. A körzet struktúrájában a vázat jelentik, amely körül kialakult a termelési komplexum, és amely meghatározza a fejlődés irányát, befolyásolja a többi ágazatot és alapjául szolgál a külső áruforgalomnak. A fenti szempontok alapján fogalmazhatjuk meg a választ arra a kérdésre is, hogy mely ágazatok sorolhatók a specializációhoz.

A körzet specializációjához tartozik mindazon ágazat, amely jelentős arányt képvisel az országos és a körzet termelésében, a külső áruforgalomban, körzetformáló ereje van és a kedvező feltételek kihasználásával elősegíti a minimális munkaráfordítás mellett maximális hozam gazdasági törekvés érvényesítését.

A specializáció a mikrokörzetben bizonyos szempontból szűkebb, mint a magasabb szintű körzetekben, mivel a mezo- illetve alkörzet termelési profiljának csak egy részét képviseli, másrészt bővebb, mert olyan termelési ágazatok is jelentkezhetnek profilként, amelyek a felsőbb fokozatoknál elvesztik ezt a szerepkörüket. Ugyiszintén az ágazatok száma és aránya is eltérő. Általában a specializációt képviselő ágazatok körzetei aránya kiugróbb értékű, mint a felsőbb szinteken.

A specializáció mennyiségi kifejezése - mint említettük - nem mentes a torzításoktól, és minél kisebb területre alkalmazzuk, annál inkább számolnunk kell ezzel. Így az ezzel összefüggő adatok sokszor csak illusztrációra alkalmasak, de nem nyújtanak lehetőséget mélyebb összefüggések feltárására. Sőt a mennyiségi oldal egymagában még a specializáció tényének rögzítésére sem használható minden esetben. Ezért a figyelmünket ki kell terjesztenünk a specializáció funkcionális vizsgálatára is:

- milyen szerepet tölt be a területi termelési komplexumban,

- milyen természeti és társadalmi feltételekkel rendelkezik,

- az adott terület fejlesztésének irányával hogyan függ össze, abban milyen szerepet tölt be.

A felsorolt szempontok vizsgálata a körzetkutatás igen fontos része és egyben elvezet bennünket a körzet lényegének jobb megértéséhez is.

b/ A gazdasági körzetek komplexitása. A gazdasági körzetek nemcsak specializálódnak, hanem ugyanakkor komplex jellegűek is. Egyértelműen elfogadott álláspont, hogy a gazdasági körzetek fejlesztésénél a specializációt képviselő népgazdasági ágazatok mellett fontos szerep jut az ezeket kiegészítő, valamint a helyi szükségleteket ellátó, tehát jórészt helyi jelentőségű ágazatok fejlesztésének. Továbbá a gazdasági körzetek felé elengedhetetlen követelmény a komplex fejlődés lehetőségének megteremtése. Ennek megfelelően a specializációt követően körzethatárok megvonásánál fontos tényezőként jön számba.

A gazdasági körzetek komplexségén a következőt értjük: a körzetek belső kapcsolatának, a termelési ágazatok arányos fejlődésének biztosítását, az erőforrások sokoldalú tervszerű felhasználását, a minimális munkaráfordítás és a maximális hozam elvének érvényesítése mellett.

c/ Területi termelési komplexumok. Az integráns gazdasági körzetek termelési strukturája tehát egyrészt a specializációhoz tartozó ágazatokból, másrészt a komplexitást értintő ágazatokból tevődik össze. Ezek elválasztása jórészt elméleti jellegű, hiszen egymással rendszerint kisebb vagy nagyobb területet átölelő termelési kapcsolatban vannak és a természeti erőforrások, valamint a munkaerő felhasználásával területi termelési komplexumot alkotnak. A területi termelési komplexumok a gazdasági körzetek lényegét, legfontosabb tartalmi vonását adják, nélkülük nem létezik az integráns körzet egyetlen fokozata sem.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a termelési kapcsolatok térbelisége valamennyi összefüggésével együtt sem meríti ki a gazdasági körzetek kritériumát. Mivel az utóbbiak nemcsak termelési, hanem fogyasztási egységei is, valamint térszínűl szolgálnak a társadalmi folyamatok kibontakozásának és az emberi élet számos megnyilvánulásának. Ezek az összefüggések különösen a mikrokörzetek keretei között mutatkoznak meg élesen, amelynek kutatása a vonzáskör problematikájához vezet el bennünket.

A területi termelési komplexumok vázát a specializációhoz tartozó ágazatok adják és természetesen ezek határozzák meg annak jellegét, területi kiterjedését és a gazdasági kapcsolatok mélységét. A specializációhoz nem tartozó ágazatok is részei a termelési komplexumnak és az előzőekkel együtt alkotják a körzet gazdasági strukturáját.

A területi termelési komplexum típusai, nagyságuk hazánkban rendkívül eltérőek, sok esetben átfedések tapasztalhatók és körzethatárokkal nehéz szinkronba hozni; pl. az alumíniumkomplexum kiterjed több alkörzetre, illetve mezokörzetre. Rendszerint csupán az élelmiszeripari komplexumok maradnak a mikrokörzetek, illetve alkörzetek keretei között.

d/ Az ágazati körzetek és az integráns körzetek kapcsolata. Az integráns gazdasági körzetek határainak megvonásánál gyakran zavaró tényező az ágazati körzetek területileg eltérő szisztémájának figyelembevétele. A gazdasági földrajzok körében általában elismert tény, hogy az ágazati körzet és az integráns gazdasági körzet tartalmában két különböző területi egység. Gyakorla-

tilag azonban a két fogalmat gyakran felcserélik. Különösen a határok megvonásánál találkozunk ezzel a problémával; a kérdés az, hogy esetenként melyik ágazat szerepelhet domináns tényezőként.

A korábbiakban említettük, hogy a területi termelési komplexum formálódásában a vezetőágazat határozza meg a fejlődés irányát, jellegét. Az esetek többségében ezt a szerepet az ipar tölti be, de néha a mezőgazdaság is képes hasonló funkció ellátására. Ezért az iparvidékeken az ipari profilt /a kialakult termelési kapcsolatokkal együtt/ részesítettük előnybe és magától érthető, hogy a mezőgazdasági jellegű területeken az utóbbi szerepel meghatározó faktorként.

A mikrokörzetek határainak megvonásához elsősorban a mezőgazdasági körzetek, valamint a népesség mobilitása alapján kidolgozott települési típusok nyújtottak segítséget.

A körzetek fejlődési irányánál, dinamizmusánál, valamint fejlettségi szintjük mérésénél természetesen valamennyi ágazatot figyelembe kell venni.

e/ Gazdasági körzetek sajátos fejlődéséhez kapcsolódó tényezők számbavétele. A gazdasági körzetek egymástól nemcsak a specializáció méretében, jellegében különböznek, hanem valamennyi rendelkezik sajátos fejlődési iránnyal, ezzel összefüggő fejlesztési problémákkal. Sokszor azonos specializációs irány lényegesen eltérő módon valósul meg, más és más követelményeket szab. Pl. a Duna-Tisza közén és a békési alkörzetben egyaránt a mezőgazdaság fejlesztése jelenti a fő irányt. Azonban a Duna-Tisza közén, mint közismert, a szőlő-gyümölcs termesztés és az ehhez kapcsolódó iparágazatok kiemelkedő helyet foglalnak el, ezzel szemben Békésben a kukorica, gabonatermesztés, sertéstenyésztés jelenti a vezető ágazatot. A két eltérő irány természetesen különböző problémákat vet fel, amelyek a regionális tervekben is szerepelnek. Hasonló példákat valamennyi körzet esetében fel lehet hozni, amelyek arra utalnak, hogy egyrészt a fejlődéssel járó sajátos problémákat a határok megvonásánál is figyelembe kell venni, másrészt az utóbbi követelménynek csak oly módon lehet eleget tenni, amennyiben a középtávu tervek célkitűzéseivel is számolunk.

f/ Hazánk termelőerőinek sajátos területi elhelyezkedéséből származó problémák. A társadalmi munkamegosztás fejlődésének vannak általános törvényei, amelyek azonban konkrét körülmények között érvényesülnek, illetve valósulnak meg. Ebből következik, hogy a gazdasági körzetekkel összefüggő elvek és mód-szerek egyrészt általános jellegűek, amelyek minden szocialista országra egyaránt vonatkoznak, másrészt számos olyan kérdés van, amelyek az illető ország adottságaitól függően vetődnek fel.

Magyarország gazdasági közzeteinek elhatárolásánál az alábbi körülményeket is szem előtt kell tartani:

- Az ipar erős területi koncentrációja mellett centralizált a közlekedési hálózatunk és Budapest hatalmas gazdasági és szellemi tulsulllyal rendelkezik a vidéki centrumokkal szemben,

így vonzása az egész országra kiterjed. Az áruforgalom központosított jellegéből következik, hogy míg valamennyi felsőszintű körzetnek a Központival igen erős a kapcsolata, addig egymáshoz rendkívül gyenge szállal fűződnek, következésként a Központi-körzet felé az intenzív kapcsolatok, egymás között pedig sok esetben a "jellegtelen területek" nehezítik a gazdasági körzethatárok megvonását.

A gazdasági élet központosított jellegéből következik továbbá, hogy hazánkban a taxonómiai fokozatok teljességét szinte lehetetlen feltárni, mivel a Központi-körzetben az egyes szintek csak részben különböznek el egymástól. Ezért a taxonómiai fokozatok kidolgozásánál célszerű a Központi-körzetet teljes mértékben kiemelni.

- Közismert tény, hogy hazánkban a gazdasági körzetek és a közigazgatási egységek sem horizontálisan, sem vertikálisan nem esnek egybe. A két szisztéma eltéréseiből számos probléma adódik, ezek közül csupán azokat említem meg, amelyek a körzetkutatást megnehezítik.

A statisztikai adatok tulnyomó része közigazgatási egységekre vonatkozik, a körzethatárok megvonásához pedig települési és idősorokat kell felhasználni.

A jelenlegi közigazgatási beosztás negyedévszázada csekély mértékben változott, pontosabban a megyehatárok semmit, csupán néhány járást vontak össze. A gazdasági életünk helyi irányítói a megyei és járási tanácsok.¹ Ezek jó vagy rossz munkájától nem kis mértékben függ egy-egy terület gazdasági fejlődése. Ily módon a közigazgatási beosztás ugymond, "saját képére formálta" a területfejlesztési elvek gyakorlati végrehajtását. Ezekből következik, hogy az ország számos területén a megyék a gazdasági körzeteknek egyik fokozatát - szerintünk az alkörzetet - képviselik.

A gazdasági mikrokörzetek határainak megvonásánál az egyik fontos tényező a települések hierarchiája és vonásrendszere. Közismert viszont, hogy a jelenlegi vonásrendszert a közigazgatási határok rendkívül nagy mértékben befolyásolják. Ha sikerülne a határokat radikálisan megváltoztatni, úgy a településeknek egy teljesen új vonzásszisztémája alakulna ki. Pl. Dombóvár térsége csak megyei funkciók révén kapcsolódik Szekszárdhoz. A megyei határok eltörlésével gyakorlatilag a két város közötti kapcsolat leegyszerűsödne és Dombóvár lényegesen

¹. A járási tanácsok helyébe lépő járási hivatalok gazdaságirányító szerepe ma már jelentéktelen. A közigazgatás területi beosztásának változása is számottevőbb a jelzettnél; a járássok száma 40%-kal csökkent, kialakították a városkörnyéki igazgatást, sor került megyehatár-módosításra is - keszthelyi járás Zalához csatolása. /A szerk. megjegyzése./

erősebb szálakkal fűződne Kaposvárhoz és Pécshez, attól függően, hogy melyik lenne a megye központja.

A gazdasági körzethatárok számos esetben keresztezik a közigazgatási határokat. Ez az anomália tartósan nem maradhat fenn, hiszen az ebből származó ellentmondásokat egyre nehezebb áthidalni.

- A termelőerők területi eloszlásából következik, hogy hazánkban kevés olyan körzet van, - taxonómiai fokozattól függetlenül - amely kiegyensúlyozottan, a területi adottságokkal összhangban a komplexitás elvének megfelelően fejlődik. Közismert, hogy hazánkban a területi egységeknek különböző típusai találhatók, pl. gyengén fejlett, egyoldaluan fejlett, igen fejlett, vagy mezőgazdaságilag fejlett, iparilag fejletlen terület stb.- Az említett típusok a területfejlesztés szempontjából igen fontosak, ezért a gazdasági körzetek határainak megvonásánál /valamennyi szinten/ erre tekintettel kell lenni.

- Hazánk nyílt gazdaságu ország és így a nemzetközi munkamegosztás alakulása jelentős hatással van egyik, vagy másik körzet fejlődésére, különösen a specializálódás irányára. Ez valamennyi ágazatra, illetve körzetfokozatra érvényes. Pl. a mezőgazdaságban a zöldség, a gyümölcs, a szőlőtermesztés mérete, fejlődési iránya, főleg az alkörzetek profiljában /Duna-Tisza köze, Szabolcs, Zala vidéke stb./ mutatkozik meg. Az ipari specializáció azon ágazatai, amelyek a nemzetközi munkamegosztástól függenek, nemcsak az alkörzetek, hanem felsőbb szinteken is erősen éreztetik hatásukat /aluminiumkohászat, vaskohászat, a vegyipar egyes ágazatai stb./.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődéséből várható kihatásokat figyelembe kell venni a gazdasági körzetek formálódása szempontjából is pl. a Duna-völgye, Dunaföldvártól délre eső szakasa most kialakuló alkörzetként szerepel, amelyre nem csekély hatással lesz a Majna-Rajna csatorna kiépítése, valamint a dunai vízilépcsők elkészítése.

- A gazdasági körzetesítés jelenlegi problémáit, összefüggéseit sok esetben nehéz megérteni ha a történelmi multat nem tárjuk fel és nem értékeljük kellő alapossággal. Ezért az egyes termelési ágazatok, de méginkább a gazdasági körzetek kutatásában feltétlenül vissza kell nyulni a kapitalizmus kialakulásának időszakába és ezt az akkori államhatárok keretein belül vizsgálni. Ennek megfelelően értékelni kell az államhatárok és az ország gazdasági helyzetének megváltozását, kihatásait, mind az egyes termelési ágazatokra, mind pedig a gazdasági körzetek fejlődésére, határainak változására egyaránt. Különösen vonatkozik ez a határmenti mikrokörzetek körvonalazására.

A történelmi mult határainak értékelése mellett ugyancsak fontos az egyes területi egységek hagyományainak, kulturális sajátosságainak figyelembe vétele.

A gazdasági körzetek határainak megvonásánál, különösen mikroszinten, tekintettel kell lenni az egyes területeken kialakult sajátos mezőgazdasági kulturákra és ezzel összefüggésben

felhalmozódó, gazdag munkatapasztalatokkal rendelkező munkae-rőre. Ezek pontos számbavétele, a felhasználásának módja nélkülözhetetlen a gazdasági körzetek fejlődésének meghatározásá-ban.

g/ A körzetek taxonómiai felépítése. A kérdés megítélése számunkra rendkívül fontos, mivel:

- a hazánkban napvilágot látott tervezetek gyakran abban különböznek, hogy eltérő módon használják, vagyis nem ugyanazt értik az egyes taxonómiai fokozat elnevezésén,

- a körzetek belső strukturájának kidolgozásához előbb meg kell határozni, hogy mely rendszerbe tartozik és ezen be-lül milyen szerepet tölt be. A körzethatárok megvonásánál al-kalmazott módszerünk /az alsószintektől való felfelé haladás/ megköveteli a taxonómiai fokozatok világos és egyértelmű elem-zését, a köztük lévő összefüggések, törvényszerűségek feltárá-sát.

A társadalmi termelés területi elrendeződése hazánkban a gazdasági körzetek különböző fokozatait alakította ki. Ezek ki-alakulásában messzemenően figyelembe kell venni azokat a körül-ményeket, adottságokat, amelyek sajátos formát kölcsönöznek e folyamatnak és területenként - a körzetek taxonómiai egységét tekintve is - lényeges különbségeket eredményeznek. A gazdasá-gi körzet önmagában, a többitől elválasztva, elveszti értelmét. Csak egy meghatározott szisztémában - ahová tartozik - tölti be szerepét, illetve kaphatnak megvilágítást funkciói. Ebből kö-vetkezik, hogy a taxonómiai egységek helyzetének megítélését sem végezhetjük elszigetelten, itt nem állíthatunk fel abszo-lut mércéket, hiszen a körzet hovatartozása nemcsak belső ará-nyaitól, nagyságától és fejlettségétől függ, hanem a többi kör-zethez való viszonyától is.

Megítélésünk szerint hazánkban 4 fokozattal számolhatunk: Mikrokörzetek; a földrajzi munkamegosztás legkisebb terü-letegyiségei, amelyek még az integráns gazdasági körzet legfon-tosabb tulajdonságaival rendelkeznek.

A mikrokörzetek felső szintjét a földrajzi munkamegosztás-ban betöltött szerepükből kiindulva határozhatjuk meg, és ez nem függvénye a terület nagyságának. A mikrokörzetek - bár ré-szei, alkotó elemei az ország munkamegosztásának -, de ez gyak-ran áttételes jellegű. Rendszerint több mikrokörzet integráció-ja alkot szélesebb alapu területi termelési komplexumot. Így a mikrokörzetek méretét, nagyságát a náluknál magasabb szintű körzet társadalmi és gazdasági folyamatainak területi differen-ciáltsága szabja meg.

A mikrokörzetek elhatárolása segítséget jelent a felsőbb szintű körzetek körvonalazásához. Az alsóbb szintű gazdasági és társadalmi folyamatok vizsgálata lehetővé teszi a magasabb szintű körzetek területi differenciáltságának feltárását, a-mely hasznos információt szolgáltat a területfejlesztés és a regionális tervezés számára.

Alkörzetek; a mikrokörzetek rendszere nem közvetlenül, ha-nem átmenettel az alkörzetek hálózatán keresztül kapcsolódik a

mezokörzetekhez. A mikrokörzetek és az alkörzetek között több közös vonást találunk, mindkét fokozat a munkamegosztás objektív területi egysége, a mikrokörzetek az alkörzetek alkotó részei, következésként az előző külső határai egybe esnek az utóbbiakéval. A körzeteknek ezt az egymásraépültségét használtuk fel a felsőbb szintek körvonalazásához. A mondottakból következik, hogy mindkét fokozat rendelkezik az integráns körzetek alapvető vonásaival és mindegyiknek meg van a sajátos belső gazdasági és társadalmi életritmusa.

Az azonosság mellett számos különbség is felsorolható:

- Mig a mikrokörzet a munkamegosztás legkisebb területi egysége, addig az alkörzet összetettebb és területileg nagyobb, a munkamegosztásban magasabb szintet képvisel, s ily módon a két körzetszint alapvető ismérvei eltérőek.

- Az alkörzetek területi termelési komplexumai több ágazatot ölelnek fel és rendszerint nagyobb területre terjednek ki, mint a mikrokörzetek vonatkozásában.

- Az alkörzetek külső termelési, szállítási kapcsolatai szélesebbek és gyakran az egész országra kiterjednek.

- Az alkörzeteknek sajátos fejlődési adottsága és fejlesztési iránya, problémája van, amely nemcsak a mikrokörzetek hasonló tényezőinek mechanikus összessége, - bár ezeket is magába foglalja - hanem ennél átfogóbb és általánosabb.

- Az alkörzetek központjainak funkcióit tekintve gazdagabb, kisugárzásuk erőteljesebb, viszont ennek ellenére nem feltétlenül fogják át az egész alkörzet területét. Ebből adódik, hogy hatásuk is kisebb a belső gazdasági, társadalmi folyamatokra /ezek nem mindenben igazodnak közvetlenül a centrumhoz/, következésként a határok megvonásánál is mérsékeltebb a jelentőségük, mint a mikrokörzetekben. A mikrokörzetek központjainak körzetformáló ereje kisebb területre szorítkozik, viszont hatása a körzethatárok alakulására közvetlenebb és erőteljesebb.

Miért szükséges az alkörzeteket a mikro- és mezokörzetek közé, mint nélkülözhetetlen láncszemet beiktatni?

- A mikrokörzetek közötti különbségek fejlettséget és jellegzetességeket tekintve egyaránt igen nagyok és ezek egységüket az alkörzetekben nyerik el,

- a mikrokörzetekben lejátszódó sajátos gazdasági és társadalmi folyamatok közvetlenül nem kapcsolódnak a mezokörzetekhez, ezek alkörzetei szintén találkoznak,

- az alkörzetek még eléggé homogének, meg van a sajátos arculatuk, fejlődési irányuk, amelyek a mezokörzeteknél már többnyire hiányoznak,

- a mezokörzeteken belül a területi különbségeket az alkörzetek fejezik ki, a mikrokörzeteknél ezek tulságosan elaprózódnak, jelentkezők,

- az alkörzetek körülhatárolása egyrészt áthidalja a különböző körzettervezetek közötti olyan eltéréseket, amelyek taxonómiai problémából származnak /pl. Duna-Tisza köze, Közép-Tisza vidéke, DNY-Dunántul stb./, másrészt segítségül szolgál a mezo-

körzetek körvonalazásához, továbbá nélkülözhetetlen a közigazgatási beosztás és a gazdasági körzetek egységének megteremtésénél.

Az alkörzetek tehát objektíve létező területi egységek, amelyek az integráns gazdasági körzet valamennyi legfontosabb tulajdonságaival rendelkeznek, így: specializálódnak, az ország munkamegosztásának nélkülözhetetlen részei, magukat a területi termelési komplexumok - mint a legfontosabb körzetformáló erő - alkotják, a gazdasági és társadalmi fejlődés sajátos feltételeivel rendelkeznek, ebből adódóan a fejlődésük iránya, üteme, a fejlesztési problémáik a szomszédos körzetekétől eltérnek, továbbá gazdasági központjaik vannak, amelyek vonzása a terület jelentős részét átfogja.

A mezokörzetek részletes jellemzésére nem térünk ki, hiszen a körzetekről korábban kifejtett ismérvek jórészt rájuk vonatkoztathatók /a körzet fogalmának definíciója, a specializáció kérdése, a területi termelési komplexum stb./. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy az alkörzetek együvé tartozása a mezokörzeten belül gyakran eléggé laza és ebből a szempontból lényeges különbség van az iparilag fejlett területeken, valamint a fejletlen területeken. Pl. a Dél-Alföldön sokkal könnyebb bebizonyítani, hogy Békés és a Duna-Tisza köze miben különbözik egymástól és miért képvisel egy-egy alkörzetet, mint azt, hogy miért tartoznak egy mezokörzethez.

Makrokörzetek a gyakorlatban kevésbé használtak, de létezésükre számos jel utal. Szerintünk 4 ilyen körzet különíthető el: Alföld, Észak-Magyarország, Dunántul és a Központi körzet.

A körzetek taxonómiai felépítésének általános törvényszerűsége, hogy a magasabb szinteken egyre halványabb az együvé tartozást kifejező tényezők érvényesülése és fordítva, lefelé haladva az egyre erőteljesebbé válik, vagyis a felsőbb szintű gazdasági körzetek kevésbé homogén jellegűek, mint az alsóbb taxonómiai egységek.

3. A gazdasági körzetkutatás eddigi eredményének megítélése. A hazai gazdasági körzetkutatás az eddigiekben jórészt a mezokörzetek elvi-, gyakorlati és módszertani kérdéseivel foglalkozott. A körzethatárokat "felülről lefelé" történő bontással határozták meg, azonban az alsószintek részletes feltárásának hiányában ezt számos, nehezen bizonyítható probléma kísérte.

Negyedszázad telt el azóta, hogy MARKOS György vezetésével a gazdasági körzetkutatás hazánkban elkezdődött. Azóta változó intenzitással ugyan, de a permanensen folytatódó munka gazdag elméleti és módszertani publikációs anyagot halmozott fel. A kifejezetten körzetkutatás két irányban bontakozott ki, amely az ágazati és az integráns körzetek feltárását célozta. Az előző témával a hazai geográfusok népes tábora foglalkozik, ide sorolhatjuk a mezőgazdasági földrajz és az agrárközgazdászok egyes képviselőit /ERDEI F., CSETE L., BERNÁT T., ENYEDI Gy., ASZTALOS I., PÉNZES I., KOLLARIK A., PAPP A. stb./, továbbá az ipar-földrajzban tevékenykedő kutatók egy részét /KÓRÓDI J., BORA Gy., ANTAL Z., BORAI Á. stb./.

Az integráns körzetek kutatásához igen közel állnak és hathatós támaszt jelentenek a területi közgazdaságtan eredményei /KÓRÓDI J., MÁRTON G., BARTKE I., KULCSÁR V., KOVÁCS Cs., LACKÓ L. stb./, valamint a települések vonzáskörének, régióinak kutatása /PERCZEL K., GERLE Gy., BELUSZKY P., BOROS F., LETTRICH E., TÓTH J. stb./.

Az integráns körzetkutatás a felsorolt ágazatoknak látszólag a szintézisét jelenti, valójában nem, mert a többihez hasonlóan önálló irányzat és ennek megfelelően igyekszik megteremteni saját módszerét és megszabni feladatait. A kutatások korábban főleg a mezoszintet érintették és ehhez kapcsolódtak az elért eredmények is /MARKOS Gy., RADÓ S., BORA Gy., KŐSZEGI L., KRAJKÓ Gy. stb./.

A mikrokörzetek feltárására történt ugyan kísérlet /MARKOS Gy., ZALAINÉ, DÉR E./, de a határok megvonásához a felsőbb szinteknél használt módszert alkalmazták és ennél nem sikerült tovább jutniok.

A körzetkutatás nem elszigetelten fejlődött hazánkban. Hatással voltak rá a külföldön, elsősorban a szocialista országokban folyó munkák elvi- és módszertani eredményei. Hasonló a helyzet a mikrokörzetek kutatásánál, ahol szintén elsősorban az azonos feltételek, körülmények közepette folytatott kutatások eredményeit tudjuk hasznosítani. Pl. KOLOTYIEVSZKIJ, M.N. a Lett SzSzk mikrokörzet beosztását dolgozta ki, vagy HAMPL M. a társadalmi jelenségek alapján különített el területi egységeket Csehszlovákiában. Ugyancsak figyelmet érdemelnek JOHN N. H. BRITTON regionális kutatásai stb.

A jelenlegi kutatás eredményeit, módszerét az eddigi külföldi és hazai mikrokörzet kutatásokkal összehasonlítva, a különbségeket leginkább abban összegezzük, hogy a statikus tényezők helyett sikerült a gazdasági- és társadalmi folyamatok dinamizmusát és ezek területi különbségét kifejezni és a határok megvonásához felhasználni. A gazdasági- és társadalmi folyamatok, törvényszerűségek feltárása nemcsak a mikrokörzetek határainak pontosabb megjelenéséhez nyújtanak segítséget, hanem alapot jelentenek a felsőbb szintek elhatárolásához is.

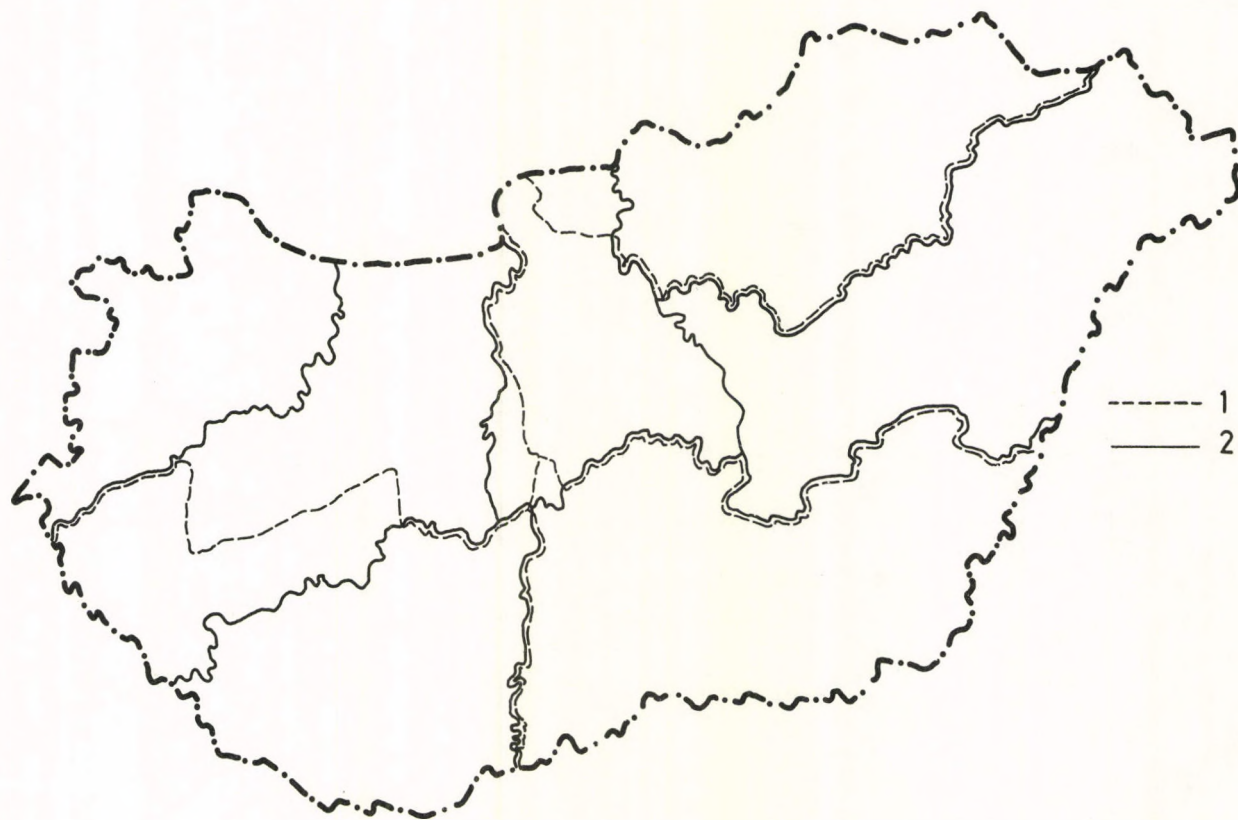
Hazánkban - főleg a 60-as években - különböző céllal és eltérő módszereket alkalmazva több körzettervezet látott napvilágot. Az egymástól függetlenül készült tervezetek igen sok közös vonást tartalmaznak, de természetesen területileg nem esnek egybe és mindegyiknek van gyenge pontja, amely jogosan bírálható /1. és 2. sz. ábra/. Ezért egyik sem emelkedett "hivatali rangra", illetve az OT. saját beosztását használja fel a regionális tervezésre. /Az OT. tervezetének egyetlen előnye a többivel szemben, hogy a megyehatárokat érintetlenül hagyta./

Az ország egészére kiterjedő mikrokörzet beosztásból szinte egyidőben két tervezet született /a VÁTI középfoku körzetbeosztása és a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékének mikrokörzet beosztása/, amelyek a körzetek számát tekintve lényegesen különböznek, de területileg meglepően fedik egymást /3. sz. ábra/.



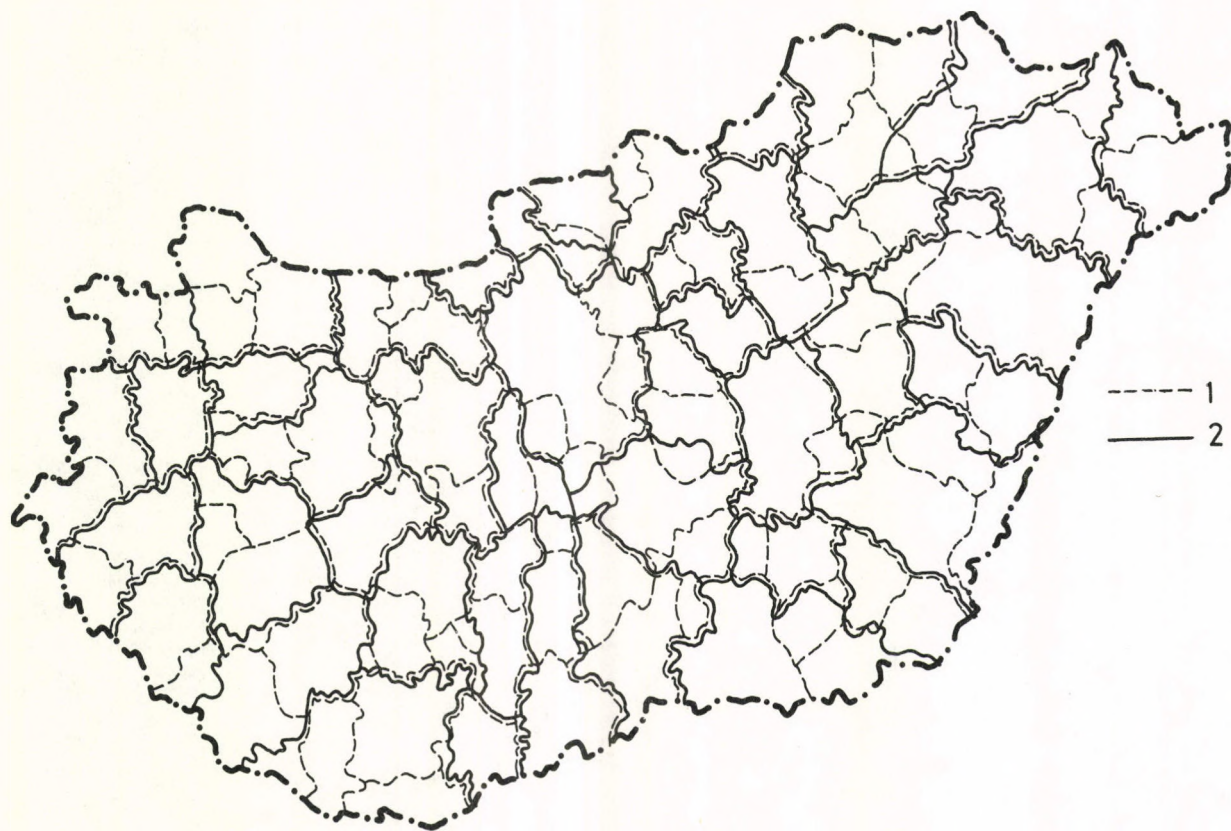
1. ábra Gazdasági körzetbeosztási tervezetek

1 = Perczel Károly tervezete; 2 = Marx Károly közgazdaságtudományi Egyetem tervezete



2. ábra Gazdasági körzetbeosztási tervezetek

1 = Tervezési-gazdasági körzetbeosztás; 2 = JATE Gazd. Fölldr. Tanszék beosztása



3. ábra Mikrokörzet-beosztási tervezet néhány változata

1 = VÁTI középfoku körzetbeosztása; 2 = JATE Gazd. Fölldr. Tanszék mikrokörzet-beosztása

4. Mi akadályozza az egységes álláspont /általánosan elfogadott körzetek/ kialakítását a gazdaságföldrajzban? A szocialista országok többsége /sőt számos tőkés ország is/ a gyakorlatban olyan gazdasági körzeteket használ, amelyet tudományosan dolgoztak ki és kutatók többsége elfogadott. Hazánkban sajnos ez nem mondható el, ami megítélésem szerint a következő okokra vezethető vissza:

A körzetkutatás hazánkban egyetlen intézménynél sem volt rendszeres és folyamatos. A Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke az 50-es években eljutott addig, hogy egy körzetbeosztási tervezetet javasoljon, de ezt követően a kutatások megszakadtak. A JATE Gazdaságföldrajzi Tanszéke a 60-as években kezdett el foglalkozni a témával, majd hosszú szünet után a 70-es években folytatta a kutatást. A VÁTI kutatócsoportja hasonlóan, szakaszosan foglalkozott a gazdasági körzetekkel. Ez a helyzet azért volt hátrányos, mert adandó alkalommal nem tudott megfelelő javaslattal élni. Az 50-es évek elején, amikor a közigazgatási reformot végrehajtották, a gazdasági körzetkutatás még a kezdeti szakaszában volt. Így evidens, hogy a közigazgatási határok módosításánál a gazdasági körzetekre nem lehettek tekintettel.

A 60-as években a gazdasági irányítás változásával, a regionális tervezés előtérbe kerülésével igény jelentkezett egy tudományosan kidolgozott körzetbeosztásra. Sajnos a hazai szakemberek azonnal ilyet nem tudtak nyújtani. Nehezítette a helyzetet az a tény is, hogy a közigazgatási beosztásunk lényegesen eltért a gazdasági körzetektől. Ugyanakkor a regionális tervezést a közigazgatástól nem lehet függetleníteni, egy újabb közigazgatási reform feltételei pedig hiányoztak. Végezetül kompromisszumos megoldás született, figyelembe vették a gazdasági körzetkutatás korábbi eredményeit, de a közigazgatási határokon nem módosítottak és így született meg a tervezési-gazdaságikörzetbeosztás, amelyet számos fórum elismer, sőt a földrajzosok egy része oktatási keretként is felhasznál.

Napjainkban napirendre került a közigazgatási reform előkészítés, amellyel párhuzamosan határmodosításra is sor kerülhet. Ez lehetőséget kínál arra, hogy a gazdasági földrajzosok és a területi közgazdászok régi adósságukat törlesszék és a téma iránt érdeklődő szakemberek tevékenységüket összehangolják és eljussanak egy tudományosan megalapozott gazdasági körzetbeosztás elkészítéséhez.

5. Milyen tudományos feladatok megoldása szükséges e témakörben? A gazdasági körzetkutatás célja nem merülhet ki abban, hogy a határokat egyre pontosabban lehessen megvonni, vagy újabb körzeteket tárjon fel. Ez a körzetkutatás nagyméretű leegyszerűsítése lenne. A feladat sokkal összetettebb. A regionális elemzések, a gazdasági térszerkezet feltárása, a gazdasági térkapcsolatok felszínrehozása, a különböző gazdasági, társadalmi folyamatok mikroszintű tanulmányozása stb., mind olyan feladat, amely elvezet a gazdasági körzetekben történt változás érzékeléséhez. A gazdasági körzetkutatásban természetesen vannak köz-

vetlen feladatok is, de ezek sem a határok pontosítására vonatkoznak. Pl. területi termelési komplexum /mikro- és mezo szinten/ rendszerei, a körzetek specializációjának mértéke, változásának iránya, a komplexitás érvényesülése, a kialakult el-
lentmondások /ilyen pl. a háttérpar fejlettsége/ és a területi termelékenységi összefüggései, a gazdasági növekedés regionális feltételeinek feltárása stb. A JATE Gazdaságföldrajzi Tanszéke jelenleg a gazdasági térszerkezet és a közigazgatási beosztás összefüggéseivel foglalkozik.

A felsorolt témakörök természetesen távolról sem teljesek, csupán a kutatási irány illusztrációjául szolgálnak. A legfontosabb feladatot abban látnám, hogy országos intézmény anyagi fedezete mellett egy koordinációs bizottság a kutatásban résztvevő szervek között a feladatokat szétosztaná és gondoskodna az eredmények összehangolásáról. Hazánkban egyetlen egy kutatóhá-
zis sincs abban a helyzetben, hogy egymaga vállalkozni tudjon egy tudományosan kidolgozott gazdasági körzetszisztéma kidolgozására.

A MAGYAR GAZDASÁG TÉRSZERKEZETI EGYSÉGEIRŐL

Dr. Tóth József

A földrajztudomány szempontjából csak üdvözülni lehet a Területi Kutatások szerkesztőségének azt a törekvését, hogy a gazdasági körzetek tárgykörében vitát kezdeményezzen. Reméljük, hogy e törekvést siker koronázza. Ehhez szeretnék néhány gondolattal hozzájárulni, amikor a szerkesztőség kérésére e vitában részt veszek. Egy kicsit azzal a reménnyel is, hogy e vita visszhangja esetleg élesztője lehet tudományágunk pislákoló vitaszellemének, az egymás eredményei iránti igazi érdeklődésnek. Nem lehet véletlen és pusztán szubjektív helyzetmegítélés, ha gyakran úgy érzem: legjobb esetben pseudo-viták kvázi-kontrollja mellett mindenki mondja a magáét... /Ezt időnként annak ellenére érzem így, hogy olyan kutatóhelyen dolgozom, mely a legtöbb szakmai vitát kezdeményezők közé tartozik és gyakran vesznek részt az ország más kutatóhelyeinek vitáin is./

E sorok írásakor csak BELUSZKY Pál vitaindítója és KRAJKÓ Gyula vitacikke van előttem; azt hiszem azonban, hogy a két ismert álláspont egyben a vita két ellentétes pólusát is jelenti.

BELUSZKY Pál vitaindítója a gazdasági körzetesítés hazai irodalmának alapos kritikai áttekintésére épül és - a műfajhoz szorosan hozzátartozó módon - éles kérdés-felvetéseket tartalmaz. Élvezetes, élénk, szellemes írás. Annyiban is vitaindító műfaj gyöngye, hogy a gazdasági körzetek létét kategórikusan tagadó állásfoglalásával mintegy az ellenkező irányban tuloz, antitézist ad - így valóban vitára ösztönöz.

Ez utóbbi mondatban benne van a gazdasági körzetek objektív létét - a később kifejtendő meggyőződésekkel és értelmezésben - elismerő álláspontom is. Ezt - meggyőződésemmel együtt - annak következtében is vállalnom kell, hogy BELUSZKY Pál a vitaindítójában a "hivők" közé sorol, bár az írásaimból citált idézetek azt a jóleső sejtést sugallják, hogy a szkeptikus és nem a bigott hívők közé.

"Szkeptikus hívő" mivoltom mellett azért is ambivalens érzéssel fogadtam e különben hasznos és vitaszellemünk fellendülését eredményezhető eszmecserebe való belekeveredésemet, mert magam mindig csak mintegy "balkézről" foglalkoztam a gazdasági-körzet-kutatással: annyiban, amennyiben vonzáskörzet-kutatásaim a gazdaságikörzet-kutatásokhoz kapcsolódtak. Ilyenkor - konkrét vizsgálati területre vonatkozóan és konkrét kutatási eredményekre támaszkodva - érintettem a gazdaságikörzet-kutatás néhány kérdését is, de a multban sem tekintettem és ma sem tekintem magam a gazdaságikörzet-kutatások szakértőjének. Mégis - azok után is, hogy eredendő lustaságomat legyőzve e vita kapcsán újólág átolvastam a hazai gazdaságikörzet-kutatások irodalmát - vállalom, amit e kérdéskörrel kapcsolatban leírtam.

A "szkeptikus hívők" sorsa alapvetően szerencsés, csak két oldalról bántják őket: a hívők azért, mert szkeptikusok, a szkep-

tikusok pedig azért, mert hívők. Ezt a sorsot én sem kerülhet/t/em el. KRAJKÓ Gyula azért bírál/t/, mert a vonzáskörzeteknek a gazdasági körzetek taxonómiai rendszerében betöltött szerepét túlértékeltem, mikroszinten lényegében azonosítottam a két szisztéma területi egységeit, a komplexitással pedig nem tudtam mit kezdeni. BELUSZKY Pál szerint viszont vonzáskörzeteimet egy nemlétező gazdaságikörzet-szisztéma egységeibe integrálok, tehát illuziókat kergetek. Nehéz helyzet. /Nem az egyedüli. Figyelemre méltóan gyors karriert futott be volt kedves tanítványom, BANK Klári, aki szárnypróbálgatása, első - vagy második? - tanulmánya után rögtön a gazdaságikörzet-kutatások "utolsó mohikánjai" közé került.../

A gazdasági körzetekkel kapcsolatos nézeteim kifejtése előtt még egy kérdésről kell szólnom. Anélkül, hogy ezt a mostani vitát bűnös módon elkésettnek tartanám, az a véleményem, hogy jobb - és mindenképpen hasznosabb - lett volna, ha korábban, akár egy évtizeddel ezelőtt zajlik. Ennek aktualitást adhatott volna az, ha az országban folyó egyetlen empirikus vizsgálatokra támaszkodó gazdaságikörzet-kutatás, a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszéké KRAJKÓ Gyula által vezetett vizsgálat-sorozat eredményei kellő időben kellő publikálást kaptak volna. Csak sajnálni lehet, hogy KRAJKÓ Gyula - egyebek között e sorok írójának tanítványa, munkatársa, majd kollegális nőgátása ellenére - nem publikálta összefoglaló munkában a gazdaságikörzet-kutatásban elért eredményeit. /Ezek egy része megjelent ugyan angol nyelven az Acta Geographica Szegediensis egy 1974-es külön kötetében, de mivel ez a kiadvány - ENYEDI György egyik kedvenc és igazán nem csak az Acta Geographica Szegediensisre vonatkozó és vonatkoztatható kifejezésével élve - nem tartozik a pult alól magas felárral kapható, ronggyá olvasott könyvek közé, a szakma csendesesen "tudomásul vette" az eredmények publikálását./ Azt hiszem, hogy ezek magyar nyelven, szélesebb körben, a társtudományok érdeklődő képviselői számára is hozzáférhető módon való publikálása megfelelő kritikai visszhangot váltott volna ki, hozzájárulhatott volna az álláspontok tisztázásához, egy esetleg szélesebb körben elfogadott gazdasági körzetbeosztás szakmán kívüli elterjedéséhez is. Ez mindenképpen növelte volna a gazdaságföldrajz presztízsét, melynek féltése BELUSZKY Pál vitaindítója során is átsüt, vagy - a vitaindító álláspontjára utalva - már korábban letörölhattük volna Magyarország munkatérképéről a gazdasági körzetek kusza vonalait.

E kissé szubjektív sikertült hangu bevezető után tulajdonképpen feladatomnak látva a gazdasági körzetekről alkotott mai nézeteimet összegzem - lehetőség szerint megtartva a szerkesztőség által megadott szempontokat és azok sorrendjét is.

1. A gazdasági körzetesítés eddigi eredményeiről

Abból kiindulva, hogy a gazdasági körzetesítés, mint a gazdaságföldrajz egy irányzata, mind a mai napig nem produkált egy általánosan elfogadható körzetbeosztást Magyarország gaz-

dasági térszerkezetére vonatkozóan, egyszerű lenne azt állítani, hogy a gazdaságikörzet-kutatás legfőbb eredménye éppen e negatív eredmény, tehát az, hogy ezek az egyértelműen fel nem tárható gazdasági körzetek nem is léteznek. A kérdés azonban bonyolultabb ennél.

Tényleges gazdaságikörzet-kutatás - mint ahogy az a vita-indító szakirodalmi áttekintésből is kiderül - az 1960-as évekig nem folyt Magyarországon. A MARKOS György 1952-es tanulmányával induló első szakasz teóriák, elképzelések összecsapása, intuicióra épülő beosztási tervezetek konfrontálása volt, mely részleteiben kikezsdhetetlen, nem bírálható, miután - ezt is helyesen látja BELUSZKY Pál - nem áll e teóriák és beosztási elképzelések mögött feldolgozott, tényleges kutatási anyag. E nem túl termékeny első évtized eredményét én elsősorban abban látom, hogy e teóriák képviselőinek egymásnak feszített gondolati rendszere jónéhány olyan forgácsot is produkált, - a BELUSZKY Pál által is joggal karikírozott sok "furcsa gondolat" mellett, - amelyek elgondolkodtató megsejtésként értékelhetők és tippként, akár kutatási menetet is befolyásoló ötletként mai kutatásainkban is felhasználhatók. Hasonló ez PRINZ Gyula térszerkezeti, közigazgatás-földrajzi kutatásaihoz, amelyeket éppen az utóbbi években támaszt fel és értékel újra szakirodalmunkban - kiváló érzékkel - HAJDU Zoltán.

A gazdaságikörzet-kutatásnak ehhez a szakaszához akkori történeti-társadalmi helyzetünk logikus következményeként, természetes velejárójaként igen erőteljes politikum, markáns ideológiai töltet kapcsolódott. A szocialista gazdaságföldrajz megszületésének időszaka ez, mely a gyakorlatban a szovjet gazdaságföldrajz módszereinek, eredményeinek, irányzatainak átvételét jelentette. Az ezekhez való viszonyulás - különösen a "bűnös" földrajztudományban - egyben ideológiai, politikai állásfoglalás is volt. Ez - érthető módon - nem kedvezett a kritikai fogadtatásnak. Ez a légkör befolyásolta a gazdaságikörzet-kutatási irányzat adaptációját is, mely a két ország közötti léptékbeli, fejlettségbeli, a tér texturájában és szerkezetében fennálló különbségeket lényegében figyelmen kívül hagyva, az elvi alapok változatlan átvételével valósult meg. Ez a tény időnként a gazdaságikörzet-kutatások újabb publikációiban is kísért - az ortodoxia megnyilvánulásaként, néhány, igazából soha meg nem vizsgált dogma továbbcipelése formájában.

Azt a tényt, hogy az elméleti vitáknak ezt a spekulatív fázisát a gazdasági körzetekkel foglalkozók az 1960-as évek első felében fokozatosan lezárták, önmagában is eredménynek tartom. Ez az eredmény természetesen szoros összefüggésben van a társadalmi-politikai légkör demokratizálódásával, a tudomány és a politika viszonyának megváltozásával. Kár, hogy az irányzaton belül ezt a szakaszt nem a tényleges kutatások fellendülése, hanem a gazdaságikörzet-kutatásoktól való általános elfordulás követte.

Az egyetlen kivétel a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszéke volt, ahol KRAJKÓ Gyula irányításával kiterjedt kutatások in-

dultak meg a gazdaság térszerkezetének feltárására. Ezek a kutatások az elmúlt bő másfél évtizedben gazdag vizsgálati anyagot halmoztak fel elsősorban a Dél-Alföldre, de az Alföldre és az ország egészére vonatkozóan is. A hazai gazdaságikörzet-kutatások e második, napjainkig tartó szakaszát elsősorban ez a konkrétság, a kutatási részeredményeknek ez a gazdagsága emeli az első fölé. Számottevő amethodikai repertoár gazdagodása is. E vitathatatlan értékű eredmények mellett megszületett a szintézis, az ország gazdasági körzetbeosztása és a gazdasági körzetek átfogó taxonómiai rendszere is. Ez akkor is a hazai gazdaságikörzet-kutatás csúcsteljesítménye, ha számos eleme vitatható.

E második, az elsőnél egyébként eredményesebb szakasz árnyoldala éppen e viták elmaradása. Ennek eredményeképpen a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékének tevékenysége érdemi visszhang nélkül maradt, ami főleg az elmélet síkján eredményez a publikációkban bizonyos - gyakran a saját konkrét vizsgálati eredményeknek is ellentmondó - önismétlést /pl. a komplexitás követelményének makacs fenntartásában/.

2. Léteznek-e ma komplex gazdasági körzetek?

A szerkesztőség kérdése kategórikus, egyértelmű választ igénylő. Mielőtt azonban e kérdés szelleméhez méltó választ megadnám, nézeteim elméleti alapjait kell röviden - így a félreértés fokozott kockázatát vállalva - összefoglalnom.

a/ A termelőerők szakadatlan, bár korántsem azonos intenzitáсу fejlődését a munkamegosztás állandó, a termelőerők fejlődésére visszaható mélyülése kíséri. A munkamegosztás egy és oszthatatlan, de két vetületből létező jelenség, melyek közül az egyik a területi vetület. A munkamegosztás mélyülése következtében, a termelőerők fejlettségi szintjének függvényében mind az ágazati, mind pedig a területi szerkezetben sűrűsödési góccok keletkeznek. Ezek a munkamegosztás fejlődésének produktumai, területi oldalról nézve a termelőerők fejlődési ütemével összefüggésben állandóan változó, létező, döntő fontosságú térszerkezeti elemek. Legfőbb jellemzőjük a munkamegosztásból következő specializáció.

b/ A gazdaságikörzet-kutatások szakirodalmában tükröződő álláspontok áttekintése arról győz meg bennünket, hogy a gazdaság, illetve a termelés fogalmát a szerzők eléggé eltérően értelmezték. Kezdetben a szűkebb, csak a tényleges termelő-ágazatokat tartalmazó értelmezés volt általános és csak fokozatosan - a szűkebb értelemben vett termelési szféra dominanciáját mindvégig hangsúlyozva - bővült a használt termelés-fogalom jelentéstartalma. Ez a folyamat még nem érte el a kívánt szintet: nézetem szerint a szűkebb értelemben vett termelés, a forgalom, az elosztás és a fogyasztás mozzanatait egyaránt magában foglaló marxi termelés-fogalom az, melynek alapján a termelés létező területi egységei a realitásoknak megfelelően feltárhatók. Ennek következtében vélem egyébként egymáshoz közelinek a gazdaságikörzet- és a vonzáskörzet-kutatásokat, mikroszinten csak

a kutatott szférák eltérő súlyozása szerint tartva őket megkülönböztetethetőnek.

c/ Néhány mondatot még a tudatosság kérdéséről. KÖSZEGI Lászlónak a vitaindítóban is idézett véleménye szerint a tudatosság elemeit is "be kell vinnünk" a gazdasági körzetekbe, azokat mintegy célszerűen formálnunk kell. Ezt a nézetet a gazdasági körzetek objektív létét, meghatározottságát elfogadó és hirdető álláspontok képviselői elutasítják. Véleményem szerint - éppen a szocialista termelési mód lényegéből következően, az arányossághoz társult tudatosság, tehát a tervszerűség lehetőségével élve - a regionalitást, a termelés céljainkkal összhangban álló területi allokációját, a gazdasági körzeteket igenis "csinálni", szervezni, kialakulásukat befolyásolni is kell. Ezt egyébként a szocializmus építésének egész hazai és külföldi gyakorlata is bizonyítja.

A szerkesztőség kérdésére visszatérve tehát az a véleményem, hogy az előzőekben kifejtett értelmezésben használt termelésnek léteznek sajátos, egymástól elhatárolható területi egységei, ezeknek specializációjuk, belső kohéziójuk van. Kifejezetten terminológiai kérdésnek tartom, hogy minek nevezzük ezeket az egységeket: gazdasági körzeteknek, termelési-területi komplexumoknak vagy olyan ágazati körzeteknek, amelyekben a domináns ágazathoz /gazdasági körzeti oldalról megközelítve: a specializációt jelentő ágazathoz/ más gazdasági tevékenységek is kapcsolódnak. Itt kell kitérjek egy - az olvasónak talán már feltűnt - tudatos distinkcióra. BELUSZKY Pál vitaindítója mindvégig komplex gazdasági körzetről beszél, KRAJKÓ Gyula viszont elhagyja a "komplex" jelzőt és így teszek én is. Indítékunk azonban eltérő. KRAJKÓ Gyula szerint felesleges a "komplex" jelző, a komplexitás a gazdasági körzetek immanens tulajdonsága. Én viszont azért hagytam el a "komplex" jelzőt, mert nem tartom a komplexitást a gazdasági körzetek szükségszerű velejárójának. A komplexitás követelménye véleményem szerint a szovjet gazdasági földrajzban egy adott történelmi időszakhoz és léptékhez kötött, más történelmi időszakban és lényegesen kisebb területű országban nem adaptálható. A komplexitásnak az a szintje, mely gazdasági körzeteinktől ténylegesen "számonkérhető", a termelés fogalmának bővebb értelmezéséből már következik, de ennél nem több.

3. A gazdasági körzetek legfontosabb ismérvei

A szerkesztőségnek a gazdasági körzetek legfontosabb ismérveire irányuló kérdésére már csak azoknak kell válaszolniuk, akik a gazdasági körzetek valamilyen formában való létezése mellett foglaltak állást, tehát csak a "hívőknek". Hiába a szkepticismusom, nekem is.

A specializációval és a komplexitással kapcsolatos nézeteimre korábban már kitértem, azokat nem ismételtem meg. Adós vagyok viszont a gazdasági körzetek taxonómiai rendszeréről kialakult véleményem összegezésével.

A gazdasági körzetek rendszere hierarchikusan tagolt. Ezt tükrözi hazánkra vonatkozóan az egyetlen komplett taxonómiai rendszer, KRAJKÓ Gyula szisztémája is. E négy fokozatu rendszer legmagasabb /makrokörzetek: Központi Körzet, Dunántul, Észak-Magyarország, Alföld/ és legalacsonyabb /mikrokörzetek/ szintjét - a "határmódosítások" lehetőségeit nem bolygatva - a valóságot adekvát módon tükrözőnek tartom. Ugy vélem viszont, hogy a mezokörzetek mind tartalmilag, mind pedig a regionális szervező-irányító-redisztribúciós központok rendszerének kiépítéseére irányuló szándék hiányában, illetve a megyék gazdasági-tervezési-elosztási szerepének tartós növekedése következtében mindinkább veszítenek realitásukból. A megyék szerepének növekedésével egyre inkább az ezekkel lényegileg azonos ún. al-körzetek szintje válik az egyetlen ténylegesen funkcionáló közbenső fokozattá.

A gazdasági körzetek fontos ismervének tartom a területi textura differenciáltságát, azt tehát, hogy a tágabb értelemben vett gazdasági tevékenységek intenzív és sokoldalú kapcsolatrendszerrel jellemezhető viszonylagos sűrűsödési gócaihoz /sávjaihoz, agglomerációhoz, településegységeihez/ lazább texturájú, szegényesebb kapcsolatrendszerrel kötődő területek kapcsolódnak. Értelemszerű, hogy a szomszédos gazdasági körzeteket elválasztó határok e lazább texturájú területeken húzódnak.

Fontosnak tartom a gazdasági körzetek azon ismérveit, melyek egyrészt egyfajta közös fejlődési módban, közös történelmi multban gyökereznek, másrészt adott időpontban a termelőerők hasonló jellegével, a termelés hasonló, egymásra épülő szervezetével függnek össze, harmadrészt - az előzőekből következően - a fejlesztésükkel kapcsolatos feladatok lényegi azonosságában mutatkoznak meg. Ez az álláspont tehát az elkülönült gazdasági-területi egységek multját, jelenét és jövőjét egyaránt érinti. Egészében véve egy tartós, hosszú időn és sok szálon keresztül érvényesülő, tendenciájában erősödő összetartozás az, amit döntőnek tartok. Ez az összetartozás a tágabb értelemben vett termelés minden szférájában érvényesül, de ezen tulmenően tükröződnie kell az irányítási-szervezési-igazgatási területi strukturában, sőt - a területtel kapcsolatos érdekek tudatosulásával - a tudati szférában is. A célszerűség és nagyobb hatékonyság mellett ez az oka annak, hogy - mint arra a vitaindító tanulmány is utal - szükségesnek tartom a gazdasági körzetek és az államigazgatási területi rendszer egységei határainak egybeesését.

4. Miért nincsenek általánosan elfogadott körzetek?

A szerkesztőség pihentető kérdése a "hivők" számára. A válasz ugyanis nagyrészt benne van az eddigiekben: amikor vitatkoztunk, nem volt miről, amikor pedig már lett volna miről, nem vitatkoztunk. Az egységes álláspont kialakításához elengedhetetlen viszont legalább e két dolog egybeesése. Nem árt persze egy harmadik sem: az igény az egységes álláspontra vagy - ke-

vésbé maximalista módon megfogalmazva - érdeklődés e kutatási irányzat eredményei iránt. Ez a tényező is hiányzott. Jellemző a szakmai, társtudományi, sőt a döntési szférában is megnyilvánuló érdektelenségre, hogy az ország ma is "érvényben lévő" tervezési-gazdasági körzeteit nem építették semmiféle gazdaságikörzet-tervezetre, hanem - néhány perces meditáció után - egyszerűen döntöttek az arra magukat illetékesnek érzők az ország ismert módon való felosztása mellett.

Egy olyan kérdésben, amely iránt sem az elmélet, sem a gyakorlat oldaláról nem mutatkozik számottevő érdeklődés, amelyben jözszerivel csak az ország egyetlen kutatóhelyén folyik tényleges kutatás, melynek eredményei mellé nem állítható, vagy azokkal szemben nem konfrontálható valós vitában egy másik, hasonlóan gazdag részletvizsgálatokra támaszkodó gondolati rendszer, nem kérhető számon az egységes álláspont. Ez a mostani vita azonban a helyes utat jelöli és erősíti hitünket, hogy van remény a valóságban is az egységes álláspont kialakítására. Még nem késtünk el.

5. A témakör megoldásra váró tudományos feladatai

A gazdaságikörzet-kutatások témakörében - az eddigiekből is következően - legfontosabbnak az elméleti viták megújulását tartom. Ezek kiterjedhetnének olyan problémák öszinte, eleven megvitatására, mint a komplexitás kérdése, a taxonomiai rendszer egyes szintjeinek valóságtartalma vagy a gazdasági körzetek és vonzáskörzetek kapcsolata stb. Ezek a viták, amennyiben valós viták lennének, nagyban hozzájárulnának kutatásaink hatékonyságához, általuk és révükön vargabetűket takaríthatnánk meg és a társtudományok számára is lenne mondanivalónk.

Nagyon fontosnak tartom a polidiszciplinaritás megvalósítását a gazdaságikörzet-kutatásokban. A tágabb értelemben vett termelés egészét a gazdaságföldrajz a maga módszer-repertoárjával és a korlátozott személyi feltételek következtében sem tudja átfogni. Éppen ezért a termelés területi egységeinek sokoldalú feltárása a tudományágak sorának összefogását igényli. Nem tehető vitássá ugyanakkor, hogy - mivel a termelés területi egységeiről van szó - ebben az összefogásban a gazdaságföldrajzot illeti a fazon adó szerep.

Fontos feladatnak tartom a továbbiakban - gazdaságikörzet-kutatásokkal összefüggésben, de azokon túlmenően is - regionális vizsgálatok ösztönzését. Ezek az ország térszerkezete egy-egy részletének alapos feltárásával egy majdani szintézis megoldásához járulnak hozzá. E regionális vizsgálatokba bevonhatók a magyar geográfia tartalék-hadát adó és akadémiai ösztöndíjak és egyéb külső bedolgozói formák révén csak az utóbbi években aktivizálható földrajztanárok, akik egyéb és rendkívül sokoldalú elfoglaltságuk mellett tiszteletreméltó ambícióval és munkakedvvel dolgoznak egy-egy "profi" kutatóhelyhez kapcsolódva, azoktól kellő szakmai irányítást, anyagi és kutatási háttérrel kapva. Hely- és helyzetismeretük nélkülözhetetlen a regionális vizsgálatokban.

A regionális vizsgálatok ösztönzése azért is fontos - és ez a probléma tágabb összefüggéseire utal, - mert társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelen szakaszában a területiségnek, az adott terület jellegéből fakadó, hatékonyságot befolyásoló tényezőknek a szerepe növekedőben van. Az ebből adódó társadalmi igény kielégítéséhez a gazdaságföldrajznak a maga eszközzrend-szerével feltétlenül hozzá kell járulnia, hacsak nem akar u-jabb pozíciókat, presztizséből újabb, az aggódókat érzékenyen érintő mennyiséget elveszíteni.

6. Összegezés gyanánt

Véleményem összegezéseként azt irhatom, hogy van gazdasági körzet - akkor is, ha az elnevezése esetleg nem az. Aminek létezésében én hiszek, az az, hogy léteznek a termelésnek olyan sajátos területi egységei, melyek nem azonosak azon egységek egyikével sem, amelyeket BELUSZKY Pál vitaindító tanulmánya végén felsorol, hanem markánsabbak, sokoldalubbak, többek azoknál. Csak egy példa: ha van folyosó, van gazdasági erővon-al, akkor van ahhoz tapadó környék is, van e folyosók "árnyé-kában" fekvő terület is, amelyeknek települései kapcsolódnak e folyosókhoz és amelyek a folyosókkal együtt alkotnak egyfajta, részeiben egymásra utalt területi egységet. Más oldalról: a te-lepülésrendszerben végbemenő változások /az agglomerálódás, a településegyüttesek képződése stb./ azt mutatják, hogy a gazda-ság legfőbb sűrűsödési göcai, a települések egyre inkább te-rületi rendszerre forrnak össze, vonzáskörzeteik "összekuszá-lódnak", a teret nehezen feltárható, szövevényes szerkezetűvé teszik.

Van tehát gazdasági körzet, de azt én KRAJKÓ Gyula véle-ményével szemben jelentéstartalmában egyrészt szűkebbnek /a-mennyiben nem tartom kritériumának a komplexitást/, másrészt bővebbnek /amennyiben a tágabb értelemben vett gazdaság-foga-lomra épülőnek tartom/ értelmezem.

A többi nagyrészt terminológiai és részletkérdés. Ezekben a konkrét kutatások eredményeit felvonultató vitáknak kell dön-teniük.

Végezetül: nem a gazdaságikörzet-kutatásokat és azok ered-ményeit kell likvidálni, csak a rajtuk maradt /vagy rájuk ra-gadt/ sallangokat lefejtetni róluk! Ez az irányzat - virulens állapotban - sokban segíthet hazánk gazdasági térszerkezetének valóságnak megfelelő feltárásában.

BELUSZKY Pál - egyetlen erőteljes mozdulattal - a gyere-
ket is kiöntené a mosdóvízzel. Holott a gyerek - bár bágyadt
kissé - kétségtelenül él....

IRODALOM

- BELUSZKY P. 1980. A közigazgatási területi beosztás földrajzi-tér szerkezeti alapjai /Gazdasági körzetek - vonzáskörzetek - közigazgatás/ - Államigazgatási Szervezési Intézet kiadványa. 52 p.
- BELUSZKY P. 1981. A városi vonzáskörzetek /városkörnyékiség vizsgálatának elvi-módszertani kérdései. - Államigazgatási Szervezési Intézet kiadványa. 97 p.
- BIHALY T. 1980. Az ipar változó szerepe a területi fejlődési folyamatokban. - Településtudományi Közlemények. 29. pp. 73-83.
- BORA Gy. 1960. A rajonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. - Földrajzi Értesítő. 9. 2. pp. 129-141.
- ENYEDI Gy. 1961. Vita a gazdasági rajonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről - Földrajzi Értesítő. 10. 1. pp. 117-121.
- HAJDU Z. 1982. Az Alföld közigazgatási területszervezésének problémái a két világháború közötti magyar földrajztudományban. - Alföldi Tanulmányok. 6. Békéscsaba. pp. 195-212.
- HENCZ A. 1973. Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp. 667 p.
- KOLTA J. 1954. A gazdaságföldrajzi rajonirozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rajonbeosztásához. - Földrajzi Közlemények. 2. 3. pp. 149-219.
- KÖSZEGFALVI Gy. 1980. A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai. - Településtudományi Közlemények. 29. pp. 5-15.
- KÖSZEGI L. 1964. A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. - Földrajzi Közlemények. 12. 1. pp. 1-11.
- KRAJKÓ Gy. 1961. A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. - Földrajzi Közlemények. 9. 3. pp. 223-246.
- KRAJKÓ Gy. 1977. A gazdasági körzetek taxonómiai szerkezete az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. 1. Békéscsaba. pp. 80-95.
- KRAJKÓ, Gy. - ABONYI, Gy. - DÖBRÖNTE, Z. - MÉSZÁROS, R. 1974. Determination of economic regions in the Southern Great Plain. - Acta Geographica. Tom. 14. Lib. 2. Szeged. 120p.
- KRAJKÓ Gy. - BANK K. 1981. A regionális növekedés néhány tényezőjének együttes hatása az Alföld gazdasági mikrokörzeteiben. - Alföldi Tanulmányok. 5. Békéscsaba. pp. 85-104.
- KRAJKÓ Gy. - PÉNZES I. - TÓTH J. - ABONYI Gy. 1969. Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. - Földrajzi Értesítő. 18. 1. pp. 95-115.
- KULCSÁR V. /szerk./ 1976. A regionális elemzések módszerei. Bp. 334 p.

- LÁNG, S. 1959-1960. Einteilung Ungarns in physisch-geographische Landschaften und Wirtschaftsbezirke. - Acta Geographica. Tom. 4. Szeged. pp. 3-13.
- LETTRICH E. 1975. Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. - Bp. 97 p.
- MARKOS Gy. 1952. Magyarország gazdasági körzetbeosztása. - Földrajzi Értesítő. 1. 3. pp. 582-634.
- PÁLFALVI J. - HORVÁTH Gy. 1981. A termelés területi áruszállítási kapcsolatai és a gazdasági körzetek. - OT Terv-gazdasági Intézet kiadványa. 28 p.
- PERCZEL K. 1960. Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Bp. 445 p.
- SCHULTZ, J. 1978. Les villes de Hongrie. - Bulletin de la Société Langedocienne de Géographie. Montpellier. pp. 147-285.
- SZÁNTÓ Zy. 1979. Funkcionálisan együttélő településcsoportok. - Településtudományi Közlemények. 28. pp. 41-60.
- TÓTH J. 1977. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. - Földrajzi Tanulmányok. 14. Bp. 142 p.
- TÓTH J. 1978. Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Földrajzi Értesítő. 27. 2. pp. 205-222.
- TÓTH J. 1979. A magyar városfejlődés ütemének makrorégiók szerinti sajátosságai az 1960-as és 1970-es években - különös tekintettel az Alföldre. - Alföldi Tanulmányok. 3. Békéscsaba. pp. 67-88.
- TÓTH J. 1980. A területfejlesztés eredményei és feladatai az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. 4. Békéscsaba. pp. 147-161.
- TÓTH J. - DÖVÉNYI Z. - MOSOLYGÓ L. 1975. A vonzáskörzet-kutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. - Földrajzi Közlemények. 23. 3. pp. 347-354.
- VÖRÖSMARTI A. 1961. Vita hazánk gazdasági körzetekre való felosztásáról. - MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. 11. 1-3. pp. 235-243.

TEMETÉS VAGY A TETSZHALOTT ÉLESZTÉSE?

Dr. Enyedi György

Érdekes és érdemes kísérlet BELUSZKY Pálé: feleleveníteni a sok éve elhalt rajon vitát, a vitát a gazdasági körzetesítésről. A gazdasági földrajz taxonómiai alapegységei a körzetek - s ha végül is kiderül, hogy nem léteznek - alapos bajba kerülünk. Így ez a vita vagy eltemeti a komplex gazdasági körzeteket /Beluszky hajlik erre a megoldásra/ s akkor a gazdasági földrajzi térszemléletünk korrigálandó, vagy felélesztí tetszhalálából s ez a körzetkutatás megújulásához vezethet. A vita tehát befolyásolhatja további kutatásainkat.

Magam részese voltam az elmúlt 30 év körzet-vitáinak. Meggyőződésem, hogy MARKOS György körzetesítési kezdeményezése máig érvényes hatást gyakorolt a gazdasági földrajzra. Részben a kutatási koncepcióra hatott: a gazdaság térbeli szerveződésének gazdasági törvényszerűségeit kereste. /A szokványos gazdasági földrajzi feldolgozások egy-egy gazdasági elem egyszerű elterjedését ábrázolták./ Hatott a kutatási célra is: a gazdasági körzetesítésnek a területi tervezés megalapozása, gyakorlati gazdaságfejlesztés megalapozása volt a cél.

MARKOS a szovjet rajon-iskolát ismertette meg a hazai geográfiával. Az 1950-es évek elején főleg az angolszász, majd a francia geográfiában is erősödött az érdeklődés a gazdasági körzetkutatás után, részben szintén területfejlesztési indítással. Ez részben a II. világháború utáni ujjaépítés - illetve az USA-ban a békegazdaságra való átállás - időszakával függött össze, amelyben a gazdaság állami irányítása megerősödött.

Az amerikai földrajz kutatási irányzatait ismertető munkában¹. WHITTLESEY a régiókat a következőképpen osztályozza: egy jellemzős régiók, több jellemzős régiók és totális régiók /komplex strukturák/. Az egy jellemzős régiók valamilyen tevékenység, vagy termék területi elosztását jelenti /pl. a búzatermelés körzetei/. A több jellemzős körzetnek a szerző két típusát különbözteti meg: a csomóponti körzetet és a specializált régiót. Az előző egy városi vonzáskörzetnek, a másikegy ágazati körzetnek felel meg a hazai terminológiai szerint. A totális körzet lenne a komplex gazdasági körzet - de ennek mibenléte, elhatárolhatósága Amerikában is bizonytalan. WHITTLESEY jellemző logikátlan-ságot követ el, ami, azt hiszem, fontos tanulság a jelen vitához. Az ágazati vagy vonzáskörzeteket elhatárolja fő ismérveik

¹. P.E. JAMES, C.F. JONES, I.K. WRIGHT /editors/ 1954. American Geography: Inventory and Prospect, Syracuse.

területi elterjedése alapján; hanem a totális körzetvizsgálat alatt egy más szempontok által eleve elhatárolt terület /pl. tartomány, közigazgatási egység/ komplex gazdasági-társadalmi szerkezetének vizsgálatát érti.

Az angolszász szakirodalomban a többfunkciójú körzeteknek /ezek főleg vonzáskörzetek/ számtalan elhatárolási módszerét találjuk. Husz éve a szovjet földrajzban is megjelentek, snap-jainkra általánosan elterjedtek a körzetek vizsgálatára, osztályozására, modellezésére alkalmas matematikai és rendszer-szemléletű módszerek. "Totális" gazdasági körzetek feltárása és elhatárolása azonban a korszerű módszerekkel is bizonytalan maradt.

BELUSZKY vitaindítójában írja, hogy a 60-as évektől hazánkban ellanyhult az érdeklődés a gazdasági körzetkutatás iránt. Körülbelül egyidejűleg azzal, hogy kezdtük feltárni a magyar gazdaság tényleges térszerkezetét, tehát elvesztettük a tudatlanság magabiztosságát. Ez egyébként más országban is bekövetkezett s bizonyos koncepció-váltás volt a felelet. A szovjet gazdasági földrajzban a termelési-területi komplexum lépett a rajon helyére. A magyar /s általában az európai/ gazdasági földrajzban a területi tipológia váltotta fel a körzetesítést. Ez abból a felismerésből indult ki, hogy a mai termelési-gazdasági kapcsolatok olyan bonyolultak, hogy egyszerű, összefüggő területi elhatárolásuk nem lehetséges.

Korábbi elképzeléseinknek megfelelő, hagyományos területi elhatárolásra a városi vonzáskörzetek alkalmasak. Ezeknek is van gazdasági tartalma: a vonzáskörzet egységes munkaerőpiacnak fogható fel. A termelés területi kapcsolatai azonban természetesen túllépik a vonzáskörzet határát és az országhatárt is.

A termelés anyag-, energia- és piackapcsolatai alapján hazánkban nem lehet úgy elhatárolni gazdasági körzeteket, hogy az ország egész területén azonos elveket követve befedjék. Ez az 50-es évek körzet-készítőinek sem sikerült. Ezt akkor az ország gazdasági térszerkezetének fejletlenségével magyarázták.

Az elmúlt évtizedben Krajtkó Gy. és tanítványai folytatták, a klasszikus rajon felfogást hangoztatva, a komplex gazdasági körzetkutatást. A legteltesebb, tényleges kutatáson alapuló magyar körzetesítés KRAJKÓ és munkatársai nevéhez fűződik. Sikerük azonban pyrrhus-i győzelem: csak elveik negligálásával érhettek el. KRAJKÓ körzetrendszerébe gyakorlatilag városi vonzáskörzetekre és nem termelési területi kapcsolatokra épül. Egyet-érték BELUSZKY-val: a komplett gazdasági körzetesítés elveit a mai magyar gazdaságénál alacsonyabb színvonalú gazdaságra /vagy speciális körülmények esetén, mint pl. új, szibériai gazdasági központok kiépítése/ lehet alkalmazni.

A magyar gazdasági körzetekkel szemben még két olyan követelmény is élt 20 éve, amelyek szintén időszerütlenné váltak. Egyrészt, hogy ezek a központi területi tervezés egységei, másrészt, hogy /éppen a gazdasági tervezés hatékonysága érdekében/ ezekből közigazgatási egység is váljék. Ez a fölfogás a direkt tervutasításos rendszerben alakult ki, annak felelt meg.

Nézetem szerint nincs különösebb indoka annak, hogy az államigazgatás egységei gazdasági körzetek legyenek, mivel az államigazgatás nem terjed ki a gazdasági élet irányítására /soha nem terjedt ki/. A megyehatárok megváltoztatásának nincs gazdaságirányítási indoka /más indoka ettől még lehet/. A 6 tervezési-gazdasági körzet fikció maradt, s nem tudom fenn kell-e tartanunk e fikciót. Érdekes megjegyezni, hogy Franciaországban is léteztek a tervezési-gazdasági körzeteinkhez hasonló régiók, amelyek több megyét foglaltak magukba. A hazaiakénál "valóságosabbak" voltak, mivel volt egy tanácskozó testületük, ám döntési szintet ott sem jelentettek. Az 1981-ben hatalomra került szocialista kormány egyik fontos programja volt az erősen központosított államhatalom decentralizációja. A decentralizációs törvény megerősítette és tényleges döntési szervezettel is ellátta a régiókat, amelyeket öngazgatási egységekké kívánnak fejleszteni, részben a központi kormányzat, részben a megyék rovására¹. Ilyen új tartalom a mi 6 körzetünknek is adható lenne - de ez igazgatási-politikai, s nem gazdasági kérdés.

Végezetül - ismét egyetértve a vitaindítóval - úgy vélem, hogy sokféle körzet létezik. A gazdaság és a társadalom térbeli szerveződése tevékenységi formáktól függően sokszínű. E körzetek komplexitásai foka különböző. A társadalom térbeli szervezetének egyre jobb feltárása, majd módosulásainak előrejelzése ma is jelentős tervezési érdek. Ám az országot olyan pontosan elhatárolt tér-részletekre felosztani, amelyen belül valamennyi társadalmi-gazdasági tevékenység megszerveződik: szerintem nem lehetséges. Mindez nem ment fel az alól, hogy az elhatárolt területeken /igazgatási egység, vonzáskörzet/ belüli vizsgálatoknál ne kíséreljük meg a különböző társadalmi tevékenység-formák egymás közötti, és a természeti földrajzi környezettel kialakított kapcsolat-rendszerének széleskörű feltárását.

¹. M. PHILIPPONEAU 1981. Décentralisation et régionalisation. Paris. Calmann-Lévy.

HOZZÁSZÓLÁS A "LEGUJABB" MAGYAR KÖRZET-VITÁHOZ

Dr. Simon Imre

A régebbi és mostani, de minden bizonnyal még mindig nem a legutolsó körzet-vita alapvető kérdése sommásan így fogalmazható meg: léteznek-e gazdasági körzetek Magyarországon. Jobbik esetben - ez is előfordult - a viták központjában a körzethatárok problematikája állt, az egységes álláspont elfogadásának útjába pedig a gazdaságföldrajzi alapfogalmak, definíciók nagymérvű tisztázatlansága, az axiomatikus érvelésmód hiánya. Axiomatikus érvelésmódon nem valamiféle matematizálást értve, hanem az alapfogalmak, alapdefiníciók, axiómák pontos meghatározását, amelyek megválasztása után a kutató a logika korlátai között csak úgy haladhat előre az elmélet, a tartalom kidolgozásában, hogy a magaszabta korlátokat nem lépi át.

Az elemi kijelentéseket nem szabad nagy horderejű, bonyolult, tisztázatlan fogalmakra építeni. A dolgok ilyen - axiomatikus érvelésmód szerinti - kifejtése a tartalmi önkényesség minimalizálásához vezet.

A körzetek problematikájára visszatérve álljon itt N.N. KOLOSZOVSZKIJ egy megfogalmazása: "Bármely tudományban, amint a tudományos ismeretek fejlődésének története mutatja, a legnehezebb, legbonyolultabb feladat az alaptételek és fogalmak meghatározása. A matematikában pl. a számfogalom, a fizikában az anyag és az energia fogalma, a biológiában a legkisebb, önálló működésre képes alkotóelem a sejt, a földrajzban pedig a rajon /körzet/ ilyen fogalmak. Ezek, az első pillantásra egyszerűnek látszó fogalmak annyira összetettek és bonyolultak, hogy a tudományos ismeretek elmélyülésével újra szükségessé tesz, hogy a kutatók visszatérjenek ezekhez az alapkérdésekhez".

Az ezekhez az alapkérdésekhez való visszatérés szükségességét vitatni nem lehet, ezt igazolja a jelenlegi "legujabb" körzet-vita is. Azt a kijelentést sem lehet megkérdőjelezni, hogy ezek a fogalmak bonyolultak és összetettek. N.N. KOLOSZOVSZKIJ és követőinek megfogalmazásaiban azonban a körzet fogalmára vonatkozó állítások az alaptétel, axióma igényével lépnek föl. Legtöbbször nem mulasztják el hangsúlyozni már a körzet definiálásakor sem, hogy azok objektíve léteznek, ami teljességgel fölösleges, mert az objektív valóságot valló, materialista világnézetű kutató miért törekedne meghatározni olyan jelenséget, ami objektíve nem létezik.

Vegyük pl. KRAJKÓ Gy. körzet-meghatározását: "A gazdasági körzetek a társadalmi munkamegosztás olyan területi egységei, amelyek objektíve léteznek, az előnyös természeti és társadalmi adottságok alapján a termelésben specializálódnak és ugyanakkor komplex jellegűek is."

Ha most ezt a meghatározást úgy olvassuk újra, hogy a "gazdasági körzet" szavak helyére pl. a "település-típusok" vagy egyszerűen a "települések" esetleg a "gazdasági ágazatok"

stb. fogalmakat helyettesítjük, akkor egy-egy új, a formális logika szabályai szerint elfogadható definícióhoz jutunk. Az előbb felsorolt jelenségek mindegyikéről elmondható, hogy a társadalmi munkamegosztás területi egységei, objektíve léteznek, az előnyös természeti és társadalmi adottságok alapján a termelésben specializálódnak és komplex jellegűek is. Az egyes - így konstruált - definíciók "jósága" többé-kevésbé csak azon múlik, hogy a termelés fogalmának szűkebb vagy tágabb értelmet tulajdonítunk-e, valamint milyen kritériumok szerint értelmezzük a specializációt és a komplexitást. Mindez arra utal, hogy a gazdasági körzet meghatározása olyan fogalmakkal operál, melyek maguk sem egyértelműek, nem alkalmasak a gazdasági körzetek fogalmának egzakt meghatározására.

Tulajdonképpen azzal a problémával állunk szemben, hogy a specializációt és a komplexitást - konkrét esetben - a körzet határának ismerete nélkül meghatározni nem lehet, a körzethatárt viszont a specializáció és a komplexitás ismerete nélkül. Ez az általánosan is fölvetődő ismeretelméleti probléma arra utal, hogy a megismerés egy önkorrekciós rekurzív folyamat. "Axiomatikus érvelésmód" alkalmazásával azonban az ilyen "tyuk kontra tojás" problémák elkerülhetők.

Vegyük szemügyre a komplexitás követelményének a gazdasági körzetekkel kapcsolatos kritériumait:

1. a körzet belső kapcsolataiban fejeződik ki;
2. a termelési ágazatok arányos fejlődését tükrözi;
3. az erőforrások sokoldalu tervszerű felhasználását jelenti a minimális munkaráfordítás maximális hozam elvének érvényesülése mellett /KRAJKÓ Gy./.

E megfogalmazásokból többek között az derül ki, hogy a komplexitás tendencia jelleggel érvényesül. Egy gazdasági körzet komplexitása - a maximális hozam elve miatt is - jelentős mértékben függhet a világpiac értékeitől, ad absurdum szinte egy körzet komplexitása a külső gazdasági környezet megváltozásának is függvénye, vagyis nem lehet a körzet axiómaként kezelt belső tulajdonsága.

Hasonló következtetés adódik, ha a termelési ágazatok arányos fejlődésének kritériumából indulunk is ki. Az arányos fejlődés útjainak megítélése szintén igen jelentős mértékben függ a körzeten kívüli gazdasági feltételek megváltoztatásától, valamint szubjektív ítéletektől is. Így konkrét esetben annak eldöntése, hogy egy gazdasági körzet fejlődése az arányosság követelményének megfelel-e, a lehetetlenséggel határos. Erre vonatkozó kísérlet is csak elvétve fordul elő a szakirodalomban.

Ami a gazdasági kapcsolatokat illeti, lényeges szerepük van egy térség gazdasági egységgé szerveződésében, de hogy meddig belső egy kapcsolat, vagy hogyan lehet különbséget tenni külső és belső kapcsolatok között, az már relatív.

Mint láttuk tehát, a gazdasági körzet egyik alapvető ismértve, a komplexitás olyan - a gyakorlatban nehezen kezelhető - fogalmakra épül, mint az arányos fejlődés, minimális munkará-

fordítás, maximális hozam. Talán ez az oka a körzetkutatás legnagyobb hiányosságának is, hogy mindezideig nem sikerült egyetlen magyar gazdasági körzetre sem konkrét, az arányosságot, a ráfordítások és hozamok viszonyát optimálisan meghatározó gazdaságfejlesztési modellt kidolgozni, illetve ha volt is ilyen modell, azt a fejlődés nem követte. Magyarul, a szociális gazdasági magatartás szempontjából nem volt mérvadó.

Természetesen az eddigiekben elsősorban a magyar körzetkutatásokról volt szó. Szükséges azonban - ha érintőlegesen is - kitérni a szovjet körzetesítési iskola néhány alapvonására. A "klasszikus időkben", a két háború között, azon tulmenően, hogy a hatalmas kiterjedésű ország egyes térségei egymástól sokszor gyökeresen eltérő adottságaik miatt különböző módon fejlődtek, a köztük lévő kapcsolatok kialakulását a távolság és az ország gazdasági lehetőségei is késleltették, így ezen térségek eleve sugallták a gazdasági körzetek objektív létét, még további két szempont is szükségessé tette a körzetekkel való operálást. Ezek:

1. "Tengeralattjáró-elv", vagyis, ha a Szovjetuniót imperialista támadás érné és ennek következtében egy gazdasági körzetét elveszítené, a többi körzet egyenként is, komplexsége révén önálló működésre képes lenne, rendelkezne mindazon ágazatokkal, melyek a védelem és az emberek szükségleteit kielégítik. Az analógia abból adódik, hogy a tengeralattjáró sem süllyed el, ha egy vagy néhány rekesze megsérül, csak ezekbe kerül víz.
2. "Kohó-elv". Közismert hasonlat, hogy a Szovjetunió a "népek kohója". Az objektív gazdasági törvényszerűségek következtében kialakuló, tehát szintén objektív gazdasági körzetek a történeti és etnikai okok következtében kialakult adminisztratív határokat szükségszerűen átlélik, elősegítve az egységes szovjet gazdaság kialakulását, az ország dinamikus fejlődését.

Az eltérő magyar sajátosságok következtében a körzetkutatás főnti és korábban megfogalmazott alapelvei csak korlátozott mértékben vehetők át. A magyar körzetesítési iskola egyik alapvető hibája és a viták forrása is talán az, hogy kevésbé vette figyelembe a magyar sajátosságokat, a körzetek létének és fölépítésének igazolásakor nem a magyar gazdaság belső sajátosságaiból indult ki. A körzetek létét tagadók táborából főhangzó "nem" is inkább arra vonatkozik, hogy nincsenek olyan önállóan is életképes vagy térbeli gazdasági egységeink, melyek a szovjet körzet-fogalom tartalmát kitölthetnék.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a szovjet körzetkutatásban nem vita tárgya a lét vagy nem lét kérdése. Elfogadott egységes álláspont, hogy vannak gazdasági körzetek. A körzetek belső strukturája, a termelési területi komplexumok szerveződése, a körzetek szerkezeti elemeinek /pl. hatáscentrum, vonzáscentrum, magterület, periféria stb./ problematikája sokszor igen éles vitákra ad alkalmat. Ujabban néhányan a termelési területi komplexumok, termelési vertikumok klasszikus elméletét

is új alapokra kívánják helyezni. Rendszerelméleti alapokról indulva kidolgozták a termelés többszakaszos elméletét, az egyes termelési fázisok közötti kapcsolatok vizsgálatára matematikai módszereket vesznek igénybe, jelentős mértékben túl lépve ezzel a klasszikusok verbális kifejezési módján. Az ilyen vizsgálatoknál a szovjet kutatók már nem az előre kijelölt, hipotetikus körzetekből indulnak ki, hanem a gazdaság tényleges strukturáját, szervezetét vizsgálják. Kutatásaikban helyet kapnak a körzeteken kívül egyéb taxonok is, mint pl. az areál, zóna, régió stb.

Van olyan nézet is, hogy a szorosan vett gazdasági körzeteknek nem kell az egész ország területét maradéktalanul lefednie. Vannak átmeneti térségek, melyeknek egy adott gazdasági körzethez való kapcsolódása a fejlődés során még ezután dől el.

Természetesen nem szükséges és nem is lehet a szovjet körzetesítési iskola legújabb eredményeit egy az egyben adaptálni; e rövid kitekintés célja csupán az volt, hogy rávilágítson a szovjet kutatók szemlélet-változására és a magyar körzet-kutatók néhány archaikus vonására.

A magyar körzet-vitákban egyes kutatók a körzetek létét igazolandó arra hivatkoznak, hogy van az Alföld meg a Dunántul, Északi-Középhegység, és hogy ezek eltérő adottságaik, fejlesztésüket illetően differenciált eszközöket igényelnek. Ezek az érvek valóban a magyar gazdasági körzetek objektív létét sugallják, de fölvetődik az is, hogy ez a beosztás külső, formai jegyekre épül, e térségek valamiféle homogén voltát tükrözi. A körzetek tartalmát azonban ennél sokkal lényegibb kritériumok alapján lehetne meghatározni.

Az előzőekből, remélhetőleg kitűnik, hogy a magyar gazdasági földrajz jelenlegi állapotában a körzetek létéről vagy nem létéről folytatott vita nem központi kérdéseket érint.

A tudományterület fejlődése szempontjából sokkal lényegesebbek pl. a következő problémák:

1. Lehetséges-e és ha igen, milyen alapfogalmakból, alapdefiníciókból kiindulva az axiomatikus érvelésmód alkalmazása a gazdasági földrajzban.
2. Milyen elemi jelenségek, objektumok alkotják a gazdasági /társadalmi/ teret /és időt/.
3. Az alapfogalmakból, alapdefiníciókból, elemi jelenségekből ill. objektumokból kiindulva milyen törvényszerűségek érvényesek a gazdasági /társadalmi/ tér szerveződésében.
4. A gazdasági /társadalmi/ tér szerveződése során milyen területi taxonok keletkeznek, mik ezen taxonok keletkezésének okai.
5. A gazdasági tér és idő egysége alapján a változásokat, a fejlődést milyen törvényszerűségek szabályozzák, hogyan hatnak ezek a területi taxonokra.

Természetesen a problémák sorát tovább lehetne folytatni, egy újabb - a gazdasági tér szerveződését központba állító - vita körvonalainak fölvázolásához azonban talán ennyi is ele-

gendő. Ezen újabb vita során talán akadna kutató, aki az alapfogalmakból, alapdefiníciókból kiindulva eljutna a gazdasági körzetek létének és egyúttal tulajdonságainak is egzakt igazolásához. Mindaddig azonban néhány "próféta" kinyilatkoztatására vagyunk utalva, vagyis e tudományos probléma eldöntése hit kérdése marad.

Az egyes tudományos fejlődése azt mutatja, hogy az axiomaticus érvelésmódot olyankor szokták /lehet/ alkalmazni, ha az adott tudományterület igen sok tételét igazolták és fogalmi tisztázottsága magas foku. A gazdaságföldrajzról ez azonban csak kevésbé mondható el, ezért is igen lényeges az alapdefiníciókhoz való visszatérés.

IRODALOM

- ALAJEV, E.B. 1977. Ekonomiko-geograficeszkaja tyerminologija. Moszkva. 197 p.
- ARMAND, D.L. 1975. Nauka o landsaftye. Moszkva. 286 p.
- BELOUSZOV, I.I. 1976. Osznovi ucsenyija ob ekonomiceszkom ranyiravanyii. Moszkva. 319 p.
- DÉNES T. - BABICS L. 1980. Kisérlet a rétegződés és a mobilitás elméletének axiomaticus felépítésére. - Szociológia. pp. 425-443.
- ENYEDI Gy. 1961. Vita a gazdasági rajonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. - Földrajzi Értesítő. 10. 1. pp. 117-121.
- JANICKIJ, N.F. /szerk./ 1962. Tyeoretyiceszkiye voproszi ekonomiceszkogo rajonyirovanyija. Moszkva. 159 p.
- KOLOSZOVSKIJ, N.N. 1958. Osznovi ekonomiceszkogo rajonyirovanyija. Moszkva. 199 p.
- KŐSZEGI L. 1964. A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. - Földrajzi Közlemények. 12. 1. pp. 1-11.
- KRAJKÓ Gy. 1961. A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. - Földrajzi Közlemények. 9. 3. pp. 223-246.
- KRAJKÓ Gy. - PÉNZES I. - TÓTH J. - ABONYI Gy. 1969. Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. - Földrajzi Értesítő. 18. 1. pp. 95-115.
- KRAJKÓ Gy. 1977. A gazdasági körzetek taxonómiai szerkezete az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. 1. Békéscsaba. pp. 80-95.
- KULCSÁR V. /szerk./ 1976. A regionális elemzések módszerei. Bp. 334 p.
- MARKOS Gy. 1952. Magyarország gazdasági körzetbeosztása. - Földrajzi Értesítő. 1. 3. pp. 582-634.
- MIHEEJEVA, V.Sz. 1976. Prosztransztvennie szisztyemi proizvodstva kak objekt sztrukturnogo izucsenyija. - Mezsdunarodnaja geografija - 76. Moszkva. pp. 311-315.

- MIHEEJEVA, V.Sz. 1978. Matyematyikcseszkoe modeliroványije v ekonomicseszkoy geografii. Moszkva. 142 p.
- MIHEEJEVA, V.Sz. 1981. A termelés több szakaszos rendszerének /TTR/ elmélete. - Földrajzi Értesítő. 30. 1. pp. 1-15.
- SIMON, I. 1980. Isszledovanie tyeritorialnih rozvityij promislennogog proizvodstva Alföldä sz primenyenijem matyematyicseszkij metodov. Kézirat. Moszkva. 183 p.
- TÓTH J. - DÖVÉNYI Z. - MOSOLYGÓ L. 1975. A vonzáskörzet-kutatók és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. - Földrajzi Közlemények. 23. 3. pp. 347-354.

A GAZDASÁGI KÖRZETEK - A TÖRTÉNELMI ÉS A

JELENKORI TAPASZTALATOK TÜKRÉBEN

Dr. Wiener György

A gazdaságföldrajz egyik legismertebb kategóriája, az integráns gazdasági körzet különös pályát futott be a tudományos és a politikai irodalomban. Miként a Szerkesztő vitaindító cikkéből is kitűnik, a körzetesítési kísérletek az 50-es évek elején jelentek meg a hazai földrajztudományban s másfél évtizeden keresztül e tudományág központi kérdését alkották. A 60-as évek közepétől azonban mérséklődött az érdeklődés a rajonirozás iránt s napjainkban már csak néhány kutató foglalkozik intenzíven a gazdasági körzetek vizsgálatával. A rajonirozási kísérletek visszaszorulása ugyanakkor nem jelentette azt, hogy a földrajztudományban elméletileg is szakítottak a körzetek létezésének koncepciójával; a régiók klasszikus ismérveit az egyetemi jegyzetek és a kézikönyvek lényegében változatlan tartalommal tárgyalják s a tudományos publikációkban is viszonylag gyakran hivatkoznak arra, hogy az ország alapvető térszerkezeti elemeit a gazdasági körzetek képezik.

E felemás helyzet azt eredményezi, hogy "a gazdasági földrajz produktumainak lehetséges felhasználói - közgazdászok, a területi gazdaságtanok művelői, területi tervezők, szociológusok, az államigazgatás szakemberei és így tovább - a társadalom-gazdaság "természetes téregységeit" továbbra is a komplex gazdasági körzetekben látják, anélkül, hogy a gazdasági földrajz e téren tapasztalható elbizonytalanodását érzékelnék, vagy hogy a körzetek tényleges tartalmát, a körzeteket kialakító társadalmi-gazdasági kapcsolatok jellegét, a különböző nagyságrendű, hierarchikusan tagolt körzetek egyes fokozatainak - mikro-, al-, mezo- és makrokörzetek - felhasználhatóságát, az egyes körzetjavaslatok ellentmondásait különösebben mérlegelnék".^{1.} Különösen gyakori a gazdasági körzetekre való hivatkozás a területfejlesztési és a közigazgatáspolitikai szakirodalomban, ahol mindinkább uralkodóvá vált az a nézet, hogy az állami területbeosztást a természetes gazdasági kapcsolatokra kell építeni.

A földrajztudomány a gazdasági körzeteket olyan térségek-ként írta le, melyeket a termelési specializáció és a belső komplexitás jellemez. A jelenlegi hazai körzetkutatások egyik legjelentősebb képviselője, KRAJKÓ Gyula álláspontja szerint a

^{1.} Beluszky Pál: A szerkesztő vitaindítója: A komplex gazdasági körzet - Hit - Remény vagy Valóság. - Ld. fenn.

körzetté formálódás elsődlegesen a specializáción alapul s így a régió többi eleme tulajdonképpen a térbeli szakosodás nyomán fejlődik ki. A specializációhoz tartozó ágazatok ugyanis "a körzet strukturájában a vázat jelentik, amely körül kialakult a termelési komplexum, és amely meghatározza a fejlődés irányát, befolyásolja a többi ágazatot és alapjául szolgál a külső áruforgalomnak."¹. E megközelítésben a belső komplexitás másodlagosnak tűnik a területi specializációhoz képest s lényegében abban nyilvánul meg, hogy "a gazdasági körzetek fejlesztésénél a specializációt képviselő népgazdasági ágazatok mellett fontos szerep jut az ezeket kiegészítő, valamint a helyi szükségleteket ellátó, tehát jórészt helyi jelentőségű ágazatok fejlesztésének."². Más szerzők a belső komplexitást szigorubban értelmezték, ami a multban nem egyszer autarchiás jellegű ismérvek megfogalmazásához vezetett; így például a 60-as évek elején olyan nézetek is megjelentek, hogy a gazdasági körzeteknek egyes alapvető fogyasztási cikkekből önellátásra kell törekedniük.

A Szerkesztő által felvetett legfontosabb kérdésnek, a gazdasági körzetek létének vizsgálatakor abból kell kiindulnunk, hogy a régiók két klasszikus ismérve, a területi specializáció és a belső komplexitás, bizonyos fokig már fogalmilag ellentétben áll egymással. A specializáció lényege ugyanis éppen az, hogy az egyes termelési ágak a tér meghatározott pontjain helyezkednek el, míg mások az adott körzetben egyáltalán vagy csak csekély mértékben fordulnak elő. Ezért eleve feltételezhetjük, hogy a nyersanyagok és a végtermékek áramlása rendszeresen túllépi az egyes területi egységek határait, sőt a felhasználó alapanyagok és félkésztermékek többsége a körzeten kívüli üzemből származik, s a kibocsátás legnagyobb részét is kiszállítják. A logikai ellentmondás már a történelmi és a jelenkori tapasztalatok számbavétele előtt némi magyarázatot ad arra, hogy noha "a gazdasági földrajzosok körében általában elismert tény, hogy az ágazati körzet és az integráns gazdaságikörzet tartalmában két különböző területi egység gyakorlatilag azonban a két fogalmat gyakran felcserélik".³. A specializáció ugyanis oly mértékben háttérbe szoríthatja a belső komplexitást, hogy a hipotétikusan megrajzolt régiók a konkrét adatokkal való összevetés után ágazati körzetekké alakulnak át.

A körzetképződési folyamatok azonban a szakirodalomban nemcsak földrajztudományi, hanem általános társadalom- és gazdaságelméleti kérdésként is megjelennek. KRAJKÓ Gyula még napjainkban is azt vallja, hogy a gazdasági körzetek a társadalmi

1. Krajtkó Gyula: A gazdasági körzetek néhány fontosabb vonása. Ld. fenn.
2. Krajtkó Gyula: Uo.
3. Krajtkó Gyula: Uo.

munkamegosztás objektív térbeli vetületei s ezért létük elismerése vagy tagadása válaszvonalat jelent a materializmus és az idealizmus között. Véleménye szerint "történelmileg a társadalmi munkamegosztás fejlődése, az árutermelés növekedése idézte elő az egyes területek egyre nagyobb mértékű specializálódását, amely a gazdasági körzetek kialakulásához vezetett...^{1.} s ez a folyamat a történelmi fejlődés során visszafordíthatatlanul érvényesül. KRAJKÓ elmélete tehát a társadalmi munkamegosztás általános fogalmára épül s így annak fejlődését az egyre növekvő ágazati specializációval azonosítja. Felfogása azonban éppen e ponton bírálható; a munkamegosztás általános, elvont kategóriájának alkalmazása miatt ugyanis eltekint attól, hogy e fogalom tartalma állandóan változik s így természetesen azt sem vizsgálhatja, hogy a konkrét munkamegosztási szintek és formák valójában milyen hatást gyakorolnak a térszerkezet alakulására. Alapvető állítását, az ágazati és a területi specializáció szoros összefüggését ezért csak akkor fogadhatjuk el, ha a munkamegosztási viszonyok változásai mindig a térbeli szakosodás és a körzetképződés megerősödéséhez vezetnek. A társadalmi és a területi munkamegosztás történetéből azonban ilyen egyirányú kapcsolatot kevéssé bonthatunk ki; egyfelől a feudalizmus és a korai kapitalizmus térbeli szakosodási tendenciáit e században ellentétes előjelű folyamatok váltották fel, másrészt éppen a területi specializáció eredményezte azt, hogy csökkent az egyes tájegységek kohéziója, belső komplexitása s a gazdasági kapcsolatok mindinkább lokalizálhatatlanná váltak.

A feudalizmus korában a térbeli munkamegosztás eleinte a város és a falu elkülönülésében nyilvánul meg. A középkori Európában e két településforma különbsége elsődlegesen az ipar és a mezőgazdaság egymást kiegészítő, komplementer jellegű különválásán nyugodott, vagyis a területi specializáció általános szinten, a nagy termelési ágak között ment végbe. A városok a kézműipar, valamint az attól elválaszthatatlan piac színtereiként jelentek meg s a hozzájuk kapcsolódó, túlnyomórészt mezőgazdasági termelést folytató vidékkel általában zárt városgazdasági körzeteket alkottak. A városok többsége hosszú ideig a korszak összes kézműipari ágát tömörítette s így a zárt körzetek között térbeli szakosodás alig fejlődött ki.

Az első ágazati körzetek kialakulása annak következménye volt, hogy a legfejlettebb városokban a XIII-XIV. század folyamán a kézműipar kiegyensúlyozott ágazati szerkezete felbomlott s néhány különös iparág vált uralkodóvá. E szakosodás alapján az egyes városok között jelentős távolsági kereskedelem bontakozott ki, miközben a helyi kézművesek többsége továbbra is a zárt piackörzet számára termelt. Ezen a fejlettségi fokon tehát a városgazdasági egységek megközelítették az integráns gazdasági körzetekkel szemben támasztott elméleti követelményeket;

^{1.} Krajtkó Gyula: A gazdasági körzetek néhány fontosabb vonása.

az egyes körzetek ugyanis sajátos ágazati struktúrával rendelkeztek, belső kapcsolataikat pedig a komplexitás, a város és a vidék közötti árucseré jellemezte.^{1.}

A manufaktúrák megjelenése egyfelől fellájitotta az ipar és a mezőgazdaság merev térbeli elkülönülését, hiszen a kiadási-felvásárlási rendszer és a decentralizált manufaktúra alapvetően a vidéki házi- és mellékiparra támaszkodott. Másrészt az új üzemforma kialakulása tovább fokozta az egyes tájegységek ágazati specializációját. "A munka területi megosztása, amely az egyes területi ágakat velemely ország meghatározott körzeteihez rögzíti, a manufaktúra jellegű termeléssel, amely minden különösséget kihasznál, újabb lökést kapott."^{2.} Összefüggő ágazati körzetek azonban csak a klasszikus kapitalizmus korszakában, a gépi nagyipari termelés bázisán fejlődtek ki, mégpedig főként a folyók, vizesések, majd széntelepek mentén. Az új ipari kerületek általában egymáshoz közelfekvő városokat tömörítették, melyekben az üzemek döntő többsége egy ágazathoz tartozott s a kiegészítő helyi szükségleteket kielégítő tevékenységeket csupán a szolgáltatóipar és a kiskereskedelem

1. A hazai és a nyugat-európai középkori városok iparszerkezetét összehasonlítva Granasztói György megállapította, hogy "Sopron és Pozsony ipara jellegzetesen a környékkel folytatott árucserére specializálódott, szemben a kiegyensúlyozott, fejlett dinamikus iparral /pl. textil/ és megfelelő helyi piacra termelő iparággal egyaránt bíró Frankfurt. Boroszló, Brünn és Prága inkább átmenetet jelentettek e két típus között, míg az ellenkező oldalon levő szélső eset Ypern, ahol a távolsági kereskedelemre termelő exportipar dominált". /Granasztói György: Becslés Sopron lélekszámára. - Történelmi Szemle. 1970. 3. 285 p./. A szerző által idézett adatokból kitűnik, hogy míg a flandriai posztóipar egyik központjában, Ypernben, a XV. század első felében a kézművesek 68 %-a dolgozott a szövőiparban, addig a többi városban - amelyek e történelmi korszakban meg sem közelítették Ypern fejlettségi szintjét - egyetlen kézműipari ág részesedése sem érte el a 30 %-ot.

2. K. Marx: A tőke I. Bp. 1948. 382 p.

képviselte.¹ E körzetekben a belső komplexitás szinte teljesen felbomlott vagy ki sem alakult; a gyárak ugyanis nem egy körülhatárolható területi egység, hanem a világpiac számára termeltek, s a feldolgozott nyersanyag is többnyire távoli országokból származott. Az ipari városok élelmiszerellátását sem egy meghatározott körzetben élő vidéki népesség biztosította; a közlekedés és a külkereskedelem fejlődése e téren is szétbontotta a hagyományos városgazdasági egységeket, melyek csupán néhány gyorsan romló áru értékesítési körzeteiként funkcionáltak. A be- és kiszállítások rendkívül magas aránya ellenére belső gazdasági kapcsolatok az ipari kerületekben is kialakultak: ennek oka az, hogy az egyes gyárak között ágazati, lépcsőfok jellegű vertikális munkamegosztás ment végbe /így például a gyapotipari kerületekben egymástól elkülönült fonodák és szövőgyárak működtek/, melyet körzeten belüli termelési kooperáció közvetített.

Az ipari forradalom második fázisa s a nyomában kifejlődő monopolkapitalizmus sajátos nehézipari ágazati körzeteket hívott életre, melyek a bányászat-kohászat-gépgyártás termelési vertikumon alapultak. A nehézipari kerületekben - a korábbi ágazati körzetektől eltérően - a belső komplexitás is megvalósult, mivel az alapvető nyersanyagokat helyben termelték ki s az egyes ágazatok önfogyasztása is viszonylag magas szintet ért el.² E területi termelési komplexumok tehát valóban meg-

1. Az ipari forradalom első szakaszában kifejlődött ágazati körzetek közül a legjelentősebb a Lancashire-i gyapotipari kerület volt Manchester székhellyel. "Lancashire a szülőhelye és központja a pamutiparnak, amely teljesen forradalmasította ezt a grófságot ... lakosságát 80 év alatt megtízszerezte, s mintegy varázsütésre olyan óriási városokat hozott létre, mint Liverpool és Manchester együttesen 700.000 lakossal, és peremvárosaik: Bolton /60.000 lakos/, Rochdale /75.000 lakos/, Oldham /50.000 lakos/, Preston /60.000 lakos/, Ashton és Stalybridge /40.000 lakos/ és sok más gyárváros." F. Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. - MEM 2. köt. 228 p. E városokban az iparszerkezet annyira egyoldalú volt, hogy pl. Oldhamban az 1851-es népszámlálás adatai szerint a bér munkások több mint 80%-a fonó- ill. szövőiparban dolgozott. Ld. John Foster: Class struggle and the industrial revolution. London, 1974. 78 p. 8 t.

2. A belső komplexitás és az önfogyasztás jórészt azon tőkés nagyvállalatok termelési strukturájából fakadt, melyek a vasérc- és szénlelőhelyek mellett települtek és ún. társasági városokat /company towns/ hívtak életre. Vö. Eric Hobsbawm: A tőke kora. Bp. 1978. 178 p.

közelítették a gazdasági körzetekkel szemben támasztott elméleti követelményeket; sajátos ágazati szerkezettel rendelkeztek s ugyanakkor belső kapcsolataik intenzitása is jelentős méretű volt. A nehézipari körzetek azonban - az előző időszak textil- és élelmiszeripari kerületeihez hasonlóan - az egyes országok területének csupán kisebb részét fedték le; a különféle specializált tájegységek és városegységek mellett korábban kialakult térszerkezeti elemek is funkcionáltak, melyekben a szaksodás foka mérsékeltebb, a belső komplexitás viszont erősebb volt, mint az iparosodott térségekben.

A XX. századi gazdaságfejlődés legjellegzetesebb térszerkezeti elemét a feldolgozó- és csucsiparágak horizontális illetőleg vertikális kooperációján nyugvó nagyvárosi régiók alkotják, melyek - a klasszikus nehézipari körzetekkel ellentétben - a nyersanyaglelőhelyektől függetlenül alakultak ki s elsősorban többfunkciós ipari központokat tömörítenek, magas arányú terciér lakossággal.¹ Az ipar ugyanis "egyre jobban megszabadul a merev térbeli elhelyezkedés olyan tényezőitől, mint a nyersanyagok és a specifikus piacok, míg másfelől egyre jobban függ a szakképzett munkaerőtől és a technológiai-ipari környezettől, a már intézményesített funkcionális kapcsolatok láncszemein keresztül."² A nagy ipari régiókban, agglomerációkban a belső gazdasági kapcsolatokat az egyes feldolgozó- és csucsipari vállalatok közötti kooperációs viszonyok képviselik, melyek valóban rendkívül magas intenzitási fokot érnek el. A termelési vertikumok végpontjai, a nyersanyag- és félkésztermék beszerzés valamint az értékesítés, a végső felhasználás azonban még a legkiterjedtebb nagyvárosi régiókban is túllépi a körzet határait s így e térségekben a belső komplexitás csupán korlátozottan

1. Az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok alapján megállapították, hogy "elsősorban az elektromosgép-ipar, az elektrotechnika, gépipar, nyomdaipar, különböző fémipari termékek gyártása koncentrációs hatása nagy, amely összefügg magas szolgáltató és kooperációs igényeikkel. Következésképpen azok a területek, illetve koncentrációk növekedése gyorsabb, amelyek strukturájában a magas urbanizációs indexszel bíró ágak aránya az átlagon felüli. Másik oldalról, a magasabb urbanizációs indexszel rendelkező iparágak - amelyek többnyire az ún. dinamikus iparágak is - telephelyül a már kifejlődött nagyobb koncentrációkat választják." Fodor László: A termelőerők területi koncentrációja, agglomerációk. Bp. 1976. 41 p.
2. Manuel Castells: The urban question. London, 1975. 22 p. Castells a nagyvárosi régiók sajátosságait G. Alexandersson és W. Isard munkái alapján írta le.

érvényesülhet. Az ipari nagyvállalatok sajátos strukturája a telephelyek és a leányvállalatok rendszere is a körzeten kívüli kapcsolatokat erősíti, melyek - különösen a multinacionáliskon-szernek esetében - nem egyszer a már megszilárdult kooperációs viszonyokat is áttörik. A nagyvárosi régiók ezen tulmenően a-zért sem alkothatják egy általános körzetképződési folyamat a-lapját, mert - a hagyományos ágazati körzetekhez hasonlóan - nem illeszkednek szervesen egymáshoz, hanem csupán az egyes or-szágok területének kisebb-nagyobb hányadát fedik le.

Nehézipari ágazati körzetek és ipari kooperáción nyugvó vá-rosi agglomerációk a szocialista országokban, így hazánkban is kifejlődtek. Olyan térszerkezeti elemek, melyek legalább rész-ben megfelelnek a gazdasági körzetek klasszikus ismérveinek, a-zonban csak a Szovjetunióban alakultak ki, ahol a nagy kiterje-dés és a hatalmas távolságok következtében valóban jól elkülö-níthető, specializált s ugyanakkor belső komplexitással rendel-kező tájegységek jöttek létre. E tájegységek méreteik és jelle-gük miatt nem annyira egy-egy állam gazdasági körzeteihez ha-nem inkább egy kontinens országaihoz hasonlítanak, melyek saját-os arculattal, gazdasági szerkezettel rendelkeznek, de nemzeti jövedelmük nagyobb hányadát mégis belföldön realizálják. A spe-ciális földrajzi adottságok feltehetően hozzájárulnak ahhoz, hogy a Szobjetunióban már a 20-as években kísérletet tettek a gazdasági körzetek elhatárolására, valamint arra, hogy az álla-mi gazdaságirányítás és az általános közigazgatást e területi egységekre alapozzák.

A modern tőkés illetőleg a szocialista társadalmakban te-hát integráns gazdasági körzetek általában nem fejlődtek ki, sőt a térbeli szakosodás folyamata is lelassult és fokozatosan el-lentétes előjelű tendenciák kerültek előtérbe. E változás szo-roosan összefügg azzal, hogy a nagyvállalatok létrehozása a gaz-dasági egységek közötti munkamegosztást mindinkább üzemen belü-li specializációvá alakította át, amit már nem az árucseré, hanem a technológiai mozzanatok egymásra épülése és a vállalat-vezetés szervezeti döntése közvetít. A nagyvállalatok esetében még a különféle munkaműveletek, az alkatrész- és részegységgyár-tási folyamatok szervezeti elkülönítése is az ágazati körzetek fellazulását idézheti elő, mivel az egyes üzemek, telephelyek többnyire a térben szétszórtnan helyezkednek el, s a közöttük végbemenő átprofilírozás egyben a területi munkamegosztás módo-sítását is jelenti. Az új gyárak, leányvállalatok létesítése illetőleg a termelés diverzifikálása pedig szisztematikusan a-kadályozza a területi szakosodást s ezáltal - mint erre előbb már utaltunk - a távoli tájegységek, illetőleg az országok kö-zötti kooperációs kapcsolatokat szélesíti.

A legtipikusabb térszerkezeti elemek fejlődéstörténeti váz-latát összegezve ismételten megállapíthatjuk, hogy a társadalmi munkamegosztás változásainak területi követelményeit nem elvont fogalmakból és axiómákból, hanem konkrét folyamatokból kell le-vezetnünk. E követelmény ugyanakkor azt is jelenti, hogy pusztán elméleti uton, általános jellegű összefüggések leírásával

a gazdasági körzetek létezésének kérdésében teljes megalapozottsággal nem foglalhatunk állást. A társadalmi és a területi munkamegosztás történelmileg változó formáinak áttekintése csupán valószínűsíti, hogy gazdasági körzetek - legalább is modern viszonyok között - egyáltalán nem, vagy csak kivételesen alakulhatnak ki, de nem zárja ki, hogy az egyes országokban az államterület mégis régiókra, vagy azokhoz hasonló egységekre tagozódjon. A hazai gazdasági körzetek létének vagy nem létének kérdését is csak akkor dönthetjük el, ha a különféle térségek specializációjának jellegét és fokát, valamint belső és külső kapcsolatainak intenzitását empirikus vizsgálatokkal feltárjuk és a kapott eredményeket összevetjük a régiók klasszikus elméleti ismérveivel.

A területi gazdasági folyamatok leírásának jelenleg ismert módszerei közül a területi ágazati kapcsolatok mérlege nyújt a legfőbb képet egy-egy térség termelési struktúrájáról és belső komplexitásáról. "A területi ágazati kapcsolatok mérlegének alkalmazásával egyértelműen kijelölhetők az egyes területi egységek kapcsolatai, az ágazatiak kötődése, kölcsönös meghatározottsága. A mérleg továbbá segítséget adhat a nagyobb térségekben lejátszódó gazdasági folyamatok áttekintésén keresztül a térségek jellegének, összetartozásának, illetve egy-egy ágazatra irányult fejlesztések hatásainak felvázolására. ¹

Az e módszerrel lefolytatott eddigi hazai kutatások elég egyértelműen alátámasztják a gazdasági körzetek létevel kapcsolatos fenntartásainkat. A területi mérlegek ugyan megerősítették azt a közismert tényt, hogy az ország egyes térségeiben jól körülhatárolható ágazati körzetek alakultak ki, ezen belül azonban komplex gazdasági kapcsolatokat sehol sem tártak fel. Így például RECHNITZER János Baranya megyei, illetőleg dél-dunántúli kutatásai meggyőzően bizonyították, hogy a vizsgált megye gazdasági egységei sokkal intenzívebben kötődnek a körzeten kívüli, mint az azon belüli üzemekhez, telephelyekhez. A komplexitás hiánya különösen az értékesítési kapcsolatokban válik nyilvánvalóvá, hiszen a megyei ágazatok termékeinek tulnyomó többségét a körzeten kívüli piacok szívják fel.² A beszerzés terén már kimutathatók intenzívebb belső kötődések, ezek azonban elsősorban a megyén s nem a körzeten belül jelentkeznek. A megye gazdaságában feldolgozott nyersanyagérték 45 %-a ugyanis megyei, másik 45 %-a pedig körzeten kívüli üzemből, telephelyről származott, míg a megyén kívüli, de a körzeten belüli beszerzés ezen értéknek mindössze 10 %-át tette ki.³ Mindez arra

1. Rechnitzer János: Elemzések a területi ágazati kapcsolati mérleggel. - Területi Statisztika. 1981. 3. pp. 239.

2. Vö.: Rechnitzer János: Uo. pp. 253-254.

3. Rechnitzer János: Uo. 249. p.

utal, hogy Baranya megyében magas szintű termelési kooperáció fejlődött ki, mely részben horizontális, részben vertikális technológiai lépcsőfokokat egyesít. A kapcsolatok zöme néhány, bizonyos fókig egymástól is elszigetelt ágazati komplexumokban szerveződik s ezek közül jellemző módon a mezőgazdasági-élelmi-szeripari, valamint a bányászati-energetikai vertikum játszik kiemelkedő szerepet. E két termelési vertikum ugyanis a mezőgazdaság hagyományos ellátó szerepének bizonyos fokú továbbélését, illetőleg egy korábbi fejlettségi szinten kialakult nehézipari ágazati körzet fennmaradását jelzi. A feldolgozó és csucripari ágazatok viszont lényegében e kapcsolatrendszeren kívül helyezkednek el; a gépipar és a vegyipar részesedése a megyén belüli összes felhasználóból alig haladja meg az 1 %-ot, s a többi megyei ágazat felé irányuló termékcszállításuk értéke sem éri el a teljes belső kibocsátás 3 %-át.¹ A megyén belüli kooperáció tehát a társadalmi munkamegosztás fejlődésével nem szélesedett átfogó területi termelési komplexummá; a már korábban kialakult kapcsolatok általában nem lépték túl a megye határait, míg az újabb iparágak mind a beszerzés, mind az értékesítés szférájában az ország legkülönbébb tájegységeihez ille-tőleg a külföldi piacokhoz kötődnek.

A legmodernebb ipari ágazatok még egy olyan térségben sem hívják létre gazdasági körzetet, mint a főváros és az azt övező agglomeráció, amelyben pedig a belső termékáramlás tulnyomó többsége ágazati vagy ágazatközi kooperációs kapcsolatokból fakad. FODOR László területi mérlegeiből világosan kitűnik, hogy "A budapesti ipar termeléséhez szükséges anyagok, félkész- és késztermékek több mint 45 %-a vidékről, közel 20 %-a importból származik."² A fővárosi iparágak kibocsátásának csaknem kétharmadát pedig ugyyszintén vidéken, illetőleg külföldön használják fel. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a vidéki kapcsolatokból a budapesti agglomeráció, valamint Pest megye többi területe az átlagot jóval meghaladó mértékben részesedik, ami arra utal, hogy a termelési kooperáción nyugvó belső termékáramlás a Központi Körzet egészét átfogja. Az e térségben kifejlődő nagyvárosi régió alapját a gépipar alkotja, melynek egyes ágazatai, mint alkatrész- és részegység szállítók, főként horizontálisan kötődnek egymáshoz.

E területi vizsgálatokkal szemben megfogalmazhatnánk azt az ellenvetést, hogy a mérlegek adatbázisa a fennálló megyehatárokhöz igazodik, a gazdasági "körzethatárok megvonásához pedig települési és idősorokat kell felhasználni".³ A szomszédos megyék közötti gazdasági kapcsolatok rendkívül alacsony inten-

1. Az adatokat Rechnitzer János idézett cikkének 1. táblája alapján számítottuk ki. Ld. Rechnitzer János: Uo. 247. p.

2. Fodor László: Im. 90. p.

3. Krajkó Gyula: Im. 11. p.

zitása azonban kérdésessé teszi, hogy az adatok településenkénti csoportosítása esetén másféle eredményt kapnánk. A feltételezett hazai gazdasági körzetek ugyanis a klasszikus elméleti ismervek szerint a megyéknél nagyobb kiterjedésű, összefüggő tájegységek, melyek a szomszédos megyékből vagy azok különböző térségeiből tevődnek össze. Az egyes megyék adatainak belső egységekre illetőleg településekre bontása sem változtat azon, hogy például Baranya megye kiszállított termelési értékének mindössze 15 %-a irányul a tervezési-gazdasági körzet másik három megyéjébe illetőleg Budapest és az azt övező agglomeráció rendkívül szoros kapcsolatokat épített ki a borsodi iparvidékkel, valamint a győri preagglomerációs térséggel.

A különféle vizsgálatok során feltárt tényeket természetesen a gazdasági körzetesítés hivei is figyelembe veszik. A gazdasági körzetek sajátos hazai vonásait tárgyalva KRAJKÓ Gyula hangsúlyozta, hogy míg az áruforgalom központositott jellege következtében "valamennyi felsőszintű körzetnek a Központival igen erős a kapcsolata, addig egymáshoz rendkívül gyenge szállal fűződnek, következésként a Központi Körzet felé az intenzív kapcsolatok, egymás között pedig sok esetben a "jellegtelen területek" nehezítik a gazdasági körzethatárok megvonását.¹ A szerző azonban a következtetések levonásakor féluton megállt, mivel az intenzív kapcsolatok nemcsak a feltételezett régiók között, hanem azokon belül is hiányoznak, s így valójában nem az egyes gazdasági körzetek, hanem a megyéken belüli iparvidékek, ágazati körzetek kötődnek az ország fővárosához. E kapcsolatok - mint erre vitaindító cikkében BELUSZKY Pál is rámutatott - sajátos térszerkezeti elemeket, aktív társadalmi-gazdasági "folyosókat" hoznak létre, melyek tulajdonképpen az összes feltételezett gazdasági körzetet átszelik. Az ellentmondásokat érzékelve KRAJKÓ Gyula azt is elismerte, hogy "az alkörzetek még eléggé homogének, megvan a saját arculatuk, fejlődési irányuk, amelyek a mezokörzeteknél /a tulajdonképpeni gazdasági körzeteknél - W. Gy./ többnyire már hiányoznak."² A szerző e megállapítása lényegében azt bizonyítja, hogy a hazai viszonyok között eddig ő sem tárt fel mezokörzeteket, komplex gazdasági egységeket, s ezért nem tekinthetjük véletlennek, hogy érdeklődése a mikrokörzetek felé fordult. A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolásakor azonban a belső termelési kapcsolatokat lényegében teljesen figyelmen kívül hagyta, ami arra utal, hogy a specializáció és a komplexitás követelményének tulajdonképpen e szint sem felel meg.

A gazdasági körzetek létének vagy nem létének végleges eldöntése természetesen további kutatásokat követel: a történelmi tapasztalatok és az eddigi vizsgálati eredmények azonban elég egyértelműen valószínűsítik, hogy a kérdésre a jövőben is negatív választ kapunk. Ezért megalapozatlannak tűnik az az igény, hogy az állami területbeosztást a gazdasági körzetekhez igazítsuk, vagyis a jelenlegi megyerendszert a helyi-területi igazgatás átfogó reformja során regionális közigazgatással váltsuk fel.

1. Krajkó Gyula: Im. 10. p.

2. Krajkó Gyula: Im. 16. p.

A GAZDASÁGI TÉR, A KÖRZETESÍTÉS ÉS A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS

KÖLCSONHATÁSÁNAK PÁR KÉRDÉSÉRŐL

Dr. Horváth Gyula

1. Csodálkozunk kell-e azon, ha a társadalmi munkamegosztás oly fontos objektuma, mint a gazdasági tér értelmezése, szerkezete, s nem utolsósorban a területi munkamegosztás törvényszerűségeinek a gazdaságpolitikai célok szolgálatába állítása körül időnként hazánkban is felélénkülő vitákat tapasztalunk, vagy gyanakvással kell-e a gazdaságföldrajzra, mint a társadalom és a gazdaság térbeliségének bizonyos összefüggéseit feltáró tudományra nézni, és annak hanyatlását sejtetni, csakis azért, mert az eddig nem volt képes közmegegyezésnek örvendő körzetfogalmat megalkotni avagy körzetrendszert kialakítani?

Az elsősorban földrajzos kutatók vitáit szakmai kívülállóként szemlélve, de mint a térbeli gazdasági folyamatok szabályszerűségeinek mind teljesebb tisztázásában érdekelt közgazdász előljáróban leszögezem, hogy a feltett kérdésekre határozott "nem"-mel kell válaszolni. Már csak azért is, mert ha alaposabban szemügyre vesszük a körzetek és a körzetesítés elméleti és módszertani kérdései tanulmányozásának nemzetközi - szocialista és tőkés - eredményeit, azt tapasztaljuk, hogy a világ szakirodalmában ma használatos több tucat körzetmeghatározás egyike sem vált általánosan elfogadottá, a rajonirozás egy helyütt sem alkot monolitikus, lezárt és befejezett rendszert. Voltak ugyan nemzetközi próbálkozások is, amelyek a körzetkutatások általános jegyeit próbálták rendszerbe foglalni, azonban e kísérletek sem vezettek eredményre. Még ezek legjelentősebbike, a Nemzetközi Földrajzi Unió Rajonirozási Bizottsága is - 1961-1968 között - csak arra szorítkozott, hogy összegyűjtse a különféle körzetkonceptiókat és elméleteket, feldolgozza a kutatási módszereket és ajánlásokat tegyen ezek gyakorlati alkalmazására. Noha egységes álláspont kialakítására nem került sor, számos megállapítás azonban tovább lendítette /vagy lendíthette volna?/ a kutatásokat. Az összehasonlító elemzések eredményeképpen nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy a körzetesítési koncepciók nem függetleníthetik magukat az egyes országok politikai, gazdasági és társadalmi rendszerétől, a centralizált gazdaságokban a körzetesítés célja, funkciói sokkal egyértelműbbek és gyakorlati célokat is szolgálnak, mint a decentralizált tervezést megvalósító országokban, s végül az is egyértelműen kiderült, hogy a társadalmi berendezkedésből fakadó ideológiai kérdések a tőkés és a szocialista országok körzetesítési koncepcióinak az elméleti alapjait értelemszerűen a divergencia irányába terelik.

Az sem véletlen, hogy az utóbbi időben a szocialista országok folyóirataiban, tudományos tanácskozásain szép számmal esett szó a gazdasági körzetesítés elméleti, módszertani és gyakorla-

ti kérdéseiről.¹ Ez azért kézenfekvő, mert a 60-as - 70-es évek fordulóján bekövetkezett gazdasági korszakváltás ismert kihívásaira a szocialista országok gazdaságuk intenzifikálásának a meggyorsításával válaszoltak. Ehhez pedig arra is szükség volt, hogy a társadalmi ujratermelésben komoly eszköz-funkciót tulajdonítsanak a gazdasági tevékenységek térbeli allokációjának, minőségileg új megvilágításba kerüljön a gazdasági növekedés és a térszerkezet kapcsolata, ismételten - a tapasztalatok összegyűjtésével és felhasználásával - áttekintsék a gazdaság térszerkezete állapotának és fejlődésének szabályszerűségeit.

2. A térbeli gazdasági folyamatokat szemlélő marxista kutató - akár a gazdasági alapokat, akár a felépítményi elemeket vizsgálja - először is szemlélteti rendszerének alapkategóriáiról kíván ismereteket szerezni. Elméleti tájékozódása során - amikor a térbeliséget valamilyen formában taglaló társtudományok eredményeit is átlapozza - legelőször is szembetűnik, sajátos módon annak ellenére, hogy a térbeli folyamatok és jelenségek leírásának, törvényszerűségeik feltárásának napjainkban már hatalmas szakirodalma van, nem jött létre általános nézet a társadalmi-gazdasági tér, a térbeliség kifejezésének értelmezésében. Az ezekkel kapcsolatos felfogások mind a különböző tudományok között, mind az egyes tudományágakon belül nagyfoku polarizáltságot mutatnak. A multi- és interdiszciplináritást követelő területfejlesztési kutatásokban résztvevő tudományok közti kommunikációt is nagy mértékben akadályozza, ha mindenki, sajátos ontológiai és kutatómódszertani alapokon másként értelmezi ezeket az alapfogalmakat. Gyanitom, hogy a gazdasági körzetítés körüli vitákban testet öltő egyet nem értések, a gazdasági körzetek objektivitásának tagadása az elméleti tisztánlátás hiányosságaival is összefüggésbe hozhatók, nem is beszélve arról, az elsősorban gazdasági /?/ szakembereink körében "népszerű" álláspontokról, amelyik - hazánk méreteire való hivatkozással - eltekint a fekvésbeli viszonyok gazdasági jelentőségétől.

¹ A Bulgáriában, a Szovjetunióban és a Lengyelországban zajló vitákra gondolok elsősorban. Bulgáriában egyébként az elmúlt hetekben robbant ki vita a "Bulgária földrajza" III. - regionális - kötetének megjelenését követően. Hozzánk hasonlóan Bulgáriában is számos körzetesítési javaslat látott napvilágot. A. Beskov 1934-ben 7, az 1952-53-ban folyó körzetesítési vitában T. Jordanov 5, Hr. Marinov 3, I. Penkov 20 gazdasági körzetre javasolta felosztani az országot. Az 1961-ben megjelent földrajzi monográfia 6, a BTA Közgazdasági Intézete által összeállított tanulmánykötet 1963-ban pedig 3 gazdasági körzetről tesz említést. A népgazdasági tervezés a termelői területei elhelyezéséhez 8 - megyehatárosan kialakított - gazdasági körzetet használ. Ld. erről részletesen R. Najdenova, F. Nikolov /1976/.

Nem áll szándékomban tudománytörténeti kérdésekről tüzetesen szólni, utalásszerűen mégis a tudományok fejlődésében kell keresnünk annak - a területi kutatásokkal foglalkozó szakemberek számára talán kissé érthetetlennek tűnő és számtalanszor kifogásolt - állapotnak a megokolását, hogy míg közgazdasági kézi- és segédkönyveinkben teljesen felesleges keresni a gazdasági tér fogalmát, addig a természettudományos munkákban a különböző mozgásformák térbeliségének, térbeli szerkezeteinek a legalsóbb szintekre nyúló magyarázatait találjuk. Talán azért is, mert az anyag alapvető létezési formáinak vizsgálatai a marxista filozófiában lényegében a természettudományos eredményekre támaszkodtak, a tér általános filozófiai felfogásához főként természeti-térbeli képzetek kapcsolódnak. A tér és a térbeliség társadalmi-gazdasági értelmezésében hosszú időn keresztül az okozta - s okozza még napjainkban is - a legtöbb nehézséget, hogy a tér általános filozófiai kategóriáit vagy egyáltalán nem, vagy pedig mechanikusan kapcsolták és kapcsolják be az anyag legmagasabb rendű mozgásformájának, az emberi tevékenység különféle megnyilvánulásainak a vizsgálatába. Ennek magyarázatát egyfelől a hosszú ideig domináló társadalomfilozófiai és tudományos világkép hatásában, másfelől a társadalmi élet térbeli dimenzióit kutató tudományok évtizedes empiria-orientáltságában és viszonylag alacsony absztrahációs képességében vélem gyökereztetni. A marxista gazdasági tér-fogalom hiánya sokszor azt eredményezi, hogy a társadalomtudományokban az objektív valóság megközelítésének elvét szinte kizárólagosan "az időben változó, fejlődő-re", a történetiségre korlátozzák, a térbeli kölcsönhatásokat pedig csak érintőlegesen, sokszor az alacsonyabb mozgásformákból a társadalomra mechanikusan transzformált viszonyformának tartják. A következetes marxista társadalomfelfogásból és a tér filozófiai kategóriáiból értelemszerűen következik azonban, hogy a társadalmi-gazdasági tér az anyag legmagasabb rendű mozgásformájának törvényszerűségeiben megjelenő, annak belső sajátosságait determináló, objektíve valóságos létezési forma, amely kifejezi az emberi tevékenység különböző megnyilvánulásainak egymás mellett létezését és egymástól való elkülönülését, azok kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét.

A gazdasági tér - amelynek néhány sajátosságáról később még szó esik - objektív létezése hosszú ideig azért is maradhatott homályban, mert a marxista gazdaságtudomány alapjainak a lerakásánál számos absztrakciót alkalmazott. Az egy pont gazdaság feltételezése eltekintett a gazdaság térbeliségétől, a gazdasági egységeket elválasztó távolságoktól, az objektumok egymasmellettiiségének, kiterjedésének, elhelyezkedésének az értéktermelésben és -elosztásban játszott szerepétől. A marxizmus klasszikusai azonban - ha nem is összefüggő rendszerben - munkáikban jó pár helyen expressis verbis utaltak a gazdaság térbeliségére. Hadd utaljak csak ENGELS Borgiushoz írott levelére, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a "... gazdasági viszonyokban bennfoglaltatnak ...: a földrajzi alapzat, amelyen ezek lejátsszódnak, a megelőző gazdasági fejlődési fokok ténylegesen

átöröklött maradványai, amelyek ... tovább fenntartják magukat, s természetesen a környezet is, amely ezt a társadalmi formát kívülről körülveszi." ¹.

3. A gazdaság jellegzetes térbeli összefüggéseire felfigyelő klasszikus polgári közgazdászokat követően a gazdasági tér leírásának több megközelítési módját és modelljét dolgozták ki. Habár az egyes elméletek abban alapvetően különböztek egymástól, hogy a térbeli mozgást determináló törvényszerűségek közül melyeket tekintették meghatározónak, és melyektől vonatkoztatnak el vizsgálódásaik során, a térdimenzió következetes bekapcsolása a közgazdaságtudományi kutatásokba tovább tágitotta az objektív valóságban lejátszódó gazdasági folyamatok törvényszerűségei reálisabb megismerésének a horizontját. A determinisztikus, racionális gazdasági térrel számoló telephelyelméleti kutatásoktól a sok - számtalanszor szubjektív és véletlenszerű - tényező által determinált sztochasztikus gazdasági térkonceptióig vezető út elméleti bizonytalanságai is erősítették többekben azt a hitet, hogy megkérdőjelezzék a körzetek objektív létét. Milyen indokok alapján tették és teszik - elsősorban tőkés kutatók? - ezt? Szemléleti rendszerük legelején állást foglalnak amellelt, hogy a körzet nem tökéletesen kiforrott és lezárt organizmus, következésképpen a földfelszín nem tekinthető "körzetmozaiknak", majd azzal érvelnek, hogy ha sikerül is a körzetek azonosításának többé-kevésbé pontos kritériumrendszerét kidolgozni, a körzetekkel lefedhető területek aránya akkor is elenyésző lesz a "nem körzetesíthető" területekhez képest, ezután azt hangsúlyozzák, hogy ha a körzet határa pontosan nem húzható meg, valószínűleg tekinthetjük-e a lehatárolhatatlant? Az antiregionalizmus pártfogói tartanak a földrajz determinizmus ujjáéledésétől, és - progresszivitásukat hangsúlyozandó - azzal is érvelnek, hogy a lényegét tekintve statikus körzetesítés, a dinamikus gazdasági fejlődéssel ellentétben a konzervativizmus hordozója, minden haladónak és ujnak gátja. ².

A tőkés körzetesítési kutatások vitathatatlan érdemeit elismerve, eredményeit felhasználva ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy e rajonirozási koncepciók legtöbbje a különböző körzettípusok megalkotásánál a körzetesítést az általános tudományos osztályozás egyik válfajának tekinti csupán. Rögtön le kell szögezni, hogy ebben nincs semmi kivetnivaló, e nézet már csak azért sem tudománytalan, mert külsőleg - ha csak a taxonómiai feloszthatóságot, a hierarchizáltságot, a vizsgált

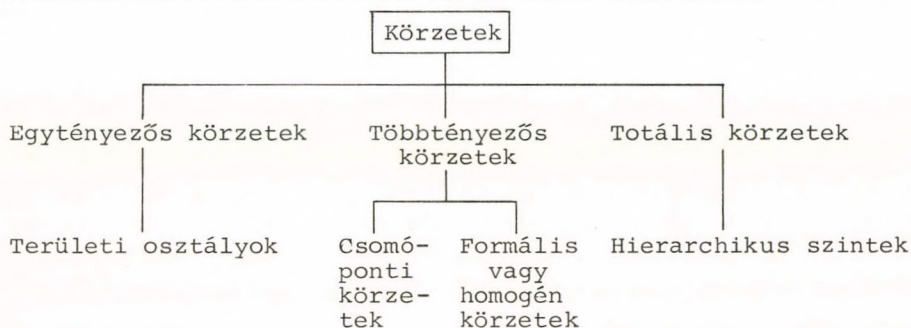
¹. Marx-Engels Válogatott Művei. 3. köt. 843 p.

². A körzetesítést elutasító nézetek átfogó ismertetését ld. Chorley, R.J. - Haggett, P. /1971/ pp. 178-185.

objektum teljeskörű lefedettségét vesszük szemügyre - a körzetesítés nagy hasonlóságot mutat a klasszifikációval, de nem kell bizonyítani a körzetesítés, a kutatások és a konkrét gyakorlati feladatok célkitűzései közötti összefüggéseket sem. A legnagyobb népszerűségnek egyébként a D. WHITTLESEY^{1.} által javasolt osztályozási rend örvend /ld. az 1. ábrát/.

1. ábra

Körzetkategoróriák



Ennél az osztályba sorolási elképzelésnél tehát a különböző körzetkategoróriák a lehatárolásuk alapját jelentő tényezők számában különböznek egymástól. Az elméleti földrajz egyik jelentős képviselője, V. BUNGE - aki egyébként homogén, kísérleti, csomóponti és gyakorlati célokat szolgáló körzetesítési mód-ról szól - a körzetesítés és az osztályozás közötti kölcsönös megfelelést úgy állítja föl, hogy az egytényezős körzetet egy megkülönböztető ismerv, a többtényezősöt egynél több ismerv, a totális körzetet pedig nagy, de véges számú ismerv alapján lehatárolt területi osztálynak tekinti.^{2.} Az objektív gazdasági körzetek létét tagadó kutatók a homogenitás elve alapján, előzetes célkitűzésüknek megfelelően, konstruálják tehát a különböző körzeteket. Az előbb már idézett D. GRIGG erről a következőképpen vélekedik.^{3.} "Ma már mintha egyetértésre jutottak volna a földrajzosok és a taxonómusok abban, hogy a területi osztályozási rendszer létrehozásában a célnak van a legnagyobb je-

1. Haggett, P. /1968/. 288.p.

2. Bunge, V. /1967. 36.p.

3. Grigg, D. /1971/ 182.p.

lentsége, és hogy egyetlen osztályozás több cél azonos hatásfoku elérését nem teszi lehetővé. Ha már most tekintetbe vesszük a kiindulási hipotézisek és célok különmeműségét, valamint az alapelemek inadekvált voltát, teljesen különböző eredményekhez jutunk, ami végeredményben ismét csak a gazdasági körzetek objektivitásának tagadásához szolgáltat - tegyem rögtön hozzá, felszínes - érveket. Természetesen azt el kell ismerni, hogy csakis a homogenitás elve alapján lehatárolt gazdasági körzetek ténylegesen nem tekinthetők objektíveknek, ez viszont nem a létforma negligálását támasztja alá, hanem inkább arra készítetbenünket, hogy ez esetben a körzet fogalma helyett őket inkább a területi egység, az övezet stb. megnevezéssel illessük.

Megítélésem szerint a homogenitás elve a körzetesítés szükséges /kiváltképpen a kategorizáláshoz/, de nem elégséges feltétele. Ha ugyanis a körzetet saját szerkezettel rendelkező, a strukturális elemek közötti belső és külső kapcsolatokat kezdeményező és fenntartó egységes képződménynek /kibernetikai rendszernek/ tekintjük, ennek egyenes következménye, hogy már egyetlen elem figyelmen kívül hagyása az egység megbomlásához vezethet. A homogenitás elvével tehát képtelenek vagyunk az objektíve létező, földrajzilag egységes egész képződményeket, körzeteket kijelölni.

4. Ezidáig - többek között - azt kívántam hangsúlyozni, hogy a tér általános filozófiai kategóriái alapján viszonylag könnyű belátni azt, hogy a térbeliség nemcsak a természet belső sajátossága, hanem a gazdaságé és általában a társadalomé is. A földrajztudomány ugyan már hosszú ideje a teret alapkategóriájának tekinti, a tér fogalmának és kategóriáinak egyértelmű meghatározására azonban nem került sor, annak ellenére sem, hogy a földrajz elméleti problémái mindenek előtt a tér értelmezése köré csoportosulnak. A földrajztudomány is - az egyestől az általánosig eljutva - kialakította saját gazdasági térelképzelését. Jórészt a szovjet kutatások tételeire és megállapításaira támaszkodva vezessük le a különböző terek differencia specifikáit.^{1.} A folytonosságot és a megszakitottságot egyaránt reprezentáló földrajzi térben elhelyezkedő anyagi képződmények, a földrajzi objektumok fizikai teret hoznak létre maguk körül. A megszakitottságot reprezentáló fizikai tér, valamint az objektum és környezete között lejátszódó anyagcsere behatárolta folytonos földrajzi mező alakítja ki a földrajzi teret. Ha a természeti viszonyformákhoz társadalmi-gazdasági viszonyokat is csatlakoztatunk, a gazdaságföldrajzi térhez jutunk. E fogalom kifejtéséhez vegyünk példának a termelés elsődleges gazdaságföld-

^{1.} Az e témában közzétett számos publikáció közül elsősorban Alaev, É. B. 1977-ben megjelent nagyszerű munkáját hívom segítségül.

rajzi objektumának is tekinthető vállalatot. A vállalat hatást gyakorol környezetére, a három - egymást feltételező - tényező /termelés - népesség - természet/ alkotta földrajzi tájra. A vállalat körül - az egyes alkotóelemekkel összhangban - különböző alaku és kiterjedésű területek rajzolódnak ki: a/ a termelési aktivitás területe, b/ a szociális aktivitás területe és c/ az ökológiai aktivitás területe. E három terület alkotja a vállalat gazdaságföldrajzi mezőjét, amelyet a kétdimenziós kiterjedés, a harmadik dimenzióban az intenzitás jellemez. Az egymásra ható gazdaságföldrajzi mezők metszései során áll elő a bonyolult, beszámítási pontok sokaságát összefogó, s ebből adódóan viszonylag nehezebben szabályozható és irányítható gazdaságföldrajzi tér. A gazdasági terület pedig úgy nyerhetjük, ha rendszerünkbe bekapcsoljuk a gazdaságföldrajzi objektumok kontaktusait szabályozó termelési viszonyok szervezeti-gazdasági oldalát, az irányítást. Az egyes döntési szférák által lehetővé tett gazdasági mezők metszéseinak és kölcsönhatásainak eredményeképpen jön létre a gazdasági tér, amely az adott terület - irányítási viszonyokban kifejezésre jutó - gazdasági viszonyainak összegezése, s amelyet a döntést hozók nagy száma, az egy-mással ellentmondásban vagy harmónikus viszonyban álló beszámítási pontok sokasága jellemez. Milyen - a körzetesítés szempontjából is hasznos - általános következtetéseket vonhatunk le az elmondottakból? Először is: az adott földrajzi beszámítási pontot érintő minden optimális /vagy racionális, s nem pedig a gazdaságföldrajzi tér egészére. Másodszor: területükben minél inkább egybeesnek a gazdaságföldrajzi és a gazdasági mezők vagy terek /avagy másképp fogalmazva: minél inkább az objektív gazdasági kapcsolatok az irányítás területi rendszere módosításának motívái/, annál nagyobb az optimális és /vagy racionális döntéshozatal lehetősége /már tudniillik addig a határig, amíg a gazdasági döntés alapja a földrajzisituáció/. Ez egyben azt jelenti, hogy a gazdaság területi szervezethez a hatékonysága - többek között - függ az igazgatási területbeosztás gazdasági körzetesítéssel való megfeleltettségének a mértékétől is. Harmadszor: a népgazdasági optimumhoz való közelítés abban a gazdasági térben a legproblémamentesebb, ahol a tér összetevői között nincs antagonisztikus ellentét, s ahol a különböző beszámítási pontok viszonylag könnyen foglalhatók egységes népgazdasági beszámítási pontba.

A gazdasági tevékenység térbeli szerveződését és szervezethez kifejező területi munkamegosztás elmélyülésével e tevékenységek egymásmellettségét, egymástól való elkülönültségét, kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésének - ha sokszor nem is egyenes - következményeként mennyiségi és minőségi változások kísérik. A fokozódó munkamegosztás a horizontális összefüggéseket és kapcsolatokat mind bonyolultabbá formálja, s ezáltal a földrajzi térbeli strukturában elhelyezkedő, a termelőerők térbeli rendjét kifejező konkrét gazdasági terekben a korábban homogén szerkezetek minőségi differenciálódásának, va-

lamint a heterogenizálódott struktúrák integrálódásának folyamatai játszódnak le.¹ Minden részhalmoz, minden struktúra kölcsönös függőségben áll egymással. Ha a struktúrával rendelkező csoportok egymás közötti függőségét vizsgáljuk: a mezo- és makroegységek - véleményem szerint - nem redukálhatók homogén közegű gazdasági objektumokra. Ezek a polarizált terek a polarizált terek halmazában, síkok által határolt terek a síkok által határolt terek halmazában. A gazdasági tevékenységek halmazkombinációjának tekintett népgazdaság elemeinek területi elhelyezését illetően polarizált tereknek, "szállítási" és fejlődési irányok tengelyének a kombinációja. A gazdasági kapcsolatok azonban még a társadalmi fejlődés magasabb fokán álló gazdaságokban sem egyenlő egységek között jönnek létre. A tökéletes verseny atomisztikus piacával ellentétben az összetett kapcsolatok a struktúrák egymásra gyakorolt befolyását eredményezik. Ez a függőség azonban nem a gazdasági egységek tetszés szerint funkcionáltatható és megfordítható kölcsönös függősége, hanem a struktúrával rendelkező halmazok lineáris interdependenciája.

A gazdasági tér imént felsorolt tulajdonságaiból és a társadalmi-gazdasági térről korábban elmondottakból egyértelműnek tekinthető az a - korántsem definíció igényű - megállapítás, hogy a gazdasági körzet a gazdasági tér olyan különös, erőteljes logikai absztrakció során nyert, történetileg változó, objektív kategória, amely az adott gazdasági tér termelőerőinek és termelési viszonyainak a specializáció, a komplexitás és az irányíthatóság kritériumai által generált egységes, hierarchikus tagolódo, bonyolult, dinamikusan fejlődő, egzakt módon le nem határolható rendszerében ölt testet, amelyben a földrajzi táj alkotta elemek kölcsönhatása a rendszer egyes komponenseire nem jellemző új integrációs tulajdonságokat hoz létre, s ahol az alkotóelemek belső, egymás közötti kapcsolatai - a komponensek belső mozgásához és a rájuk gyakorolt külső hatásokhoz képest - a meghatározóak.

¹. Itt jegyzem meg, hogy a francia térpolarizációs iskola képviselői és követői absztrakt és konkrét gazdasági teret különböztetnek meg. Az előbbi az adott társadalmi-gazdasági struktúrában elhelyezkedő, földrajzi rendszerektől független, ezért területi kategóriákkal nem jellemezhető gazdasági viszonyok halmaza, míg az utóbbi a területi munkamegosztás törvényszerűségei alapján kialakult társadalmi-gazdasági struktúra fejlettségi színvonalának függvényében változó, sajátos szerkezeti tulajdonságokkal rendelkező, földrajzi térben elkülönülő objektumok közötti kapcsolatokat hordozó gazdasági térforma.

É. B. ALAEV már idézett munkájában a földrajzi tér és a gazdasági körzet összefüggésének logikai vázát a következőképpen rajzolja meg /ld. a 2. ábrát/.¹ Rendszere ugyan nem változtat azokon a korábbi véleményeken, hogy tudniillik a földrajzi tér komponenseinek a kölcsönhatásaiban a gazdasági elemek és kapcsolatok játsszák a vezető szerepet, abban viszont már szakít elődeinek álláspontjával, hogy ezek abszolutizálására törekedjen, lévén a körzetképződésben - mint látjuk - komoly funkciókat szán a gazdaságon kívüli elemeknek is.

5. A gazdasági körzetek ismérvei közül a specializáció és a komplexitás fogalmi és tartalmi kérdéseivel részletesen nem foglalkozom, ezeket már többen alaposan elemezték, itt csupán arra kívánom a figyelmet felhívni, hogy hazai viszonyaink között a területi-termelési komplexumok klasszikus meghatározása csak erőteljes leegyszerősítéssel alkalmazható. Arról van szó ugyanis, hogy a korábbi körzetesítési eredményeket szintetizáló szovjet földrajztudós, N. N. KOLOSZOVSZKIJ "A gazdasági körzetesítés elmélete" c. munkájában a gazdasági körzetesítést az egyes vállalatok és a népgazdasági ágazatok törvényszerű kombinációja alapján kidolgozott, a termelőerők ésszerű elhelyezését elősegítő módszernek is tekintette. A gazdasági körzetek rendszerét meghatározó termelési kombinációk vizsgálatán keresztül jutott el a területi-termelési komplexumok lényegi tulajdonságainak a meghatározásához. Területi-termelési komplexumon a termelővállalatok és a települések egymást kölcsönösen feltételező kombinációját értette. Rámutatott azonban arra is - s ezt éppen a területi-termelési komplexumok hazai elméleti adaptációjának sokszor mechanikus volta miatt kell hangsúlyozni -, hogy "... a vállalatok pusztá egymásmellettisége még nem jelent komplexumot."² KOLOSZOVSZKIJ meghatározása szerint a területi-termelési komplexum az egy vagy több nagy népgazdasági feladat megoldására létrehozott, tervszerűen alakuló, arányosan fejlődő ágazati objektumok szoros kölcsönkapcsolatban álló együttese, amelynek elemei egy megközelítően lehatárolható, összefüggő területen koncentrálódnak, e terület a komplexum feladatainak megoldásához megfelelő nagyságu és összetételű erőforrásokkal rendelkezik, ezek az objektumok nemcsak a helyi és a külső erőforrások népgazdasági szempontból hatékony felhasználását biztosítják, hanem lehetőséget teremtenek a környezet védelmére és a természeti erőforrások ujratermelésére, emellett egységes infrastrukturális rendszer látja el őket.³

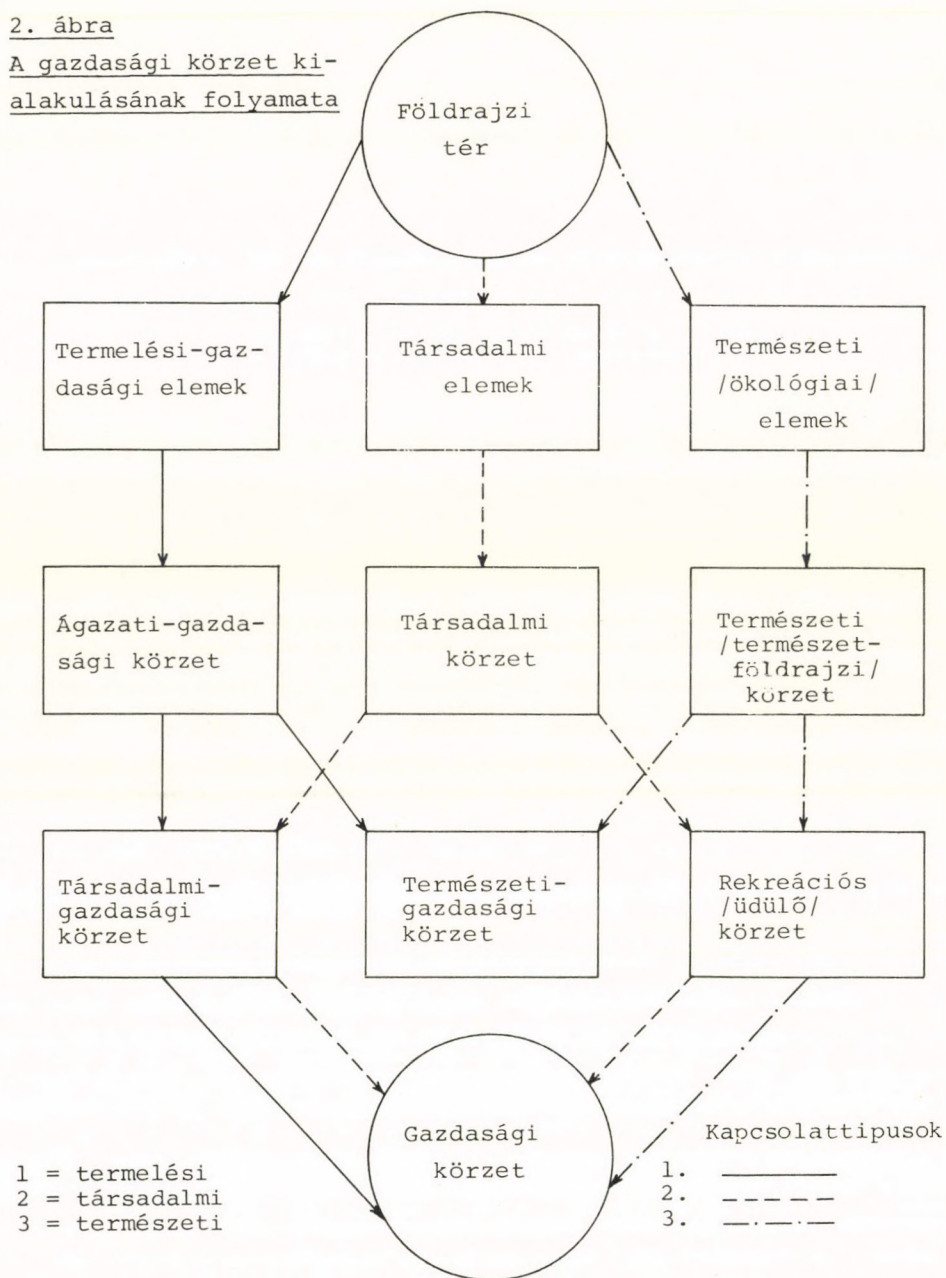
1. Alaev, É. B. /1977/ 129. p.

2. Koloszovszkij, N. N. /1969/ 142. p.

3. Vö. Uő. uo. 200. p.

2. ábra

A gazdasági körzet kialakulásának folyamata



Mint a gazdasági körzet meghatározására tett kísérletből kitűnik, a körzetté szerveződés harmadik kritériumának az irányíthatóságot tartom. Persze nyilvánvaló, hogy ha a gazdasági körzetet a megismerés kategóriájának tekintjük csupán, akkor e harmadik ismerv jelentősége elhanyagolható, ha azonban általában elfogadjuk - mert a gazdasági tér tárgyalása során ennek bizonyosságáról meggyőződhattünk - azt a megállapítást, hogy "... a szocialista társadalomban a gazdasági körzetek a tervgazdálkodás sejtjei", illetve fő vonalaiban egyetértünk azzal, hogy "... a szocialista gazdasági körzetesítés egyik fontos módszertani tétele - a gazdasági körzetesítés és az igazgatási területbeosztás egységének elve"^{1.}, ekkor viszont az irányíthatóság /és az irányítás/ máris lényeges kritériummá válik.^{2.}

Problémafelvető sorokról lévén szó, nem vállalkozhatom arra, hogy a rendszerelmélet főbb kategóriáira és összefüggéseire támaszkodva összefoglaljam e bonyolult térbeli rendszerek irányíthatóságának kérdéseit, itt csak annyit említek meg, hogy különösen a szovjet földrajztudomány legújabb vizsgálatait hatja át a törekvés, hogy a földrajzi kutatások tárgyát olyan összetett szerkezeti egységnek kell tekinteni, amely különféle, de egymással szoros kölcsönkapcsolatban álló részekből áll. Egyébként a földrajz kialakult nézetei is mind azt bizonyítják, hogy a földrajztudomány kutatásának objektumát bonyolult, sokparaméteres, dinamikus, irányítható képződménynek kell tekinteni, amelyben az egyes anyagi mozgásformák kölcsönhatásaikkal kötődnek egymáshoz, s az amelyhez hasonló struktúrák általános változatát a rendszerelmélet és a kibernetika fő vonalaiban már feltárta, és az ehhez szükséges módszertani apparátust nagyjából-egészéből körvonalazta.

Az eddig elmondottakból bizonyára kitűnik, hogy jómagam a gazdasági körzetesítés és a közigazgatás összehangolására irányuló törekvéseket tartalmi szempontból tendenciájában lényegesnek tartom, de ehhez rögtön hozzá kell fűznöm, a közigazgatási rendszer egységeinek elkülönültsége és a térbeli gazdasági folyamatok folytonossága között feszülő objektív ellentmondás következményeinek megszüntetését vagy legalábbis jelentős csökkentését a közigazgatási szervezetrendszer gyökeres átalakítása nélkül is elképzelhetőnek tartom, akkor, ha gazdaságpolitikánk és gazdaságirányítási rendszerünk a gazdaság térbelisége kategóriáinak és törvényszerűségeinek a tudatos felhasználására

1. Alampiev, P. M. /1963/ 107. p.

2. Ez esetben az irányíthatóság fogalmát az irányítás objektív előfeltételeinek /strukturáltság, funkcionális kapcsolatok/ a meglétéhez, az irányítást pedig a gazdasági fejlődés vezérlését és szabályozását ellátó szervezetrendszer jelenlétéhez kötöm.

törekszik, különösen egy olyan, minőségileg átmenetinek tekinthető időszakban, amikor egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a gazdasági fejlődés irányát jórészt a szerkezeti - ágazati és mind jobban térszerkezeti - változások intenzitás és eredményessége határozza meg.

Hogy mielőbb túlléphessünk a gazdasági körzetesítés kontra igazgatási körzetesítés - olykor agnoszticizmusba hajló - vitáján, célszerű lenne átgondolni, mit is kellene értenünk a gazdaság területi irányításának fogalmán? A gazdaság /és társadalom?/ térbeli szerveződésének és szervezettségének különböző - KRAJKÓ Gyula által logikusan felállított - taxonómiai fokozataiban milyen funkciókat lásson el a gazdaságirányítás, a társadalmi termelés melyik mozzanatára vagy mozzanataira összpontosítsa cél- és eszközrendszerét, s nem utolsósorban eszközrendszerének milyen elemeit /a tervezést, a szabályozást, az intézményrendszert/ és hogyan állítsa a célok megvalósításának a szolgálatába? Azt hiszem, az vitathatatlan, hogy a gazdaság hatékony működtetésében a társadalmi munkamegosztás két - ágazati és területi - formájához kapcsolódó irányítási típusoknak, pontosabban szólva irányítási elemeknek sajátos feladatai és funkciói vannak. A termelőerők színvonala, területi szerkezete, a termelési viszonyok fejlettsége és fejlődésének útja alapvetően befolyásolja a két irányítási forma egymáshoz való viszonyát, ezeknek az általános irányítási rendszerben elfoglalt helyét, végeredményben tehát azt, hogy a gazdasági folyamatok rendező elve ágazati, területi jellegű avagy vegyes típusu.¹

1. A gyakorlat szemszögéből a Szovjetunió 60 éves gazdasági fejlődésének tapasztalatai azt bizonyítják a legmeggyőzőbben, hogy - a szocializmus fejlettebb szakaszaiban - a kizárólag ágazati vagy alapjaiban csak tércentrikus elveket érvényesítő gazdaságirányítás fékezi a gazdasági növekedést. A szovjet gazdaságirányítási rendszer fejlődésében ugyanis négy olyan, viszonylag hosszabb periódus különíthető el, amelyeket az ágazati és a területi rendezőelvek kölcsönhatásában bekövetkezett markáns változások jellemeznek. 1921-1932 között a gazdaságirányítás területi, 1933-1956 között annak ágazati elemei domináltak, 1957-1965 között ismét a területi szempontok kerültek tulsúlyba, majd 1966-tól kezdődően a gazdaság irányításában az ágazati és a területi irányítás összhangjának a megteremtését szolgáló törekvéseknek lehetünk tanúi. Minden további - hazai viszonyainkat illető - következtetés levonása nélkül utalni kell arra is, hogy a Szovjetunióban a decentralizációnak és a decentralizációnak a mindenkori gazdaságpolitikán belüli aránya és ezek viszonya a regionális politikában nemcsak társadalmi termelés makro-, mezo- és mikroszintű megszervezésének a módját határozza meg, hanem befolyásolta a közigazgatás szervezetrendszerét is.

A két irányítási alaptípus sajátos kombinációjából létrejövő - a szocialista tervgazdaságban megítélésem szerint leginkább alkalmazható - általános irányítási formában a területi irányítás feladatát úgy lehetne megfogalmazni, hogy az biztosítsa az adott területen - a gazdasági körzet különböző fokozataiban vagy közigazgatási egységében - elhelyezkedő ágazati-gazdasági objektumok összehangolt ágazatközi fejlesztését, lássa el a nép-gazdasági ágak koordinációját, a termelési erőforrás-szükségletek kielégítését, segítse elő a természeti-, anyagi- és munkaerőforrások hatékonyabb felhasználását a népgazdaság érdekében, működjön közre a területi specializáció, a belső kooperáció és a területközi kapcsolatok kialakításában. Mivel a gazdaság intézményesült folyamata azt jelenti, hogy nincs - és a technikai-gazdasági viszonyok objektumai által megcélzott optimumot szolgáló gazdaságföldrajzi mezők kiterjedésének különbözősége miatt nem is lehet - direkt determináció a gazdaság területi egységei és a közigazgatás egységei között, helyesebb talán a kérdést más oldalról úgy is megfogalmazni, hogy milyen munkamegosztás a legcélszerűbb a vállalati szféra, a helyi és a területi közigazgatás, a központi irányítás és a területi pártszervezet között a különböző területi szintek komplex gazdasági fejlődésének és különböző időtávu fejlesztésének tervezésében, szervezésében és szabályozásában.

A komplex gazdaságfejlesztés kérdésénél maradva úgy vélem két területi /hangsúlyozom ismét, nem az intézményrendszer, hanem a funkciók szempontjából/ irányítási szint igényelne mélyebb vizsgálatokat. A térbeli gazdasági folyamatok sajátosságai, a gazdaság, a közigazgatás szervezetrendszere, az ágazati irányítás már érzékelhető és várható fejlődési tendenciái ugyanis vagy bizonyítják, vagy pedig sejtetik azt, hogy fokozott figyelmet kell fordítani a megyék és az azokban tevékenykedő testületek komplex gazdaságfejlesztő tevékenységére /még annak ellenére is, hogy-vagy éppen azért, mert-például a Tanáctörvényben területgazdai jogokkal felruházott megyei tanácsok a megyékben lezajló gazdasági reálfolyamatok értéktermelő tevékenységének csak kisebb hányadára képesek hatást gyakorolni/. Másrészt viszont - s ezt a szocialista országok gazdaságtervezési és -szervezési tapasztalatai és próbálkozásai sugallják - érdemes lenne nagyobb hangsúlyt fektetni a területi-közigazgatási egységek közötti gazdasági kapcsolatok alaposabb tanulmányozására.

Ha területfejlesztésünk eddigi kutatási eredményeit és a gazdaságpolitikai gyakorlatot együttesen vesszük szemügyre, újabb jeleket láthatjuk annak, hogy ma a területi munkamegosztás megyei szintjén sűrűsödik a gazdaság térbeliségéből adódó legtöbb gond. Ez az a területi metszet, ahol az ágazati és a területi fejlesztések, sokszor divergenciát erősítő szabályszerűségei a legjobban körvonalazható formában jutnak kifejezésre, s itt érvényesülnek a legteljesebben az ágazati, a központi és a területi érdekmechanizmusok serkentő vagy visszahúzó erői. Ezek a területi egységek a területfejlesztés hatékonyságát, a gazdaság térbeli működését alakító tervek és koncepciók mai,

közigazgatási szempontból reális - de sem nem komplex, sem nem specializált - gazdasági alapegységei. Az ilyen irányú kutatások szükségességét az is indokolja, hogy társadalmi-gazdasági viszonyaink, politikai intézményrendszerünk és központi gazdaságirányításunk utóbbi évtizedben bekövetkezett változásainak nagy része e szféra gazdasági viszonyait jelentősen érintette, e változások azonban a gazdaság irányításban kevésbé érzékelhetők, amit talán az is bizonyít valamelyest, hogy gazdaságpolitikánk forgalomrendszeréből hiányoznak a területi gazdaságirányítás kategóriái. A vizsgálatoknak tehát a megyében lejátszódó, az oda beérkező és az onnan kiinduló gazdasági folyamatokra kellene a hangsúlyt helyezniük, állandóan szem előtt tartva a térbeli folyamatok mozgássféráinak, a gazdaságföldrajzi és a gazdasági térnek a folytonosságából és megszakítottságából adódó összefüggéseket, a hierarchizált viszonyokkal jellemezhető konkrét gazdasági terek belső kapcsolatait, a területi struktúrák közötti kölcsönhatásokat.

Kétségtelen, hogy a gazdasági potenciáljuk alapján relatíve egyenlő területi struktúrák közötti kapcsolatok ma legtöbb vitát kiváltó szintjének - nemcsak nálunk - a tervezési-gazdasági körzetek tekinthetők. E sorok irásakor nem tekinthettem feladatommak, hogy a regionális tervezési célokat szolgáló körzetekről általában, és különösen a tervezési körzeteink körüli gondokról véleményemet kifejtsem, annak azonban hangot szeretnék adni, hogy tervezési-gazdasági körzeteinket a gazdaságpolitika, a közép- és hosszútávú tervezés és a fejlesztés, a gazdasági folyamatok térbeli folytonosságát is érzékelő egyik legfontosabb "gazdasági" körzettípusnak tartom, még akkor is - s azt hiszem, nem kell különösebben bizonyítani ennek ésszerű indítékait -, hogy e körzetfajta teljes közigazgatási egységeket fog át.^{1.}

A tervezési-gazdasági körzetekben rejlő lehetőségek kihasználásának körvonalazása ma még tudományos és elméleti probléma inkább, s az ezekre ezeddig adott válaszokból még nehezen nyilváníthatunk egyöntetű véleményt egyrészt arról, hogy e körzeteink tervszerűen képesek-e befolyásolni a gazdasági mezokörzetek formálódását, másrészt pedig arról, hogy a tervezési-gazdasági körzetet alkotó megyék közötti gazdasági kapcsolatok intenzitásának - kevésbé egzakt módon nyomokban feltárt - jelenlegi szintje miatt akár a mezokörzetek léte is megkérdőjelezhe-

^{1.} A hazai tervezési-gazdasági körzetek lehatárolása körüli kétélyeket csökkentheti az a tény is, hogy a 18 szovjet, a 8 bolgár, a 8 lengyel és a 2 csehszlovák makrorégió határai is mindig közigazgatási egységeket követnek.

tő. A területközi gazdasági kapcsolatok megítélésénél két körülményt mindenképpen figyelembe kell venni. Egyfelől azt, hogy a társadalmi-gazdasági környezet - esetünkben a tervezési-gazdasági tér adottságai és fejlődése alapvetően befolyásolja a térbeli objektumok közötti kapcsolatok intenzitását, gyakoriságát és azok formáit. Arról van szó tudniillik, hogy egy megyei gazdaság "egy pont" gazdaságokként kezelt beszámítási pontjainak, a vállalatoknak a gazdaságföldrajzi mezőit alapvetően mindenkor a termelési tényezők térbeli elhelyezkedése rajzolta meg. Másfelől látnunk kell azt, hogy a területi-gazdasági kapcsolatokat lényegesen befolyásolja az adott terület irányítási kötelekben testet öltő gazdasági viszonyainak az összessége, a tulajdonképpeni gazdasági tér jellege és szerkezete is.^{1.}

6. Ezt a pár kérdést kívántam felvillantani a gazdasági tér - körzetesítés - gazdaságirányítás néhány összefüggéséről, elgondolkodván a körzetesítési vita bevezetőjén és az arra írott első reflexión. Mondandóm tételes summázata helyett szabadjon annak az igénynek a megfogalmazásával zárni hozzászólásomat, hogy a területi politikánk további irányait is jelentősen befolyásolható gazdasági körzetesítés elvi és gyakorlati alapjainak a továbbfejlesztésénél ne tekintsünk el a mélyebb elméleti összefüggések átgondolásától, foglaljuk össze a nemzetközi tapasztalatokat, szedjük rendszerbe ismereteinket a szocialista országok körzetesítési törekvéseiről, és munkánk során állandóan tartsuk szem előtt, hogy célunk nem az elvont okoskodás, hanem - ha általában közvetett módon is - gazdaságunk működésének marxista tudományos megalapozása.

IRODALOM

- ALAEV, É.B. 1965. Эффективност' комплексного развития экономическoго района. Москва. Наука.
- ALAEV, É.B. 1973. Razvitie regional'noj teorii. - Regional'nüie isszledovanija za rubezsom. Otv. red. Pavlov, Ju.M. - Alaev, É.B. Moskva. Nauka. pp. 42-65.
- ALAEV, É.B. 1977. Ékonomiko-geograficseszkaja terminologija. Moskva. Müszl.
- ALAMPIEV, P.M. 1963. Ékonomicseszkoe rajonirovanie SzSzsZr. Moskva. Ékonomizdat.
- BUNGE, V. 1967. Teoreticseszkaja geografija. Moskva. Progreszsz.

^{1.} Ld. erről részletesen Horváth Gy. /1981/.

- DZIEWONSKI, K. 1967. Teoria regionu ekonomicznego. - Przegląd Geograficzny. 39. 1. pp. 593-613.
- GRIGG, D. 1971. Rajonü, modeli i klaszszü. - Modeli v geografii. Szb. sztatej pod. red. Chorley, R. J. - Haggetta, P. Moszkva. Progreszsz.
- HAGGETT, P. 1968. Prosztranzstvennűj analiz ékonomiecseszkoj geografii. Moszkva. Progreszsz.
- HOREV, B. Sz. 1981. General'noe ékonomiecseszkoje rajonirovanie SzSzSzR v prošlom i nasztojascsem. - IAN SzSzSzR. Szerija geograficseszskaja. pp. 59-64.
- HORVÁTH Gy. 1981. A területi-közigazgatási egységek gazdasági kapcsolatainak vizsgálata /Somogy megye példáján/. - Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. Szerk. Tóth Tibor. MTA DTI Közlemények 28. Pécs. pp. 65-92.
- KOLOSZOVSZKI, N. N. 1969. Teorija ékonomiecseszkoje rajonirovanija. Moszkva. Müszl.
- LESZCZYCKI, S. 1972. Pojecie czinnika przestrzenni i jego rola we współczesnej gospodarce. - Elementy teorii planowania przestrzennego. Pod. red. Secomskiego, K. PWN. Warszawa. pp. 31-48.
- MARX-ENGELS Válogatott Művei. 3. köt. 1977. Bp. Kossuth K.
- NAJDENOVA, R. - NIKOLOV, F. 1976. K voproszu ob ékonomiecseszkom rajonirovanii v Narodnoj Reszpublike Bolgarii. - Regional'noe problemü i territorial'noe planirovanie v szocialiszticseszskih sztranaš Evropü. Pod. red. Nekraszova, N. N. - Kormova, Ju. F. Moszkva. Progreszsz. pp. 39-62.
- NAJDENOVA, R. 1981. Integralnoe ikonomiecseszkoje rajonirane v NRB. Kézirat. 17 p.
- SZAUSKIN, Ju. G. 1973. Ékonomiecseszskaja geografija: isztorija, teorija, metodü, praktika. Moszkva. Müszl.
- ZAWADSKI, St. M. 1975. Makroregion jako obiekt planowania. - Gospodarka Planowa. 7-8. pp. 407-409.

GAZDASÁGI KÖRZETEKRŐL

Dr. Matheika Március

Azzal kezdeném, hogy teljesen indokoltnak, esetenként meg-alapozottnak is tartom BELUSZKY Pál kételyeit és bár nem min-denben értek vele egyet, szükségesnek tartom én is, hogy előbb-re lépjünk a rayonirozás problémakörében, vessük el a tulhala-dott és részben sohasem bizonyított nézeteket és tételeket, ke-ressük meg a térbeli struktúra újszerű elemzésének, a regioná-lis kutatások hasznosításának módszereit.

Hozzászólásomban csupán arra szorítkozom, hogy általános formában kifejtsem nézetemet a vitatott problémáról.

Kezdjük az alapokról, néhány, nézetem szerint alig vitat-ható megállapítással.

A komplex gazdasági körzet fogalmát termelési és nem ter-melési oldalról közelíteném meg.

Igen egyszerűen lehet meghatározni egy-egy szűkebben vagy tágabban értelmezett gazdasági tevékenység illetve ágazat el-terjedési területét /areálját/. Az adott gazdasági tevékenység térbeli mozgása következtében ez az areál esetenként tágul vagy szűkül.

Az ágazat areálja, illetve areáljának egy része képezi az ágazati körzet területi bázisát. Ágazati körzethez - nézetem szerint - olyan területeket sorolhatunk, amelyekben az adott á-gazat - valamely egyszerű vagy összesített mutató alapján - a többieket fölülmulja. Itt beszélhetünk egyszerű ágazati körze-tekről, melyek alapja egy-egy ipari vagy mezőgazdasági ágazat /lényegében homogén körzetről van szó/, illetve összetettekről, melyek profilját több, gyakran egymáshoz kapcsolódó ágazat e-gyüttesen határozza meg.

A kisebb-nagyobb ágazati körzetekben a specializációk kö-rül rendszerint a kiegészítő, kiegészítő és kooperáló ágazatok és tevékenységek egész sora jelenik meg. Ez gazdasági célszerűség által diktált, mondhatnánk objektív folyamat, melynek eredménye-ként kialakul az un. területi-termelési komplexum és az arra ép-pülő összetett ágazati körzet. A különböző jellegű kapcsolatok térbeli vetületének, mint arra BELUSZKY is rámutatott, követ-kezhetnek be változások, ezek azonban aligha vezetnek a terüle-ti-termelési komplexumok és az összetett ágazati körzetek "szét-hullásához".

Az ágazati körzetek területe is viszonylag könnyen megha-tározható, ez a terület szintén állandóan változik, a gazdasági tevékenység térbeli mozgása során.

Az eddig elmondottak - ismétlem - feltehetően nem váltanak ki nagyobb vitákat. Annál több merül föl az un. komplex gazda-sági körzetek körül, olyan kérdésekben, mint:

- 1/ egyáltalán léteznek-e ilyen körzetek;
- 2/ ha igen:

- a/ mennyire tekinthetők objektív valóságnak;
- b/ mennyiben hasznosíthatók a gazdasági gyakorlatban, pl. a területi tervezésben;
- c/ ebből kifolyólag, érdemes-e velük foglalkozni.

Komplex gazdasági körzeten általában a területi /országban belüli/ munkamegosztás olyan térbeli egységét értenék, mely jelentős /esetleg nemzetközi jelentőségű/ specializációval és sokoldalú, népgazdasági szintű területi-termelési komplexummal rendelkezi. Az ilyen, széles körben elterjedt rayonfelfogás hívei általában nagyobb kiterjedésű, az ipari és mezőgazdasági ágak széles skálájával rendelkező, emellett sok tekintetben önellátó és a lakosság mindennemű ellátását biztosító térségeket tekintenek komplex gazdasági körzetnek. Sokmindenben egyetértek BELUSZKY Pállal a "klasszikus" körzetfelfogás bírálatában és vizsgáztatásában.

A területi munkamegosztás gyors ütemű kibontakozása során "nyitottabb" gazdaságuk lettek annak egységei, nemzetközi és országban belüli sikon egyaránt. Dinamikusabb lett a gazdasági profilok és a kiegészítő ágazatok térbeli mozgása. A makroszintű gazdasági körzetek elé a teljesség, illetve a komplexitás vonatkozásában korábban támasztott kívánalmak illetve kritériumok tarthatatlanná váltak.

Az így értelmezett gazdasági körzet "felállítása" komoly problémákat vet fel. Mint már említettem, az összetett ágazati körzet térbeli kiterjedése rendszerint eléggé világosan kimutatható, az ilyen komplexum kialakítását célzó szubjektív döntések-nél is megellelhetők a közgazdasági, műszaki, földrajzi és egyéb tényezők közül összetevődő indítékok, így ennek fejlődése és a fejlődés térbeli kihatása lényegében objektív folyamatként fogható fel.

Nem látom emellett igazoltnak, bizonyítottnak, hogy ezek a lényegében mikro-, vagy mezoléptékű területi-gazdasági egységek, valamely objektív folyamat során, nagyobb lélegzetű mikrokörzet szerves részévé válnak; vajon mindig nyilvánvaló, hogy milyen specializált térségek olvadnak össze egy makrokörzetbe, hogyan "kapcsolódnak egybe" az ipari és az agrár-specializációjú összetett ágazati körzetek? Attól tartok, hogy a fentiek szerint elképzelt, csaknem misztikusnak tűnő gazdasági makrokörzetek felkutatása, tudományos "feltárása" egy többé-kevésbé irreális elképzelésből fakadó és így sok eredménnyel nem kecsegtető tevékenység. Az ilyen "objektíve létező" makrokörzetek "feltárása", lehatárolása gyakorlatilag sohasem volt más, mint szubjektív módon történő kijelölés, melynek lehetett és volt természetesen ésszerű indítéka is.

Ezek szerint nincsenek komplex gazdasági körzetek? De igen, nézetem szerint vannak.

Megítélésem szerint a komplex gazdasági körzet egy olyan, a területi-termelési komplexum, illetve összetett ágazati körzet bázisán keletkező térbeli gazdasági egység, melyben racionálisan megvalósítható a terület adottságaihoz igazodó termelési struktúra, létrehozható a kiegészítő és kiegészítő tevékenysé-

gek, valamint a termelési infrastruktúra hálózata és biztosítható a lakosság színvonalas ellátása, fejlett lakossági infrastruktúra révén.

Az így értelmezett komplex gazdasági körzet magában foglalja:

- a/ az összetett ágazati körzet területét,
- b/ a központok összesített vonzási területét.

Ezek a körzetek a területi munkamegosztás objektív^{1.} kialakuló /tulajdonképpen folyamatosan alakuló/ egységei, melyek egyáltalán nem predefiniáltak a strukturális teljességre, méreteikben is gyakorta igen szerények. A "komplex" jelző az ilyen típusú körzeteknél semmi esetre sem az abszolút teljességet, csupán a gazdasági tevékenység ésszerű strukturáját, a szükséges termelői és lakossági infrastruktúra létét jelzi. Egy ilyen komplex gazdasági körzet lényegében csak azokat a vertikális és horizontális termelési kapcsolatokat foglalja magában, amelyek azonos, vagy közelfekvő területeket kapcsolnak össze, ahol a központok vonzási térségei összefüggnek vagy érintkeznek. Nagyobb kiterjedésű komplex gazdasági körzetet képezhetnek a homogén szerkezetű agrár vagy kitermelő bázisu térségek. Az egyes körzetek részben fedhetik egymást, jelentősebb átfedés esetén ezek tulajdonképpen már egy új, több-spezializációjú körzetet alkothatnak.

Az ilyen körzetek rögzítése, lehatárolása viszonylag egyszerű, bár szem előtt kell tartani, hogy a fejlődés maga után vonja a korábban kialakult kapcsolatok állandó változását, a körzethatárok kisebb-nagyobb mozgását.

Az így értelmezett gazdasági körzetek területének meghatározása, gazdaságuk sokoldalú elemzése nyilvánvalóan hozzájárulhat az adott térség ésszerűbb, megalapozottabb fejlesztési stratégiája kidolgozásához. Mindemellett - nézetem szerint - ezek a körzetek, eltérő jellegűek és méretűk, eltérő súlyuk, jelentőségük következtében nem lehetnek - ahogy gyakran "elvárják" tőlük - a hagyományosan értelmezett, az ország egészét átfogó területi tervezés egységei.

A területi tervezés egységei a meglévő gazdasági körzethálózatra alapozva, lényegében szubjektív módon alakíthatók ki. Ezeket a körzeteket tervezési-gazdasági körzeteknek nevezhetjük. A tervezési-gazdasági körzetek rendszerint nagyobb méretűek lennének a komplex körzeteknél, valódi szerepük azonban csupán az esetben lehetne - mint erre többen is rámutattak -, ha "hatalommal", pénzeszközökkel és egyéb lehetőségekkel rendelkeznének.

1. Mint már utaltam rá, az "objektív" fogalma alatt itt racionális, az objektív adottságokhoz igazodó szubjektív cselekvést értek.

Összefoglalva:

1. A területi munkamegosztás során objektíve létrejönnek ennek egységei - az ágazati, majd összetett ágazati és komplex gazdasági körzetek.

2. Ezek nem /legalábbis sokmindenben nem/ felelnek meg a klasszikusnak tartott rayonelképzelésnek.

3. A területi tervezés esetleges egységei - a tervezési-gazdasági körzetek - részben a komplex gazdasági körzethálózat bázisán - lényegében szubjektív módon határozhatók meg.

A KÖZIGAZGATÁS ÉS A GAZDASÁGI KÖRZETEK VISZONYA

Dr. Pálné Kovács Ilona - Dr. Csefkó Ferenc

1.

A gazdasági körzetek problémáihoz hozzászóló szakemberek majd mindegyike valamilyen formában "kénytelen" volt érinteni ezeknek a közigazgatáshoz, a közigazgatás szervezeti rendszeréhez való viszonyát. BELUSZKY Pál vitaindító cikke sem tenetett másként, amikor a gazdaságföldrajzi rajonirozási törekvések alapos történeti feldolgozása során, az egymással "homlokegyenest" ellentétes vélemények ütköztetését elvégezve, nagy teret szentelt a problémakör ilyen irányú megközelítésének.

Az elmúlt kb. husz esztendő során tanui lehettünk annak, hogy ez a mind az állami területi beosztást, mind az állam szervezeti felépítését, végső soron állami-politikai irányítási rendszerünket egyaránt befolyásoló /bizonyos tekintetben ezeket meghatározó/ kérdéskomplexum különböző időszakokban változó intenzitással került az elmélet, de egyben a gyakorlat érdeklődésének előterébe is. Természetesen a gazdasági körzetek kérdése elsősorban a földrajztudomány művelőit foglalkoztatta, de egyre inkább más tudományágak, így a közgazdaságtan, szociológia, gazdaságtörténet, jogtudomány, sőt az utóbbi években a politika tudomány képviselői is, bekapcsolódtak a területi kutatásokba, s óhatatlanul érinteniük kellett a gazdasági körzetek létének vagy nem létének kérdését.

A különböző időszakokban született koncepciók, tervezetek, álláspontok összetevését követően a vitaindító végül is eljut oda, hogy "legalábbis a klasszikus alapelveknek megfelelő körzetek létében kételkedik" éppen azok - sokszor még tudományágon belül is - ellentmondásos volta miatt.

BELUSZKY Pál kételyeiben osztozva, megállapításaival és végkövetkeztetéseivel alapvetően ugyan egyetértve, hadd hívjuk föl egy igen fontos tényezőre a figyelmet. Igaz, hogy ezek a kutatások még a legalapvetőbb fogalmakat illetően sem tudtak közösláspontra jutni, de az eredményükként könyvelhető el, hogy mindenki számára világossá válhatott: korántsem egyértelműen megválaszolható, s főként nem egyetlen tudományág eredményei alapján eldönthető problémával állunk szemben.

A közgazdasági, szociológiai, jogi stb. kutatások igaz, hogy látszólag szaporították a kérdések és ellentmondások számát, egyben azonban gazdagították a vizsgálati aspektusokat, felhívták a figyelmet azon sokirányú összefüggésrendszerre, amely a gazdasági körzetek létének vagy nem létének megválaszolásához feltétlenül szükséges.

A területfejlesztési kutatásokon belül - különösen az utóbbi néhány esztendőben - fokozottabban került elő a területiség, a térbeni gazdasági, társadalmi folyamatok és összefüggéseik

feltárásának problémája. Ezek egyik területeként jelölhető meg a különböző típusu és nagyságrendű körzetek, térségek kutatása, amelyen belül az egyik legfontosabb helyet foglalja el a gazdasági körzetek vizsgálata.

A területi kutatásokba bekapcsolódó közigazgatástudományi vizsgálatok alapvetően arra a kérdésre kerestek /keresnek/ választ, hogy a térben és időben /régióban, körzetben stb./ lejátszódó társadalmi-gazdasági folyamatok milyen hatással vannak az állam, a közigazgatás szervezeti felépítésére, hogy e folyamatokból a közigazgatásnak milyen konzekvenciákat kell levonnia, miként tudja ezeket kedvező irányba befolyásolni, végül is milyen - a jelenleginél optimálisabb - szervezeti, hálóköri változások megtétele lehet indokolt. E célkitűzéseket magunkévá téve mi az alábbiakban - elsősorban a vitaindító inspirációi alapján és korántsem a teljességre törekedve, elméleti és gyakorlati szempontokat ötvözve - néhány közigazgatási aspektusu tényezőre kívánunk rámutatni, különös tekintettel a makro-, illetve mezokörzetek problémáira.

2.

Az államnak, a közigazgatásnak racionális és törvényes működése érdekében funkciónként és területi szintenként kell tagozódnia. Alkotmányunk fővárosi, megyei, városi és községi tagozódást állapít meg, majd kimondja, hogy a megyék járásokra, a főváros és a nagyobb városok kerületekre oszthatók.¹ Ez a beosztás azonban elsősorban a tanácsi szervezetrendszerre érvényes.² A törvényhozó és a közigazgatási gyakorlat a gazdasági körzeteket, mint számunkra egyelőre "megfoghatatlant" nem, vagy csak kismértékben tudja tudomásul venni. Éppen ezért vetődik fel ebben a vitában is óhatatlanul a gazdasági körzetek és a közigazgatási határok viszonyának kérdése.

A különböző típusu és nagyságrendű körzetek között /pl.földrajzi, igazgatási, szolgáltatási, kereskedelmi, művelődési, illetve makro-, mezo-, mikro stb./ - véleményünk szerint is - különös, meghatározó helyet kell, hogy elfoglaljanak a komplex/??/ gazdasági körzetek. Amennyiben ezek léte bizonyított, amennyi-

1. V. Ö.: Alk. 41. §.

2. Kilényi Géza: körzetesítési tendenciák állami-politikai rendszerünkben /Bp. TISZI. 1978./ c. munkájában fejti ki, hogy "az állami területi tagozódásnak alkotmányos szabályozása nem jelenti azt, hogy mindenfajta állami szerv és társadalmi szervezet működési területének egybe kell esnie az alkotmányban meghatározott területi egységekkel".

ben ezek meghatározhatók és lehatárolhatók stb., úgy ebből az állami irányításnak le kell vonnia a szükséges konzekvenciákat. BIBÓ István /aki annak idején maga is különböző, terület- és közigazgatás-szervezési megoldásokat javasolt/ fejtette ki: "ma pedig, amikor az államhatalom nemcsak a közigazgatási területi beosztás legfőbb gazdája, hanem az országos gazdasági tervezése is ... nagybárá az előbbinek kell igazodnia az utóbbihoz, kisebb részben fordítva, de nem lehet, hogy ne vegyenek tudomást egymásról.¹ A gazdasági körzetek - közigazgatás kapcsolatrendszerében lényegében az alapfelépítmény viszonyai állunk szemben, ami viszont nem jelenti azt, hogy a közigazgatásnak "szolgai" módon kell leképeznie - főként, ami a területi kiterjedést illeti - a gazdasági régiók határát, hanem csupán azt /ezt viszont mindenképpen/, hogy állami szervező, irányító, kiszolgáló stb. tevékenysége során ezt figyelembe kell vennie.

A mindenáron való határösszevetés, határegyeztetés csak egyik, s talán a legnehezebben végrehajtható megoldásként jöhet számításba. Az egymásnak való merev megfeleltetés ellenévéként hozható fel az is, hogy mind a speciális /ágazati/, mind a komplex gazdasági körzethatárok is örökös mozgásban vannak, egyrészt a gazdasági irányítás sajátosságai, másrészt a külgazdasági hatások miatt. A teremlési, kereskedelmi, szolgáltatási körzetek határai változnak, s így hosszú távon semmiképpen sem lehet kielégíteni az egybeesési igényt, különösképpen nem a makrokörzetekre.

A jogalkotás szempontjából olyan komplex kérdésekkel állunk tehát szemben /ti. a komplex gazdasági körzetek intézményesítése - szervezet, hatás- és feladatkör, illetékeség, alá- és fölérendeltségi viszonyok, elosztási rendszer, más szervekhez, intézményekhez, vállalatokhoz való viszonya stb./, amely állami-politikai életünkben mindenképpen "forradalmi" változást jelentene, s véghezvitele - többek között - alkotmánymódosítást is szükségessé tenné.² Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az alkotmánymódosítás ténye gátja lehetne egy ilyen típusú változtatásnak, hanem csupán jelentőségét kívánjuk ezzel aláhúzni. Egy ilyen állami-politikai döntés komplex előkészítést követel, beleértve ebbe - a szakirodalomban is joggal hiányolt - széles körű interdiszciplináris tényfeltáró kutatásokat is.

1. Bibó István: Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településfejlesztési koncepció. Bp. 1975. pp. 9-10.
Rajta kívül még számos közigazgatási szakember fejtette ki hasonló véleményét /Erdői, Madarász, Bihari stb./.

2. A tervezési-gazdasági körzetek és a megyék közötti együttműködés. /Irták: Bihari O. - Sas B. - Csefkő F. - Horváth Gy. - Hrubai L./ Bp. 1976. ÁSZI. 17 p.

A gazdasági körzetekről e folyóirat hasábjain folyó vita tulajdonképpen két, eddig a szakirodalomban általánosan is alapvetőnek tartott elv köré csoportosul. Az egyik, hogy léteznek-e az un. komplex gazdasági körzetek, amelyek elsősorban a gazdaságföldrajz részéről bizonyítandó, illetve bizonyítható kérdés. A másik pedig az, hogy az állami területbeosztásnak e /a vita több résztvevője szerint tulajdonképpen nem létező/ gazdasági körzeteken kell-e alapulnia, amelyek megválaszolásához más tudományágaknak is hozzá kell szólnia.

A gazdasági körzetek és az állami területbeosztás szinkronja több ok miatt is eddig csupán elv maradt. Egyik ok természetesen az, hogy - úgy tűnik - nincsenek az állami területbeosztás számára alapul szolgáló viszonylag stabil, un. komplex gazdasági körzetek.^{1.} A másik ellenérv az, hogy "... amennyiben a területi beosztás keretet ad a politikai hatalomgyakorlás térbeli munkamegosztásának, a területi beosztás kialakítása, átfogó vagy részletes módosítása politikai kérdés".^{2.}

Noha abban egyetértünk, hogy a politikai hatalomgyakorlást, annak tartalmát és kereteit, módszereit erősen befolyásolják a politika belső öntörvényei, ennek ellenére a fenti megállapítást tulságosan sarkítottunk, ennyiben tehát vitathatónak tartjuk. A politika és általában az irányítás szférája csak igen ritkán és rövid időszakban képes az irányított szférától, annak objektív szükségleteitől, érdekeitől független gyakorlatot folytatni, illetve irányítási módszereket, formákat alkalmazni. Ez utóbbi alatt tágabb összefüggésekben az állami területbeosztást értjük. Ebből viszont az is következik, hogy amennyiben a gazdasági folyamatok térbeli integrációs sajátosságai dominánsakká válnak, akkor szükségszerűen utat törnek maguknak ezek az érdekek a politika, az állami irányítás szférájában,^{3.} például olyan tartalommal, hogy átlépi az adott közigazgatási határokat.

1. Lásd: Beluszky Pál vitaindító cikkében felsorakoztatott szakirodalmi álláspontokat.
2. Szoboszlai Gy. - Wiener Gy.: Az állami területbeosztás igazgatás-szociológiai kérdései. - Területrendezés. 1978. 3.
3. Sárközy T.: "A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz" c. monográfiájában így fogalmaz: "a legujabb politológiai-szociológiai hatalomelméletek viszont jól mutatják, hogy ténylegesen a kölcsönösség bizonyos jegyei a legegyszerűsödésnek tűnő hatalmi kapcsolatokban is megnyilvánulnak..." /KJK. 1981. 357. p./

Éppen e megfontolásból vizsgálta intézetünk a területi tanácsai és nem tanácsai igazgatási és pártszervek különböző tartalmu és erősségű koordinációs és irányítási, valamint esetenként hatósági kapcsolatait.¹ Már előzetesen megjegyezzük, hogy ezek a vizsgálatok végül is azt bizonyították, hogy a gazdasági körzetek és az állami területbeosztás szinkronjára jelenlegi elosztási rendszerünkben, és a gazdaságirányítási módszereink mellett nincs lehetőség. Ezt tartjuk az előbbi két ellenérv mellett egy újabb tényezőnek, amelynek figyelembevétele óhatatlanul szükséges ahhoz, hogy az állami területbeosztás kérdését reálisan, s ne kizárólag az ideálisnak tűnő elvek szempontjából vizsgáljuk.

A gazdasági körzetek gazdaságföldrajzi vizsgálatához hasonlóan mi a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzet négy megyéjének igazgatási kapcsolatrendszerét kutattuk abból a feltevésből kiindulva, hogy amennyiben létezik a gazdasági körzet, illetve körzet-kohézió, úgy ennek a közigazgatási szervek tevékenységében is jelentkeznie kell. Kutatásaink indításakor nem feltételeztük, de nem is mondtunk le a területi munkamegosztás politikai és gazdasági követelményeinek egyaránt megfelelő "optimális" közigazgatási egységek létrehozásának lehetőségéről. Ennek létrehozataláig - ezt némiképp helyettesítendő - véleményünk szerint a magasabb szintű koordináció biztosíthatja a különböző ágazati és területi tevékenységfajták tudatosabb összehangolását - ezért is került munkánk középpontjába ez a kérdés. A kapcsolatok léte vagy nem léte ugyanis egyik meghatározója a tényleges koordinációs erőnek.

Vizsgálataink kimutatták egyrészt, hogy ritkák az érintett tanácsai szervek közötti kapcsolatok, a partnerek általában a másik megyei illetékességű kereskedelmi, szolgáltatói vállalatok és nem a tanácsai szervek. Az együttműködés területi orientáltságát illetően mind az ügyiratforgalomból, mind egyéb vizsgálatból levonható egy erős Pécs felé irányultság, ez alól talán Zala megye kivétel, amelynek kapcsolatai megoszlának a szomszédos megyék között.

Az együttműködésre jellemző az eseti jelleg, domináló tényező a hagyomány, a személyes ismeretség. Mind gyakoriságát, mind jelentőségét tekintve fontosak az informális kapcsolatok. Legintenzívebb a mezőgazdasági, a kereskedelmi szakigazgatási

1. "Koordinációs kapcsolatok a Dél-Dunántúlon" c. kutatásunkban vizsgáltuk az együttműködést a megyei tanácsai szervek oldaláról, ugyanezt a Dél-Dunántúlon működő körzetesített szervek szempontjából, s foglalkoztunk a települési, a "mezo-szintű" koordináció néhány kérdésével. /Lásd erről bővebben: Koordinációs kapcsolatok a Dél-Dunántúlon. - MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. 1981./.

szervek kapcsolatrendszerére, s - ami elgondolkodtató - elenyésző pl. a tervosztályoké. Ritkán kerül sor közös feladatmegoldásra, szolgáltatások szervezésére, hatáskörgyakorlásra, beruházásra. Néhány alkalommal fordult csak elő más megyei szervnek nyújtott anyagi támogatás vagy - igaz gyakorlatilag kevés eredményt hozó - együttműködési megállapítások megkötése.

A kapcsolatok vizsgálatából kitűnik mindezek rendkívüli heterogenitása, ad hoc jellege, tartalmi és formai rendszertelensége, a kapcsolatok szabályozatlansága, illetve irányultsága, sokszor pillanatnyi érdekeknek való elegettétel, a közös érdekek hiánya, vagy azok fel nem ismerése, végül is a körzetben való gondolkodás hiánya. 1.

E gyér kapcsolatok okát elsősorban abban látjuk, hogy hiányoznak a jelenlegi területi munkamegosztási rendszerben a kapcsolatok kiépítését szükségessé és lehetővé tevő közös érdekek és feladatok, ezek végrehajtását biztósító hatáskörök és pénzeszközök. Ha végigtekintünk a tanácsok gazdaságirányítási jogositványain, kiderül, hogy azok meglehetősen "beiterjesek" és tulajdonképpen nem teszik lehetővé a nem tanácsai gazdaság befolysolását. Ezért nem érthetünk egyet KRAJKÓ Gyula azon megállapításával, hogy "gazdasági életünk helyi irányítói a megyei és járási tanácsok". Igaz, a tanácsoknak, megyeieknek és helyieknek egyaránt, de nem egyforma mértékben a Tanácstörvény is a "területi gazdája szerepkört adja. /Meg kell jegyeznünk, hogy a járási hivatalok mint a megyei tanácsok szervei, még törvényi elvárási szinten sem töltenek be gazdaságirányító szerepkört./ A gyakorlatban azonban még a megyei tanácsok sem tudják a nekik szánt funkciót betölteni." 2.

1. Ez a megállapításunk - mármint a körzetben való gondolkodás hiánya - nem vonatkozik a városi, nagyközségi vonzáskörzetek vonatkozásában történt közigazgatási intézkedésekre. Ilyen, a járásokat érintő változások, a városkörnyék szervezése, sőt korábban a községi tanácsai körzetesítések, ill. a szakigazgatásban tapasztalható integrációs megoldások pl. műszaki-ellátási körzetek. Mindezt azért tartjuk szükségesnek megjegyezni, mivel a vita résztvevői nem tesznek egyenlőségjelet a vonzáskörzet és a komplex gazdasági körzet fogalma közé.

2. Éppen ezért nem látjuk egyelőre indokoltnak azt az álláspontot, miszerint a megyehatárok egyben a térbeli gazdasági folyamatok határaivá is váltak. /Ld. Beluszky P. vitaindítójának Tóth J. állásfoglalásával kapcsolatos részeit./ Ezt a véleményünket támasztja alá az MTA Dunántúli Tud. Int.-ben folytatott "Ágazati kapcsolatok mérlege" c. vizsgálat, amely kiemeltetja, hogy - legalábbis a dél-dunántúli tervezési-gazdasági körzetben - a megyék nem jelentenek homogén gazdasági egységet. Ez egyben annak a kérdésnek a megválaszolását is színezi, hogy milyen mértékben "merevek" a megyehatárok. /E vizsgálat részletes eredményeit tartalmazza "Baranya megyei ágazati kapcsolati mérlegének elemzése" c. zárótanulmány. Rechnitzer János. Pécs, 1980./

A tanácsok a nem tanácsai termelőszervek tevékenységét legfeljebb társadalompolitikai irányelvek, koncepciók, igények közvetítésével, a gazdálkodás körülményeinek, hatósági feltételek megszabása, de jobbra csak érvényesítése útján történő befolyásolásával, bizonyos, a termelés körülményeit is érintő infrastrukturális beruházásokkal, a munkaerő telepítésével, s ehhez hasonló indirekt eszközökkel képesek valamelyest érinteni.

A tanácsai és nem tanácsai szervek közötti viszony jobbra még csak nem is partneri, gondoljunk csak arra a többször felvetett problémára, hogy a tanácsai gazdaság a területen megtermelt javaknak csak igen kis hányadával rendelkezik. A tanácsai vállalatok profilja pedig többnyire szolgáltató jellegű, a gazdasági termelést csak közvetve befolyásolja, rentabilitásuk is lényegesen kisebb, sőt! A települések, megyék tényleges hatalmi strukturájában a termelő szervek által gyakorolt - többnyire informális - befolyás erőssége is jelzi, hogy a tanácsok a területi irányításban, de különösen a gazdaságirányításban nem töltenek be kizárólagos vezető funkciót.

Summázva, a központi gazdaságirányítási szisztéma, a tanácsok területi - különösen gazdaságirányító - szerepkörének hiányos eszköz- és garanciarendszere legalább olyan hátráltató tényezője az állami területbeosztás és a gazdasági körzetek szinkronjának, mint a gazdasági körzetek heterogenitása, a gazdaság területi munkamegosztásának anomáliái.

4.

Vizsgálataink érintették a nem tanácsai igazgatási szervek körében tapasztalható körzetesítési tendenciákat is. Számos olyan területközi szerv működik, amelyek több megyét fognak át, esetenként metszve, de többnyire inkorporálva a megyehatárokat.¹

Vizsgálataink kimutatták, hogy e körzetesítési folyamatok korántsem tükröznék valamiféle tudatosságot, körzetszemléletet, hiszen e szervek illetékességi területe nem igazodik sem egymáshoz, sem bizonyos speciális /ágazati/ gazdasági körzethez, sem a közigazgatási határokhoz, legfeljebb néhány veszi tudomásul mechanikusan a tervezési gazdasági körzetek adminisztratív határait, de megkockáztatjuk: anélkül, hogy ebből bármilyen előnye vagy hátránya származna.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy - kivéve az un. hagyományos területközi szerveket mint a posta, MÁV stb. - e körzetek, illetve illetékességi területek folyamatosan változnak, szinte

¹. Hasonló megkülönböztetést tesz Kilényi Géza, idézett munkájában.

"sugallják" azt a gondolatot, hogy e területközi szervek illetékességi területének kialakításához nincsenek általános és objektív, viszonylag állandóan érvényesülő indítékok, ismérvek. /lásd pl. a pénzügyi bevételi szervezet, vagy az állami gazdaságok területi irányító szervei kialakulásának folyamatát. A területi középszintű irányító szervekkel kapcsolatos elképzelések "vargabetűire" jó példák lehetnek a trösztök létrehozásával, átalakításával, megszüntetésével kapcsolatos intézkedések is, bár tudjuk, hogy ezek tágabb, közgazdasági összefüggésekben értelmezhetők csak./

Ezen körzetesítéseket vizsgálva, kimutatható továbbá, hogy kialakításukban elsősorban nem bizonyos területi tényezők, ebből eredő gazdaságossági megoldások, optimalizációs törekvések játszanak meghatározó szerepet. A területközi szervek létrehozása legtöbbször a központi irányítás megerősítését célozta és eredményezte, hiszen ezek a szervek rendszerint igen erős szállakkal kapcsolódtak a központi ágazati irányító szerveikhez, kevés önállósággal rendelkeznek. Végül is a területközi szervek nagyjából lefedik a dekoncentrált szervek körét, pontosabban a területközi szervek többnyire dekoncentrált szervek.^{1.}

Az önállóság alacsony foka miatt alakult ki az a tanácsai gyakorlat, hogy a megyei tanácsok nagyon gyakran a központi főhatóságokon keresztül tartják a kapcsolatot e területközi szervekkel az információszerzéstől kezdődően a tervegyeztetésekig, és az elvétve előforduló közös beruházásokig. A helyi tanácsok szintén nehéz helyzetben vannak e szervek helyi egységei vonatkozásában, hiszen a belső egységeknek az önállósága természet-szerűen még kisebb, mint az igazgatóságoké, illetve általában a középírányító szervé. Így a városi tanácsoknak a területközi szervek települési egységeivel való kapcsolatai sokszorosan közvetettek, mert egy-egy döntési folyamatba bekapcsolódik a regionális központ, illetve a megyei tanács is. Nem hisszük, hogy különösebb indoklásra szorulna e helyzet hátrányainak, következetlenségeinek ténye.

A közigazgatási határokon való tullépés sokszor látszólag érintetlen területi illetékességi viszonyok esetén is előfordul. Néhány szervezet vonatkozásában a működésben tapasztalhatók az illetékességi területen való tullépések, anélkül, hogy struktúráisan bármilyen változás történne. Tipikus példa erre a pártbizottságok tevékenysége, de ide sorolható a népi ellenőrzés, illetve a bevételi szervezet pénzügyi ellenőrzési tevékenysége

1. Vizsgálataink a négy dél-dunántúli megyében folytak, reprezentatív jelleggel, így megállapításunk, csak e területen indokolt, de úgy véljük feltételesen általánosítható. Jelen kutatási tervidőszakban feladataink között szerepel a dekoncentráció, mint igazgatásszervezési forma vizsgálata, többek között a területi kiterjedés aspektusából is.

is. Ezek a szervek, tekintettel arra, hogy illetékességi területükön több regionális méretű szerv központja helyezkedik el, illetve székel, lehetőséget kapnak arra, hogy a központ irányítása, ellenőrzése útján, annak más megyében lévő egységei tevékenységét is befolyásolják.

E strukturális, illetve az imént említett "funkcionális" körzetesítések a jelzett problémák és ellentmondások miatt nem foghatók fel sem bizonyos gazdasági területi integrációk következményének, de nem tekinthetők ilyen homogén gazdasági körzettek kialakítására szolgáló kezdeményezésként sem.

5.

A fentiekben jelzettek alapján végül is úgy kell állást foglalnunk, hogy sem a tanácsigazgatási tevékenység és koordinációs gyakorlat, sem a nem tanácsi szakigazgatási vagy tágabb értelemben a területi irányítási, igazgatási szint sem tevékenységében, sem strukturájában nem igazolja a gazdasági körzetek létét. Pontosabban szólva, amennyiben e gazdasági körzetek léteznek, akkor a közigazgatástudomány számára kettős konzekvencia levonását tesz szükségessé. A gazdasági körzetek még nem váltották ki a közigazgatási vagy az irányítási szféra reagálását, adaptációját. /Nem értve ezalatt a vonzáskörzeteket /lásd 96. old. 1. lábjegyzetet/. De elképzelhető az is, hogy a gazdaságirányítás és a területi általános igazgatás és irányítás /tanácsi irányítás/ egymástól olyan mértékben izolált terület, hogy bármelyik szférában bekövetkezett változások nem "gyűrűznek át" a másikra /emlékeztetünk a tanácsi eszközrendszerre, illetve a gazdaságirányítás centralizáltságáról korábban mondottakra./

Természetesen tudjuk, hogy mindkét megállapítás kissé leegyszerűsített és ennyiben nem is igaz. Hiszen éppen kutatásaink mutatják, hogy kezdeményezések, próbálkozások vannak a körzetszemlélet, térszemlélet érvényesítésére, de az is igaz, hogy ezek a kezdeményezések még igen kezdetlegesnek tekintendők. Nem lehetünk ugyanis elégedettek sem a tanácsi területi koordinációs gyakorlattal, sem a jelenlegi körzetesítések következtetéseivel, nem lehetünk elégedettek azzal, hogy a nagyobb területre szerveződő tevékenységfajták összehangolását a központi szervek vagy a területi pártszervek végezzék el.

De mindezek ellenére sem vállaljuk magunkénak azt a véleményt, mely szerint le kell mondanunk az optimális területbeosztás igényéről, mint a jelenlegi helyzetünkben irreális célkitűzésről.¹ A szinkron előnyei egyelőre ugyan csak elméleti

¹. Békesi László: A területi gazdaságtan, a területfejlesztési politika és a közigazgatás kapcsolata. - Pénzügyi Szemle. 1980. június.

és nagyon hipotetikus szinten bizonyíthatók. Ennek ellenére már számtalan modellvariáns született a végrehajtásra vonatkozóan. Nem vitatjuk ezen elméleti kombinációk kidolgozásának szükségességét, hiszen a gyakorlatot is képesek bizonyos, helyesnek tartható irányokra elorientálni. De feltétlenül szükséges az empirikus tapasztalatokkal való összevetésük, másrészt bizonyos alapkérdések tisztázása során történő újragondolásuk.

Ilyen "elméleti alapösszefüggéseknek" tartjuk a tanácsok önállósága, szerepköre, a gazdaságirányításban kialakítandó optimális munkamegosztás, a területi érdekek hordozói, érvényesítési csatornái kérdéseit; és még számtalan gazdaságföldrajzi, közgazdasági, sőt politológiai, szociológiai problémakört. Ezeknek a vizsgálatoknak együttesen kell folyniuk, mind a mikro-, mind a mezo- és makrokörzetek szemszögéből vizsgálva a területi közigazgatási reform lehetőségeit. Ezen belül nem tehetjük meg azt, hogy "csak" megyén belül folytatunk kutatásokat, fetisizálva a megyehatárokat. Véleményünk szerint e terület, azaz a "megyerendszer" alapos /nem fölül/ vizsgálata nélkül nem adhatunk megnyugtató választ a közigazgatás és a gazdasági körzetek kapcsolatrendszerére, összefüggéseire.

Mindezek tisztázása, összehangolt tudományos kutatása azért nélkülözhetetlen és sürgető feladat, mivel a jövőbeni közigazgatási reform, esetleg a Tanács törvény újragondolása, reformja /ennek valószínűségét egyrészt az országos tudományos kutatási tervek, illetve különböző párt dokumentumok sejtetik/ akkor lesz képes e szinkron kialakításához hozzájárulni /mert spontán kialakulásra nem szabad várni/, ha tisztázódnak ezek a "területiség" nagy problémakörébe tartozó kérdések.

Még egyszer, ha a jelenlegi helyzetet vesszük alapul, a tanács önállóság, a területi gazdaságirányítás alacsony hatásfoka alkalmatlan arra, hogy tudatos fejlesztő, irányító tevékenységével a gazdasági körzetek kialakulását, a gazdasági kooperációs, koordinációs viszonyokat erősítse, mert nem rendelkezik ehhez sem hierarchikus irányítási, sem saját gazdasági, anyagi erőkhöz alapuló befolyásolási eszközökkel. Igy a területi folyamatokra döntő befolyást a jelenlegi irányítási-munkamegosztási és elosztási rendszerben csak a kormányzati szint gyakorolhat.

A KÖRZETALAKÍTÓ GAZDASÁGI KAPCSOLATOKRÓL

Dr. Rechnitzer János

A gazdasági körzetek kialakulásában és működésében minden kutató együttes véleménye szerint a körzeten belüli és a körzeten közötti gazdasági kapcsolatoknak nagy jelentősége van. Ezen gazdasági kapcsolatok feltárására tettünk kísérletet a Dél-Dunántul négy megyéjében a területi ágazati kapcsolatok mérlegének segítségével. A kutatásunk ^{1.} elsődleges célja nem az volt, hogy az 1971-ben az Országos Tervhivatal által kijelölt tervezési-gazdasági körzet létét, gazdasági összetartozását, kohézióját feltárjuk, hanem kerestük a területi kapcsolatok elemzésére szolgáló legalkalmasabb eljárásokat. A területi Ágazati Kapcsolatok Mérlegében ^{2.} találjuk meg ezt, hiszen egyrészt bemutatja az adott terület gazdasági szerkezetének jellegét, a gazdaság alkotóelemeinek /esetünkben az ágazatoknak/ a kölcsönös feltételezettségét, kapcsolatát, továbbá az eljárással kijelölhetjük mindazokat a területeket és ezen belül az ágazatokat, amelyek függnek, és amelyekről függ az adott terület gazdaságának működése. Végezetül a módszerre épülő input-output analízis a gazdasági szerkezet és kapcsolatok mélyebb összefüggéseit tárja fel, alkalmat adva a gazdasági tervezés számára, hogy a területre történő beavatkozások /pl. beruházások/ hatását és átfogó következményeit kimutathassa és lemérhesse.

A Dél-Dunántulra összeállított és feldolgozott területi ÁKM-ek alapján néhány adalékot szeretnék szolgáltatni egy adott terület példáján a körzet-vitához, illetve a gazdasági körzetek létehez. Hangsúlyozni szeretném, hogy a területi ÁKM csak egy módszer, egyféle közelítési mód. A gazdasági kapcsolatok csak egyik metszete lehet egy összetartozó, sajátosságokat mutató területi egység jellemzésének. Továbbá elemzéseink egy viszonylag fejletlen térségre vonatkoznak, ahol az adott gazdasági feltetelek, viszonyok és a gazdasági szerkezetek a meghatározók, és csak az adott helyen érvényesülnek, így a kutatás eredményei csupán néhány képet villanthatnak fel a megyék gazdaságáról, illetve ezek esetleges egymásbaépültségéről. Ugyanakkor egyértelműen állithatom, hogy az elemzési módszer a területi ÁKM, és annak eszközzrendszere már rendkívül sokoldaluan és átfogóan képes bemutatni, jellemezni a területek gazdasági szerkezetét és

^{1.} Az MTA Dunántuli Tudományos Intézetében "Az ágazati és infrastrukturális kapcsolatok a Dél-Dunántulon" c. kutatási témán belül 1976-80 között dolgoztuk ki a Dél-Dunántul megyéinek ágazati kapcsolatok mérlegét.

^{2.} Ágazati Kapcsolatok Mérlege = továbbiakban ÁKM

termelési kapcsolatait, tehát kiválóan alkalmas eljárása lehet egy összetartozó terület gazdasági szerkezetének bemutatására, elemzésére.

A tanulmány felépítésében a következők szerint járok el. Először bemutatom a mérlegeket, azok szerkezetét, felépítését, összeállításának módját, problémáit. Mindezek után a kutatás eredményeit ismertetem három szinten, a megyén belüli, az un. körzeten belüli és az un. körzeten kívüli kapcsolatok alapján. Végezetül néhány következtetést kívánok levonni a gazdasági szerkezet vizsgálatából és annak szerepéről az összetartozó területi elemzésben.

A vizsgálatról ^{1.}

A célunk a területi ÁKM-ek alkalmazásának, felhasználásának kutatása volt, a területi-gazdasági szerkezetekben és kapcsolatokban. Mintaterületként választottuk a Dél-Dunántul négy megyéjét: Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyét.

A mérlegek felépítésénél alapelvünk az volt, hogy a megyén belüli gazdasági kapcsolatokat és az ennek alapján kialakuló gazdasági szerkezetet együtt tudjuk elemezni a körzet^{2.} többi megyéjével létrejött kapcsolatokkal. A kapcsolatok alatt egyrészt a termeléshez szükséges anyagok, termékek beszerzését értjük, vagyis a termelés ráfordítás szerkezetét, amely ágazati és területi metszetben áll rendelkezésünkre a mérlegekben. Másrészt az értékesítést, a megtermelt árutömeg felhasználását, szintén ágazati és területi bontásban. A termelési és az értékesítési kapcsolatok tehát együttesen jelennek meg a mérlegeknek, feltételezve azt, hogy a területi gazdaság egyensúlyban van, vagyis a termelés anyagi és nem anyagi ráfordítása együttesen mind strukturálisan, mind globálisan megegyezik az értékesítéssel, a felhasználással.

Számunkra most a területi kapcsolatok a lényegesek. A mérlegekben az 1971-es OT körzet besorolásából indultunk ki, az egyes megyék belső kapcsolatait kutattuk 18 ágazatra^{3.} bontva, továbbá a megyékben történő beszállításokat két fő területi metszetben ugyancsak 18 ágazatban tüntettük fel. A körzeten belüli beszállítások alatt az adott megyén kívüli többi három megye termelési célú beszállításait tüntettük fel. /A mérlegek összeállítása után derült fény arra, hogy a gazdasági kapcsola-

- ^{1.} Részletesen lásd: Rechnitzer J.: Elemzések a területi ágazati kapcsolatok mérleggel. - Területi Statisztika. 1981. 31. pp. 239-259.
- ^{2.} Az egyneműség kedvéért a továbbiakban körzetnek nevezem a Dél-Dunántul négy megyéjét.
- ^{3.} Rechnitzer J.: /1981/

tok lazasága miatt a megye-megye relációt, a megye-körzet relációknak kell felváltania, vagyis össze kellett vonnunk az érdekelemzés miatt a megyei kapcsolatokat körzeti kapcsolatokká./ A négy megyén kívüli felhasználásokat a körzeten kívülieknek neveztük el, és ebben szerepeltettük az ország többi részét és az importot. /A kutatás tapasztalatai alapján ezen bontásra vonatkozóan már kimondhatjuk, hogy a mérleg információs szintjét fokozta volna, ha ezen belül további bontást is alkalmazunk, pl. Budapest v. központi körzet, és import./ A termelés értékesítésére is ugyanilyen bontást alkalmaztunk.

A mérlegek felépítése egyértelműen tükrözi, hogy nemcsak a megyén belüli gazdasági szerkezeteket és kapcsolatokat elemezhettük részletesen, hanem az adott megyék helyét és szerepét is a többi megye vonatkozásában, ill. azok együttese a körzet szempontjából is.

Az adatgyűjtést egyedi adatfelvétellel végeztük, amely felölelte a Dél-Dunántul gazdasági egységeinek 70-80 %-át. /Az állóeszköz és a létszám-adatok alapján./ Felmérésünk tehát jól reprezentálja a térség gazdaságának szerkezetét és területi-termelési kapcsolatait. A mérlegeket 1975-re állítottuk fel, így ezek statikusak, egyetlen időpontra vonatkoznak. A gazdasági szerkezetben mélyreható változások nem következtek be, illetve ahol bizonyos strukturális módosulások voltak, ott a kapcsolatok is természetesen átalakultak. Ezek azonban megítélésünk szerint alapvetően nem módosítják megállapításainkat, mivel a tendenciák, az azok mögött meghúzódó gazdasági és területi összefüggések feltárása és bemutatása volt a célunk.

A megyén belüli kapcsolatok

A területi mérlegek kidolgozásánál első feltételünk az, hogy az adott területi egységet, annak gazdaságát, esetünkben a megyét önállóknak tekintsük. A gazdaság kapcsolatainál tehát az ún. tiszta megyei, vagyis kimondottan a megyén belüli gazdasági folyamatok le mérésére törekszünk. Számtalan nehézség, több becslési eljárás alkalmazásával ez közelítőleg sikerült is. A mérlegek ún. belső négyzetében tehát a megyén belüli és csak ott jelentkező gazdasági kapcsolatok, áramlások szerepeltek.

Ennek alapján tehát lemérhetjük, hogy a megyékben az ágazatok között milyen mértékű, erősségű a kooperáció, mely ágazatok, ágazati egységek azok, amelyek alapvetően meghatározzák az adott megyei gazdaság^{1.} működését, és ezek az ágazatok milyen részt vállálnak a termelésből, illetve a gazdaság erőforrásait milyen hatékonyan használják fel. A belső, megyén belü-

^{1.} A megyei gazdaságokon a továbbiakban is a megfigyelésünkbe bevont gazdasági egységek összességét értem.

li gazdasági kapcsolatok elemzése tehát a körzet-képződés alapvető jellemzőihez a specializációhoz és a komplexitáshoz 1. vezethet el bennünket.^{1.}

A mérlegekben az önellátási foknak neveztük az anyagfelhasználásnak a termelési értékből a megyére jutó hányadát. Ez a mutató kifejezi azt, hogy az ágazatok az összes tevékenységükön belül milyen szerepet szánnak a megye többi ágazatának, vagyis ráfordításaikban a megyei anyagfelhasználás milyen mértékű. Ezen mutató kifejezi az ágazatok kötődését a megyéhez, illetve annak gazdaságához. Az 1. sz. táblázat 100 egység termelési értékben mutatja az egyes megyék ipari és nem ipari ágazatának önellátási fokát.

1. sz. táblázat

A dél-dunántúli megyék ipari és nem ipari
ágazatainak önellátási foka
/100 egység termelési értékében/

Megnevezés	Ipari ágazatok	Nem ipari ágazatok	Összesen
Baranya	28,2	23,2	26,1
Somogy	26,3	17,8	21,7
Tolna	20,0	18,0	19,0
Zala	21,8	18,9	20,7
Körzet	34,0	26,2	30,1

100.- Ft termelési értékben Baranya megye használ fel legtöbb megyén belüli anyagot, míg a többi megye közel azonos mértékben építi be a megyei ágazatok termelési eredményeit. A körzeti szinten jelentősen megnő az önellátás foka, hiszen ebben egyrészt a megyén belüli kapcsolatok jelennek meg, ugyanakkor az ágazatok kölcsönös körzeten belüli szállításai is. A körzeti méretben tehát fokozódik a gazdaság önellátása, saját erőforrásainak felhasználása, ugyanakkor nem jelenti ez azt, hogy a gazdaság egy egységes, sajátos képet mutat, mivel a területek /esetünkben a megyék/ összevonásával csak gazdasági erőforrások mennyiségi növelését eredményezi és ez nem okoz strukturális módosulást.

^{1.} A területi ÁKM alapján kísérletet tettem ezen kategóriák értelmezésére. A területi munkamegosztás és az egyik vizsgálati módszere Baranya megye példáján c. tanulmányomban. /Megjelenés alatt MTA Dunántúli Tudományos Intézete Közlemények. 28. sz./

A részegységek, a megyék szintjén azonban a belső ágazati kölcsönös felhasználási kapcsolatok, amelyek lényegében a területhez, a megyéhez, annak gazdaságához való kötődést fejezi ki rendkívül alacsonyok, csupán néhány ágazatra koncentrálódnak. Az elemzéseink során három szinten követtük végig a megyén belüli gazdasági kapcsolatok mértékét és jellegét.

Az első szint a globális elemzés, amikor is a lehetséges kapcsolatok számát és mértékét a termelési értékekhez viszonyítva csoportosítottuk. Ebből általánosan megállapítható, hogy a megyékben nagyon magas a nem létező illetve jelentéktelen, eseti kapcsolatok száma. A jelentősen ítéltető megyén belüli kötődések száma csekély, és csupán néhány ágazatra terjednek ki. Melyek ezek az ágazatok? Ez már az elemzésünk második szintje. Páronként összerendeztük az intenzívnek minősíthető kapcsolatokat és ezekből sorrendet képeztünk.

Két fő típus különíthető el. Az első az élelmiszeripar gazdaság rendkívül intenzív felhasználói kapcsolatai. A mérlegekben három élelmiszeripari ágazatot és a mezőgazdaságot tüntettük fel. Az élelmiszeripari ágazatok nagymértékben felhasználják a mezőgazdaság termékeit és a felhasználási viszony, lényegében a körzet egyes megyéinek belső gazdasági kapcsolatainak részét alkotják. A másik fontos kapcsolati rendszer a kitermelő és az energiatermelő ipar összefonódásában jelölhető meg. Baranya és Zala megyében a természeti erőforrást kitermelő iparnak és az azt feldolgozó energiatermelő ágazatoknak döntő, alapvető szerepe van a megyék gazdaságában és ezzel együtt a körzet egészében.

A megyén belüli gazdasági kapcsolatok átfogó bemutatását a harmadik elemzési szinttel tudjuk a legszembetűnőbben érzékeltetni. A belső négyzetben ábrázolt megyén belüli gazdasági feltelezettségeket egy eljárás segítségével úgy rendeztük át, hogy az egymásnak kölcsönösen szállító ágazatok egy-egy csoportba tömörüljenek. Ezek a csoportok vagy elnevezésük szerinti ágazati blokkok, együttesen azokat a gazdasági alanyokat tömörítették magukba, amelyek a megyén belül egymás termelését igénylik, egymás anyagait, termékeit feldolgozzák. Az elkülönített ágazati együttesek a négy megye esetében 60-80 % között foglalták magukba a megyén belüli anyagfelhasználás értékét, tehát alapvetően kifejezték a megyei gazdaságok specializáltságát.

Az elemzések alapján típusok határozhatók el. A legjelentősebb egymásrautaltság és vertikális ágazati együttes a korábban említett kitermelő és elsődleges feldolgozó ipar. Zala megyében az olajbányászati - vegyipari vertikum, míg Baranyában a szénbányászat - villamosenergia-ipar alkotja az egyik legintenzívebb ágazati együttest. Ehhez még egy-egy ágazat kapcsolódhat, pl. Baranyában a szolgáltatás, ahol a melegvíz és hő lakossági hasznosítása történik meg a szolgáltató szervezet közvetítésével. A másik jól elkülönült, de a gazdasági kapcsolatok rendszerében már összetettebb ágazati együttes az élelmiszeripar gazdaság, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar egymásraépültsége. Ezen ágazati blokkok már mind a négy megyében megjelentek, és

döntő szerepük van a megyén belüli kapcsolatokban, hiszen annak jelentős hányada 25-40 %-ig ebben a csoportosulásban egyesült. Az élelmiszergazdasági ágazati együttes mint korábban említettem, a mezőgazdaság-élelmiszeripari vertikumon kívül több ágazatot magához köt. A kereskedelem, az építőanyagipar, az építőipar és a közlekedés azok az ágazatok, amelyek leggyakrabban vonzódnak a vertikumhoz, vagyis termelésükben meghatározó, döntő az élelmiszergazdaság szerepe, jelentősége.

A fenti két, a megyék gazdaságát alapvetően koncentráló ágazati együttes a gazdasági kapcsolataival átszövik a megyék gazdaságát, számos ágazattal felhasználói és értékesítési kapcsolatban állnak. Ugyanakkor léteznek ún. szuverén ágazati együttesek is, amelyeknél a kapcsolatok, az egymásbaépültségek minimálisak és egyirányúak /pl. csak felhasználók, vagy csak kibocsátók/. A megyék gazdaságában ilyen a könnyűipar ágazati együttes, amelyben csak az alágazatok közötti kooperáció a jellemző, azonban ez is kismértékű, jelentéktelen. További esetekben az ellátó ágazatok mint kereskedelem és a közlekedés a blokk alkotója, ezekkel a többi ágazat tevékenységi és mozgásterének biztosítása történik meg.

Összességében tehát a témánk szempontjából a megyén belüli gazdasági kapcsolatok alapján nem mondhatjuk el, hogy az avizsgált négy dél-dunántúli megye önmagában egy egységes, összetartozó területet alkotna. Megítélésem szerint ha mindenképpen szükséges, akkor az ágazati körzet kategóriája a megyékre egyenként ráhuzható. Baranya és Zala megyében a kitermelőipar a gazdasági kapcsolatokat meghatározza, míg Somogyban és Tolnában az élelmiszergazdaság jelenti azt az ágazatcsoportot, amelyben a megyén belüli gazdasági kapcsolatok tömörülnek, és természetesen ezek az ágazatok kisebb-nagyobb kapcsolatban állnak a megye többi ágazatával, de ezek az egymásra utaltságok mértéke a termelési értékre vetítve elenyésző, jelentéktelen.

Körzeten belüli kapcsolatok

A megyén belüli gazdasági kapcsolatok áttekintése után tárgitsuk a látóhatárt, és most a megyék gazdasági egymásra utaltságát a Dél-Dunántulon kövessük végig.

A 2. sz. táblázatban az anyagfelhasználási szerkezetet mutatjuk be megyék szerint területi bontásban. Az ún. körzeten belüli felhasználások 10 % körül mozognak, vagyis az egyes megyei gazdaságok nagyon minimális mértékben használják fel termelésükhöz a Dél-Dunántul többi megyéjének termékeit.

Esetiek, gyengék, a gazdaságok szempontjából jelentéktelenek a kapcsolatok, ezek döntően a szervezeti rendszer következményei, illetve bizonyos telepített beszerzési forrás meglétéből következnek.

Az előbbi esetben a többmegyes egységekre kell gondolnunk, amelyek a termelő szférától, az ellátó szféráig húzódnak és az ágazatok beszerzéseiben, termelési felhasználásaikban és értékesítéseikben a területi koncentrálttság miatt a kapcsolatok meglétét mutatják. Bizonyos termékek, tevékenységek egy-egy megyé-

2. sz. táblázat

A dél-dunántuli megyék anyagfelhasználási szerkezete /%-ban/

Megye	Megyén belül	Körzeten belül	Körzeten kívül
Baranya	44,9	10,9	44,2
Somogy	34,4	14,2	51,4
Tolna	29,9	10,9	59,2
Zala	31,8	10,6	57,6
Körzet	-	47,8	52,2

ben koncentrálódnak. A mérleg felépítése miatt - így a megyén kívüli tevékenységek leválasztásával - ezen a gazdasági folyamatok eredményei, mégha egy szervezeten belül zajlanak is, a megyén kívüliek, tehát a megye egészének gazdasági kapcsolatait jelentik, illetve növelik. Továbbá hasonló problémával találkozunk a koncentrált beszerzési forrásoknál, mivel számos kereskedelmi egységnél mint ellátó szervezetnél egyrészt profilírozott a beszerzési forrás, másrészt legjobb az ellátás a vállalat központjában, így azoknak a megyéknek intenzív a kapcsolata, amelyekben ezek a vállalati központok és beszerzési források vannak.

A harmadik eset lenne megítélésem szerint a körzetképző funkciókat jelentő intenzív ágazaton belüli vagy ágazatok közötti kooperáció. Sajnos ezzel a formával felméréseink során nem találkoztunk. Megjelennek ugyan kooperációs kapcsolatok elsődlegesen az élelmiszergazdaságban, azonban ezek döntően a kapacitások lekötését, vagy kitöltését jelentik, illetve a vizsgálat évében a magasabb szintű vállalati irányítás által kezdeményezett termékprofilírozásból adódó együttműködések csupán.^{1.}

Összességében a dél-dunántuli megyék gazdaságának kooperációs fokát a 3. sz. táblázat mutatja. A mérőszámok az egymásnak végzett kölcsönös szállítások és a megyei gazdaság belső kooperációs kapcsolatainak viszonyát fejezik ki.

^{1.} A legszemléletesebb példa a mérlegben Zala és Tolna intenzív élelmiszeripari együttműködése volt. Tolnából a husfeldolgozó kapacitás hiányában Zalába szállították a vágóállatokat, ez a kapcsolat is megszűnt az elmúlt évben átadott új Tolna megyei Huskombináttal.

3. sz. táblázat

A Dél-Dunántul megyéinek kooperációs foka /%-ban/

Megnevezés	Baranya		Somogy		Tolna		Zala	
	nyers	tisztított	nyers	tisztított	nyers	tisztított	nyers	tisztított
Baranya	-	-	1,65	6,99	1,72	7,98	0,28	1,22
Somogy	1,63	8,02	-	-	1,38	11,17	1,25	3,78
Tolna	1,75	5,42	1,99	11,38	-	-	0,30	1,00
Zala	0,26	0,97	1,06	3,50	0,41	1,03	-	-

A táblázat értelmezéséhez két megjegyzést kell tennünk. Az első, hogy a kiszállításokat a sorirányu adatok adják, az oszlopírányuak a beszállítást, azonban az egyik megyénél történő beszállítás, a másik megyénél kiszállításként jelentkezik, így kooperációs fokot mind a be-, mind a kiszállításokra megállapíthatunk.

A másik megjegyzésünk az, hogy minden egyes négyzetében két adat szerepel, az egyik az un. nyers mutató, a másik az un. tisztított mutató. A kooperációs kapcsolatok alakulásánál nem lényegtelen tényező az, hogy a megyei szerkezetek mennyiben fedik át, illetve mennyiben egészítik ki egymást. A két megye ki- és beszállítási szerkezetét össze kellett hasonlítaniunk s a különbözőségének mérőszámával korrigáltuk a megyék kiszállítási forgalmát. Így a strukturális különbségeket az egyes megyék esetében eltüntetettük, és ezáltal pontosabban értékelhetők a kooperációs különbségek a megyék között.

Az un. nyers mutatók, Baranya megyénél a ki- és beszállítások esetében lényeges eltérés nem mutatkozik. Értékük rendkívül alacsony, Somogy és Tolna megyénél a forgalom csupán 1-2 %-a között mozog, Zala megyénél ez az érték elhanyagolható, jelentéktelen. Az un. tisztított mutatónál, mikor is a megyén belüli szerkezeti különbségeket korrigáltuk, megugrottak az értékek, és Somogy-Tolna viszonylatában körzeti szinten kooperációt vélhetünk felismerni. Baranya-Somogy relációban Somogy megye magasabb kiszállítási kooperációs fokot mutat mint Baranyának a kiszállítása ugyanebbe a megyébe. A kapcsolat közel azonos a Tolna megyének történő kiszállítással, míg Zala megye esetében a mutatók jelentéktelen növekedésével számolhatunk csupán.

A körzet megyei tehát tevékenységüknek csak jelentéktelen részében igénylik a többi megye gazdaságának közreműködését,

részvételét a termelési folyamatokban. A jelentkező kapcsolatok esetiek, a termelés és a tevékenység szempontjából nem számottevőek, területi szintjeikben csupán a szomszédos megyék közötti szállításokban fejeződnek ki.

A körzeten kívüli kapcsolatok

A megyék gazdaságának kapcsolatait alapvetően a körzeten kívüli gazdaság határozza meg. A termelés egészében, az értékesítésben, az anyagfelhasználásban és még a további képzett mutatókban, illetve az input-output analízis által feltárható belső összefüggésekben területi metszetek közül a körzeten kívüli gazdaság szerepe a döntő.

A körzeten kívüli gazdaság szerepét két formában értelmezhetjük, és ezek a formák lényegében visszahatnak a megyék gazdaságára, annak működésére, illetve sajátosságaira.

Az első formát nevezhetjük bedolgozó rendszernek. A hatvanas évek közepétől, végétől meginduló ipartelepítés a Dél-Dunántúlon munkaerőforrást fedezett fel, és így a telepítésekben ezen termelési tényező szerepét állították előtérbe. A megvalósult beruházások a területi kapcsolatok szempontjából semlegesek voltak, mivel a nagyvállalati központban koncentrált a beszerzés és az értékesítés, a feldolgozás valósult meg a telephelyen. Így számos ágazatban, amelynek a sulya meghatározó a megyék gazdaságában egyoldalú és egyirányú területi és ágazati be- és kiszállítások figyelhetők meg.

Ezek az egységek a megye gazdaságához nem kötődtek, kapcsolataik minimálisak, nem érzékelhetők, lényegében a terület egyik erőforrás elemének, a munkaerőnek a zárt rendszerbe való hasznosítását végezték el.¹

A másik típus a feldolgozó rendszer, amikor az ágazatok tevékenységükhöz az anyagokat, termékeket egyrészt importból szerzik be, másrészt a speciális tevékenységük miatt az ország más területein lévő nyersanyagtermelőktől. Az értékesítéseik is ebben a rendszerben mozognak döntően, ezen belül is exportra termelnek.

1. Az 1982-től megindult vállalati decentralizáció megítélésem szerint nem fogja jelentősen növelni az önállósuló vállalatok területi kapcsolatait. Ennek több oka van. Közülük egyik az, hogy a technológiai rendszer adott, annak működtetéséhez a korábban felhasznált forrásokhoz kell nyulni, másrészt ezen vállalatok egyenlőre nem rendelkeznek kellő irányító és fejlesztő apparátussal, hogy gyártmányszerkezetüket önállóan alakítsák ki, innovációs képességük nagyon alacsony. Így csak hosszú távon lehetnek részei és alkotói a gazdasági kapcsolatoknak.

Ez a két területi-termelési kapcsolati forma nemcsak a volumenét tekintve jelentős a dél-dunántúli megyéknél, hanem szerkezetalakító szerepét tekintve is számottevő. Mit értek ez alatt?

A gazdasági kapcsolatok rendszere és jellege át meg átszövik a megyék gazdaságát. A területileg intenzíven kötődő ágazatok termelésük bővítésében más ágazatokkal szemben is növekvő igényeket támasztanak, amelyek fokozzák a külső, megyén kívüli, de körzeten belüli és kívüli kapcsolatokat. Az input-output analízis lehetőséget ad a termelés két pontjának, a beszerzésnek és az értékesítésnek az összekapcsolására. Ezzel együtt közöttük lévő feltételezettségi viszonyoknak, mint ágazati-tevékenységi módoknak a bemutatására, amely végülis az adott terület gazdaságának jellegéből következik.

Ennek alapján a megyék gazdaságában a területi-termelési kapcsolatok^{1.} alapján három típust tudtunk elkülöníteni.

Az ellátó ágazatok csoportjába azok tartoznak, amelyek a belső kapcsolataik révén intenzíven kötődnek a megyék gazdaságához, és annak végső felhasználására, értékesítésére történő szállításait a területi kapcsolataikból is segítik. Alapvetők ezen ágazatok közül azok, amelyekben magasak a megyén belüli ki-szállítások és a termelési értékük, vagyis a tevékenységük meghatározó, mértékadó a megyében. A megyei vezető ágazatok találhatók ebben a csoportban, mint például a bányászat, mezőgazdaság, továbbá a kereskedelem és a közlekedés.

Az ágazatok másik csoportja és a megye gazdaságához való kötődés másik típusa a fogyasztó ágazatok. A területi-termelési kapcsolatok ebben az esetben elsődlegesen más ágazatokkal való intenzív belső, megyén belüli kapcsolatokat alapján jut érvényre, vagyis termelésükben, mint döntően végtermék előállítók igényt támasztanak más megyei ágazatok felé. Az élelmiszeripar két szakágazata mindegyik megyében itt helyezkedik el, hiszen a mezőgazdaság termékeinek feldolgozásával, ennek az ágazatnak a területi-termelési kapcsolatait is felhasználják termelésükben.

A semleges ágazatok nem kapcsolódnak a megye gazdaságához, laza és jelentéktelen belső kapcsolataikkal semmiféle hatást nem váltanak ki. Területi-termelési kapcsolataik irányultsága egyoldalú és egysíkú. A megyék gazdaságában ehhez a csoporthoz tartoznak az általam bedolgozóknak és feldolgozóknak nevezett ágazatok, éspedig a gépipar Zalaiban és Tolnában, a könnyűipar szakágazatai mindegyik megyében.

1. Együtt szerepeltettük ebben az elemzésben a körzeten belüli és körzeten kívüli kapcsolatokat. A különválasztásnak a körzeten belüli kapcsolatok jelentéktelensége miatt nem volt értelme.

Tanulságok

1. Mindenképpen kiemelésre érdemes, hogy sem a megyéken belül, sem a megyék között intenzív gazdasági kapcsolatok nincsenek, ezek csupán néhány, a területek természeti erőforrására /tágra értelmezve/ építő ágazatokban figyelhetők meg.

2. A megyei gazdaságok fejlesztésénél, az ágazati szerkezetük bővítésénél nem az adott szerkezethez történő igazítás játszotta a fő szerepet, hanem a munkaerő. Így területileg autonóm ágazatok alakultak ki, amelyek nem kapcsolódnak a megyék gazdaságához. Ugyanakkor több hagyományos ágazatban a beszerzési és értékesítési piacok bővülésével, a termelés gazdaságossági paramétereinek előtérbe kerülésével a területi kapcsolatok térben kitágulnak. Ezen kettős folyamatok eredményei, tehát telepítések elsődleges munkaerőfelhasználó jellege és a nemzetközi munkamegosztásban való intenzív bekapcsolódás rávilágít arra, hogy egy összetartozó területet a gazdasági szerkezete és kapcsolatai alapján csak közelítően jellemezhetjük.

3. A gazdaság működésének azonban számtalan további feltétele van, ezek a társadalmi, környezeti, természeti folyamatokban fejeződnek ki. Az adott területen ezen tényezők együttesen vannak jelen, egyiket a másiktól elválasztani nem lehet. Hibás az a szemlélet, amikor csak a gazdaság alapján tárjuk fel és jellemzünk egy területet és ennek alapján határoljuk le. A gazdaság mellett, annak működési feltételeként további tényező-rendszerek léteznek, amelyeknek az egyik csoportját már ismerjük és hatásaikat megbecsülhetjük és a másik csoportját azonban mint minőségi tényezőt kezelve csupán feltételezzük. A változások sorozatában ezen utóbbi csoport tagjai elősegítői, és más relációban fékezői lehetnek a gazdaság fejlődésének; feltárásuk és elemzésük így elengedhetetlen.

4. A területi folyamatok megítélésem szerint együttesen területi rendszereket alkotnak, amelyekben az elemek és alrendszerek egymást feltételezik. A területi rendszerek megjelenési formája változatos, egyféle értelmezés szerint gazdasági körzettek is lehetnek, azonban éppen a rendszer lényege, hogy komplex feltárásuk megvalósuljon. Ehhez a területi folyamatok rendkívül széleskörű strukturális vizsgálatára van szükség, amelynek csak egyik metszete lehet a gazdasági szerkezet és kapcsolat bemutatása. Ezen átfogó, a rendszer jellegéből adódó feltárások adhatnak csak segítséget a területi folyamatok irányításához, szabályozásához, a megfelelő, a szerkezethez igazodó, és annak működését elősegítő közigazgatási rendszer kialakításához.

ÁRNYALTABB IDŐBENISÉG ÉS ÁRNYALTABB TÉRBENISÉG

Dr. Kovács Géza

Mindenképpen üdvözlendőnek tartom Dr. BELUSZKY Pál komplex gazdasági körzetekről szóló vitaindító tanulmányának megjelenését. Elfogadom kiinduló pontul azt a vélekedést, miszerint "A komplex gazdasági körzetesítés, a rajonirozás témája szinte észrevétlenül kimult anélkül, hogy akár egyetlen általánosan elfogadott rajon-beosztást hagyott volna ránk örökül... okkal vélhetjük úgy, hogy a gazdasági geográfiának nincs is szüksége a komplex gazdasági körzetekre, mint alapkategóriára."

Amint a tanulmányból is világosan kiderül, az első gazdasági körzetesítési törekvések az 50-es évek elején jelentek meg hazánkban. Ennek az időszaknak - a dinamikus extenzív gazdasági növekedés mellett - jellemző vonása volt egyebek között az is, hogy a szovjet tapasztalatok szükségszerű átvétele mellett lett érvényesült a szovjet gyakorlat részletekbe menő mechanikus másolása is. Ez kiterjedt a gazdasági strukturák autarchikus törekvésektől átszőtt, tulzottan nehézipar-centrikus alakítására csakugy, mint a gazdasági körzetesítés kérdéseire. Lehetetlen nem felismerni az összefüggéseket a gazdaságfejlesztési stratégiák és a körzetbeosztás ismérrendszerre - lásd pl. a vitaindító tanulmányban is említett Dunaujváros hovatarozásával kapcsolatos dilemmákat, a gazdaság autarchikus fejlesztése és a gazdasági körzetek önellátásának követelménye közötti összefüggések - mögött meghuzódó nézetazonosságot. A gazdasági körzetesítésben tükröződő nézetrendszer tehát egy átfogóbb nézetrendszer részét képezte. Ilyen körülmények között nem meglepő tehát az, hogy sem a tervezett gazdasági stratégiát, sem pedig a gazdasági körzetesítést nem tudtuk kielégítően összekapcsolni a hazai történelmi fejlődés által kialakult állapotokkal, illetve e kialakult állapotok szükségszerű meghaladásának a követelményével.

A vitaindító tanulmány alapján az a benyomás alakult ki bennem, hogy a közgazdászok a gazdaságpolitika vonatkozásában előbb felismerték az 50-es évek hibáit, mint a gazdasági geográfusok a rajonirozás tekintetében. E felismerésnek megfelelően korábban vonták le a gazdasági struktúrára, továbbá a technikai termelési viszonyokra vonatkozó konzekvenciákat, mint a gazdasági geográfusok a rajon-beosztás tekintetében. Ezért gazdaságpolitikai vonatkozásban egy fokozatos fejlődés, a gazdasági körzetek sorsát illetően - mint ahogy a vitaindító tanulmány szerzője is utal rá - pedig egy fokozatos elhalás következett be. Szemléletbeli fejlődés persze a gazdasági körzetesítés tekintetében is megfigyelhető volt. Jól látható az a gazdasági körzetbeosztás ismérrendszerének a változásában. Az iparcentrikusságot követte más gazdasági tényezők fokozott bevonása, megjelent az infrastruktúra, a szolgáltatási szféra problémaköre, a tényleges komplexitás szemléletének erősödésé-

vel. Ez a folyamat egyébként összhangban van a gazdasági tervezés gazdagodásával. Miközben a gazdasági tervezés folyamatosan és törésmentesen bővült és a társadalmi tervezés irányába fejlődött, rugalmasabbá és komplexebbé válva, a gazdasági körzetek komplexebbé való kezelése a körzetek elhalványulásával, megszűnésével párosult. Nem tudta tehát a rajonirozás a tervezés fejlődése által kínált lehetőségeket átvenni.

Mindenesetre helyes volt a gazdasági körzetesítési törekvések mögött az a felismerés, hogy megye-beosztásunk - amely ma is tükrözi az I. István korabeli időket - kevésbé alkalmas regionális stratégiák kimunkálásához és valóraváltásához. Volt és van persze szétaprózódás a gazdasági irányítás ágazati rendszerében is. Ám a minisztériumok számának folyamatos csökkentése, ha vontatottan is és következtelenül is, de végbement. Mindez ugyanakkor nem mondható el a területi beosztásunkról. Most is megfigyelhető egyfajta aránytalanság az ágazati irányítás és a területi irányítás intézményi rendszerének aggregáltsági fokában. Az, hogy ez az aránytalanság mennyiben függött össze és mennyiben függ össze napjainkban azzal, hogy egészében sem tisztázott kielégítő mértékben a területi irányítás szerepe országunkban, ez további kutatást igényel.

További kutatással kell majd tisztázni azt is, hogy milyen sajátos problémák merülhetnek fel hazánkban abból, hogy a gazdasági irányítás ágazati rendszere mellett a hatalmi struktúra területi elven épül fel. Ugyancsak további kutatással kell tisztázni azt is, hogy az újabb fejlődés követelményeinek megfelelően a társadalmi-gazdasági irányítás rendszerében milyen szerepe legyen a mezo-szférának. Például köztudott, hogy a gazdasági irányítás 1968-as reformja jobban tisztázta a makro- és mikro-szféra szerepét, tehát az országos és vállalati szintű döntések problémakörét, és nem tisztázta kielégítő mértékben a középirányító szervek tényleges szerepét. A középirányító szervek szerepköre ma sem egyértelműen meghatározott. Mindez összefügghet azzal, hogy a viták a terv és a piac kérdéseként fogalmazódtak nagyobbrészt, nem pedig a döntések szintek közötti megosztásáról folytak.

A gazdasági körzetesítéssel döntő mértékben geográfusok foglalkoztak, vagy gazdasági geográfusokból verbuválódott regionális tervezők. A településhálózat-fejlesztést zömében építésszek művelték. A gazdasági tervezést a közgazdászok tekintették feladatuknak, míg a szociális tervezéssel közgazdászok és szociológusok foglalkoztak. Az említett tervezési területekkel való foglalkozás valójában párhuzamosságot jelentett. Az interdiszciplinaritásban, ágazatköziségben rejlő előnyök felismerése nagyobbrészt azután történt, miután a gazdasági körzetesítési törekvések elhalványultak, megszűntek.

Ami a jövőt illeti, egészen biztos, hogy a gazdasági körzetesítés nem lehet a regionális tervezés olyan alapkategóriája, amely mindenekfelettséget élvez a területi problematikában. Az ilyen értelemben vett alapkategória elhalását nem kell sajnál-

nunk. Az azonban valószínű, hogy egy változatosabb térbeni problémakezelésnek, gazdagodó regionális tervezésnek egyik lehetősége lehet a gazdasági körzetesítésben rejlő hasznos elemek átmentése és további erősítése.

A jövőkutatási irodalom meggyőzően jutott nézetem szerint arra a következtetésre, hogy a jövővel való foglalkozás az időtényező árnyaltabb figyelembevételét követeli meg és a tér-idő sokféle összefüggéséből adódóan az időtényező árnyaltabb figyelembevételéhez a térbeni tényező árnyaltabb figyelembevételét kell kapcsolnunk. Az utóbbi években növekvő súllyal fogalmazódtak meg olyan problémakörök, amelyek a megyék méreteit rendszerint meghaladó és nem feltétlenül a megyebeosztáshoz igazodó térbeni kisugárzással rendelkeznek. Jól megfigyelhetők pl., hogy nagy infrastrukturális hálózatoknak népességtömörítő hatása van, így nálunk is kialakultak "urbanisztikai tengelyek". Vagy pl. a Balaton mint sajátos természeti táj, mint sajátos ökológiai rendszer, mint sajátos funkciókkal rendelkező "társadalmi táj" megóvása, komplex fejlesztése nagyobb keretben való gondolkodást követel és több megye együttműködését tételezi fel. Az árvízveszélyeknek különbözően kitett Körös-vidék nemzetközi térbeni együttműködést igényel és ugyanez elmondható a Gabcsikovo-Nagy-maros Vízlepcső vagy a Sajó-Hernád vízgyűjtő rendszerének megóvásáról is. Közismert az is, hogy a vármegyék, a vasutagaztóságok, katonai körzetek, egyházmegyék egymástól jelentősen eltérő térbeosztással rendelkeznek. Nyilván mások a vízügyi rendszerek térbeni eloszlása is, mint a mezőgazdasági termelési tájaké. Sajátosságokat mutat a határmenti körzetek vidéke, persze változó gazdasági és társadalmi, vagy éppen katonapolitikai megfontolások alapján. Mindez azt mutatja - és a példákat tovább sorolhatnánk -, hogy a megyék méretét meghaladó térségekben való gondolkodás iránti igény nő. Ezzel együtt a nagytérségek tervezése iránti igény is. Ebbe újraformálódó szerepe lehet a gazdasági körzetek szerinti tervezésnek is.

Árnyaltabb térbeni problémakezeléshez az újabb fejlődés kapcsán más, a kisebb terekkel való elmélyültebb foglalkozás is hozzátartozik. Ebből a szempontból különösen megnő a településekkel való foglalkozás iránti igényt egyidejűleg növelte a megnövekedett agglomerációk sajátos képződménye és a kis települések életképtelensége körüli problémák, továbbá a településtársulások megjelenése. A jövőben ilyen irányba hat majd az a felismerés is, hogy a termelőerők és termelési viszonyok kötelező összhangjának törvénye alapján nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban és a szolgáltatásban is szükségessé válik a nagy, a közép és a kisüzemek arányos mennyiségének, kapacitásának egymás mellett létezése, a vidéki telephelyek önállósulása, a fővárosi vagy nagyvárosi üzemektől való függetlenülése. A kis- és középüzemek számának a növekedése hozzájárulhat annak az egyébként általában is téves nézetnek a visszaszorulásához, miszerint a nagyobb feltétlenül előnyben van a kisebbel szemben, a nagyobb üzem feltétlenül modernebb a kisebb üzemnél. Ebből adódóan kor-

rigálásra szorul nyilván az a felfogás is, miszerint a város minden szempontból előnyben van a faluval szemben, a nagyobb város a kisebb várossal szemben, a még nagyobb város a nagyvárossal szemben. E szemléletváltozás is hozzájárulhat egy árnyaltabb településpolitika kifejlesztéséhez. Nőni fog a településekben való gondolkodás jelentősége a szolgáltatás szerepének növekedése miatt is, hiszen a szolgáltatások tekintélyesen nagy hányada eleve településekhez kötődik. Amennyiben a munkaerő-tervezésben a szükséglet-orientált, főleg új munkaerő-szükséglet-centrikus tervezés helyébe egy forrás-centrikusabb munkaerő-tervezés lép, épp a munka- és üzemszervezés racionális fejlődésének igénye következtében nő meg a foglalkoztatási feltételek megteremtésével, javításával kapcsolatban a települések szerepe, azok számára, akiknek a régi üzemek nem tudnak munkát biztosítani. Ilyen körülmények között újszerűen kell és lehet összekapcsolni a településekben foglalkoztatáspolitikai, szociálpolitikai szempontokat egy nyitottabb, tehát demokratikusabb településpolitika vitelének a követelményével. Az árnyaltabb térbeli problémakezelés kapcsán is megfogalmazódik a komplexitás követelményének a fokozott érvényesítése. A komplexitás követelménye azonban nem kötődik kizárólag a rajonhoz, mint területi egységhez.

Nyilván a vitaindító tanulmány szerzője többirányú elemzés alapján jutott arra a következtetésre, hogy "A mai magyar társadalom térbeniségének feltárása, a térszerkezet és törvényszerűségeinek kimutatása a magyar gazdasági geográfia nagy adóssága". Azt azonban kiegészítésként mindenképpen hangsúlyoznám, hogy a társadalom térbeniségének feltárását, a térszerkezet törvényszerűségeinek kimutatását - éppen az előzőekben irtakból adódóan - nem szabad csak a gazdasági geográfusok feladatának tekinteni. Óvakodni kell attól is, hogy a térszerkezet feltárása és az ebből levont törvényszerűségek kimutatása egyoldaluan csak a múlt és a jelen elemzésén alapuljon. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy az új gazdasági növekedési pályákra való átállás és ezzel szükségszerűen együttjáró új társadalomfejlődési pályákra való átállás is, legalább olyan mértékű társadalmi-gazdasági strukturális változási igényeket támaszt, mint amilyenekkel a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása kapcsán találkoztunk, függetlenül attól, hogy a most aktuálissá váló strukturális változások irányultságukban, jellegükben jelentősen eltérnek az előbb említettektől. Lehetetlen tehát, hogy a nagy változásoknak ne legyenek számottevő regionális konzekvenciái. Ezért a regionális problémakezelésben, regionális törvényszerűségek feltárásában mindenképpen növelni kell a prognosztikus elemeket és vállalni kell a valószínűségi alapon álló problémakezeléssel óhatatlanul együttjáró bizonytalansági tényezőket.

A TERMELÉS TERÜLETI ÁRUSZÁLLÍTÁSI KAPCSOLATAI ÉS A

GAZDASÁGI KÖRZETEK

Dr. Pálfalvi József - Horváth Gyula

Bevezetés

A zárt, viszonylag önálló, a megyéknél nagyobb területű gazdasági körzetek kialakítása Magyarországon már régi keletű gond. Az olyan körzetek létrehozása, amelyekben pl. az ipari termékekkel, alapanyagokkal, mezőgazdasági terményekkel, vagy kulturális, egészségügyi, adminisztratív létesítményekkel való ellátás /ellátottság/ - az ország méreteihez és gazdasági adottságaihoz képest - viszonylag teljes, rendkívül nehéz, sokféle szempont figyelembevételét igénylő feladat. E tanulmány összeállításával nem volt célunk az említett probléma megoldására, a megoldás gazdasági-történeti okainak feltárására kísérletet tenni. Sokkal inkább az, hogy az ilyen természetű kutatásokhoz a MÁV áruszállítási adatainak feldolgozásával segítséget nyújtsunk.¹

A területi egységek közötti árumozgást kétféle területi bontásban vizsgáltuk. Egyrészt a megyei, közigazgatási beosztás szerint /budapesti agglomeráció forgalma/, másrészt a KRAJKÓ-féle mikrokörzet-beosztás alapján. A következő kérdésre próbáltunk meg választ adni: ezek a mikrokörzetek hogyan vonhatók össze úgy, hogy az összevont körzeteken belüli szállítások volumene minden más megoldáshoz képest maximális, a körzetek között pedig minimális legyen. E kritérium jelenti azt, hogy a vasuti áruforgalmi adatok alapján a lehatárolt körzetek viszonylag zártakká válnak.

1. Az adatfeldolgozás szempontjai

A MÁV áruforgalmi adatait mintegy 800 ezer - 1 millió rekordban rögzítik. Egy-egy rekord többek között tartalmazza a feladó és a rendeltetési állomást, a szállított áru súlyát és

¹ A MÁV 1975. évi áruforgalmi adatait 1978-79. folyamán dolgoztuk fel az OTSZK számítógépén, a MÁVSzÜ-től kapott mágnesszalagok felhasználásával. A gépi feldolgozást Gábor László és Zeöld Ákos végezte. A kedvező tapasztalatok alapján Gábor László segítségével a MÁV 1979. évi áruforgalmi adatait is feldolgoztuk.

cikkszámát, a teljesített árutonnakilométert és a szállítási távolságot, valamint a forgalom jellegét /belföldi hitelezett, belföldi nem hitelezett, export, import és tranzit/.

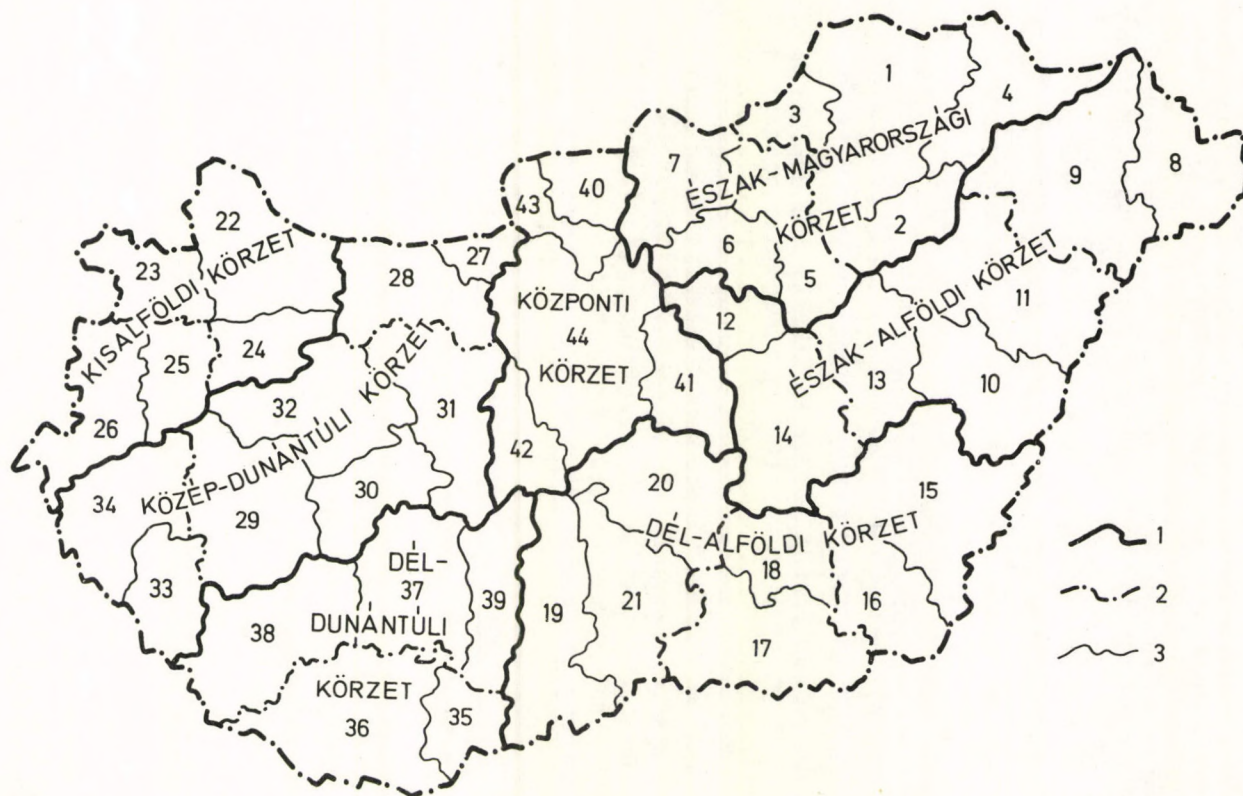
A több százra rugó árucikk-számokat a KSH árukódók alapján 35 árucsoportba és 9 árufőcsoportba soroltuk. E kategorizálás előnye, hogy eredményeink a KSH adatokkal összehasonlíthatók. Az output-táblák terjedelmessége miatt tanulmányunkban csupán az árufőcsoportonként bontott eredményeket ismertetjük. E struktúrában elemeztük a nemzetközi szállításokat, a budapesti agglomeráció áruforgalmát, és e szerint készítettük el a körzetesítő algoritmust is.

A "honnan - hová?" vizsgálat, azaz a feladási és a rendeltetési pontok közötti árumozgások feltárása a szállítási pontok nagy száma miatt /a vasuti áruforgalom esetében is meghaladja az ezret/ természetesen csak összevont lehet. A szállítási pontok területi egységekbe való összevonását kétféleképpen végeztük el. A jelenlegi közigazgatási beosztással megegyezően - más célu felhasználásra - összeállítottuk a megyék egymás közötti vasuti áruforgalmát tartalmazó táblázatokat. A budapesti agglomeráció vasuti áruszállításainak értékelése is e beosztásra épül. Emellett KRAJKÓ Gy. által kimunkált körzetekre támaszkodva¹ a szállítási pontokat mikrokörzetekbe, majd azokat al-, illetve mezokörzetekbe vontuk össze. A mikrokörzetek - néhány kivételtől eltekintve - többnyire a járáshatárokat követik, az utóbbiaknál valamivel jobban igazodva a vasutvonalak térbeli elhelyezkedéséhez. Ezáltal az alkörzetek határai is általában /nagy vonalakban/ a megyehatárokkal esnek egybe /kivéve pl. a Fejér, Veszprémi és a Tolnai alkörzeteket/. A nemzetközi áruforgalom értékelésekor az alkörzetbeosztást használtuk. A körzetesítő algoritmust pedig a mikrokörzetekre építettük, tehát azok összevonásával nem az említett alkörzetek, illetve mezokörzetek alakulnak ki, az egybeesés inkább véletlenszerűnek tekinthető. A körzetek elhelyezkedését az 1. ábra szemlélteti.

2. A gazdasági körzetek képzése a vasuti áruszállítási adatok alapján

Gazdasági körzetek többféle kritérium szerint alakíthatók ki, pl. az ipar területi elhelyezkedése, a nyersanyaglelőhelyek és a feldolgozó kapacitás földrajzi elhelyezkedése és kapcsolata, a mezőgazdasági területek adottságai stb. alapján. Legkedvezőbbnek talán az un. komplex gazdasági körzetek kialakítása látszik, tehát olyan régióké, amelyekben - természetesen az ország adottságait figyelembe véve - szinte valamennyi termelő

¹. A gazdasági körzetek forgalmi kapcsolatai. Kézirat. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, 1978. május.



1. ábra A feldolgozásban használt körzetek elhelyezkedése

1 = Mezokörzet határa; 2 = Alkörzet határa; 3 = Mikrokörzet határa

ágazat megtalálható. Ebben az esetben a körzetek képzése több szempont, vizsgálati ismerv szerint történne. A következőkben megpróbálunk a vasuti áruforgalmi adatok felhasználásával a komplex gazdasági körzetek kialakításához segítséget nyújtani, azaz a körzetképzéshez egyféle támpontot adni. A módszerünkkel kapott körzetek természetesen nem komplexek és önellátók, azaz zártak, hanem csupán a vasuti áruszállítási adatok szerint összefüggő területi egységek. A komplex gazdasági körzetek kialakításához csak támpontot, fogódzkodót nyújtanak, de alapjaiban a kérdést nem oldják meg.

2.1. A körzetesítő algoritmus és a változatok képzésének szempontjai

Az algoritmus alapfeladatuként azt tűztük ki, hogy az n darab objektumot /területi egységet, mikrokörzetet/ olyan módon csoportosítsa, hogy a megadott csoportosítási szempontok alapján egy csoportba k darab objektum kerüljön.

A körzetesítő algoritmus két fő részből áll:

a/ magából a körzetesítést végrehajtó algoritmusból; a továbbiakban, ahol külön nem említjük, körzetesítő algoritmus néven erre a szűkebben vett algoritmusra hivatkozunk;

b/ egy javító /korrekciós/ algoritmusból, amely a lehetséges megoldások halmazából a körzetesítő algoritmus által kiválasztott megoldást alakítja át, más-más lehetséges megoldásokat vizsgálva avégett, hogy az átalakítás során a megoldás az optimálisához közelítsen.

A körzetesítő algoritmus eredménye:

Az algoritmus a csoportosítás /a mikrokörzetek összevonása/ után a mikrokörzeteket jelző kódokat két mátrixba helyezi el:

- az elsődlegesen kialakított csoportok mátrixába $/U/$ és
- a másodlagosan kialakított csoportok mátrixába $/V/$.

A másodlagosan kialakítandó csoportok mátrixának létrehozását az tette szükségessé, hogy - különösen, ha az elsődlegesen kialakítandó csoportok elemszáma nagy, akkor az elsődleges körzetek nagyságrendjéhez közeleső darabszámu - "körbezárt területek" maradnak. E területeket az algoritmus már egyik csoportba sem sorolja; a V mátrix azonban lehetővé teszi a fenti mikrokörzetek besorolását is.

Az említett "szépséghibát" ellensúlyozandó az eljárás előnye, hogy a körzetek és mikrokörzetek száma szabadon választható, ezáltal számos változat dolgozható ki. Szélső esetben az elsődlegesen kialakítható körzetek száma 1, illetve 44 lehet, az azokban elhelyezendő mikrokörzetek darabszáma pedig 44, illetve 1. A kettő között mintegy 20 változat. képezhető áruforgáscsoportonként.

Az algoritmus működési elve:

A körzetesítő algoritmus első lépésben a "központi elemet" kiválasztó eljárással határozza meg azt az elemet, mikrokörzetet, amely köré a következő lépésben az aktuális csoportbővítő algoritmussal a megadott mikrokörzetszámig bővíti a csoportot /alakítja ki a körzetet a különféle mikrokörzetekből/.

Mind a kezdő elemet kiválasztó, mind a csoportbővítő eljárásához több algoritmus áll rendelkezésre; alkalmazásuk esetén a nyers változatok száma is megsokszorozódik.

A körzetesítő algoritmus alapformájában kizárólag az áruszállítási volumenre támaszkodva vizsgáltuk a közlekedési kapcsolatokat. Mivel e kapcsolatok bizonyos mértékig a mikrokörzetek területétől is függenek, ezért egy olyan opcionálisan használható algoritmust hoztunk létre, amellyel a területek nagyságából adódó eltéréseket súlyoztuk

Azáltal, hogy a területeket súlyozzuk, a változatok száma tovább emelkedik. A mintegy 10-re valósan használható alapváltozat tehát a különféle szempontok szerint árufőcsoportonként 120-150-re emelhető. Természetesen mindegyik változatot nem mutatjuk be, csupán néhány tipikusát ragadunk ki.

2.2. A körzetesítés eredményei

A körzetesítést végző algoritmus input adatait a korábban elkészített MÁV Áruszállítási Adatfeldolgozás output mátrixai képezték. A körzetesítési algoritmus inputjaként a rendelkezésre álló adatok közül az idősorban a legtávolabb állókat választottuk, nevezetesen az 1975. évi és az 1979. évi feldolgozás output adatait.

A körzetesítési feladathoz való felhasználhatóság érdekében azonban a mátrixokat át kellett alakítani, szimmetrizálni, mivel azok tartalmazták az alkörzetekre és mezokörzetekre vonatkozó adatokat is.

A körzetesítő algoritmussal számos változatot sikerült létrehozni: a körzetek elemszámának módosításával, a forgalom jellegétől függően, a kezdőelem megválasztásával, a szomszédság korrekciójával, súlyozás segítségével. A szomszédság korrekciója azt jelenti, hogy azokat a mikrokörzeteket, amelyek csak keskeny szakaszon érintkeznek egymással, a korrekciós változatban nem tekintettük szomszédosoknak. A körzetesítés eredményeit a következő összevont formában tárgyaljuk:

- a/ a belföldi forgalom alapján,
- b/ a belföldi + behozatali + kiviteli forgalom szerint,
- c/ a belföldi forgalom súlyozott változata,
- d/ a belföldi forgalom korrigált szomszédsági változata és
- e/ a belföldi forgalom korrigált szomszédsági és súlyozott változata alapján.

A felsoroltak közül mindegyiken belül értékeljük a legfontosabb, a körzetek elemszáma szerint, illetve a maximális belső és a maximális összes forgalom szerint kialakított változatokat. E dolgozatban csupán a belföldi forgalom szerinti változatot mutatjuk be.

Belföldiforgalom alapján nyert eredmények

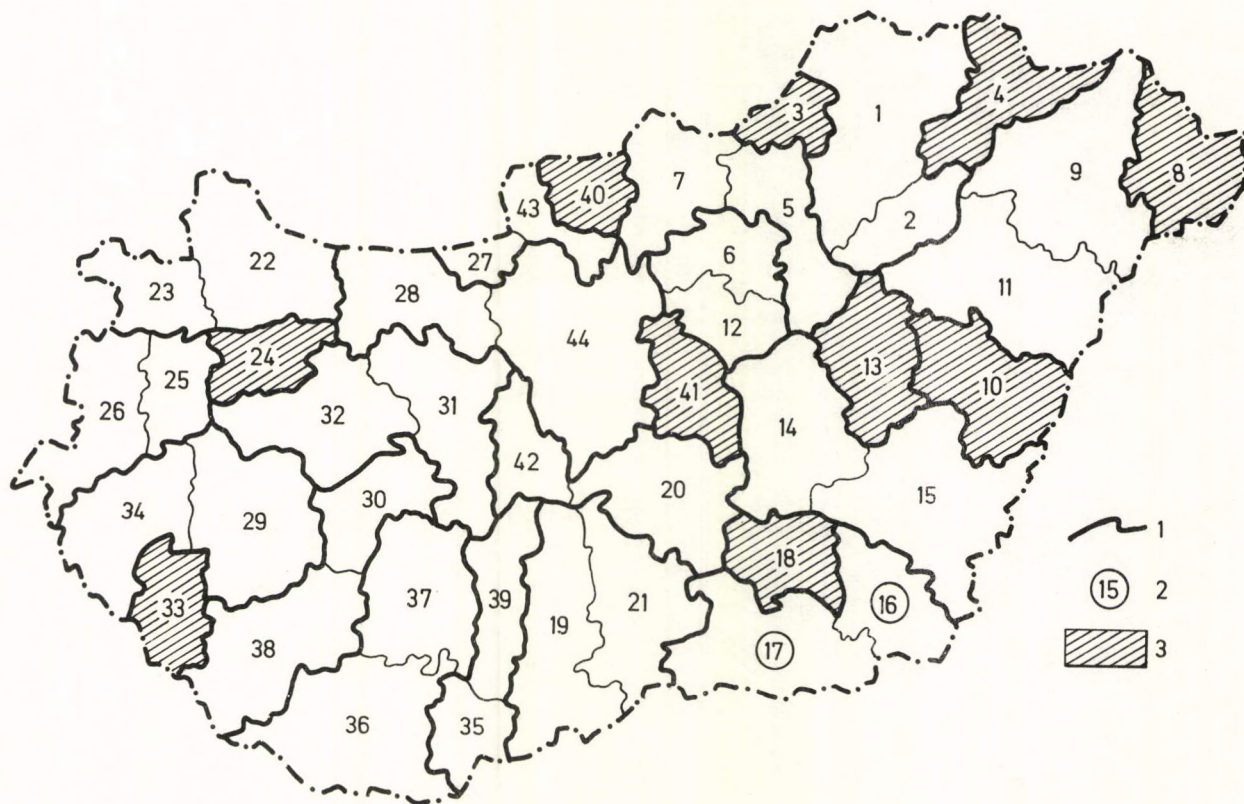
A belföldi áruforgalmi adatokból szimmetrizált mátrix segítségével az energiahordozók árufőcsoportban kíséreltük ki a körzetesítés még elfogadható elemszámát, azaz az egy csoportba sorolható mikrokörzetek mennyiségét és az összevonás kritériumát. A maximális belső és a maximális összes forgalom ismér-

vek közül az utóbbi adott elfogadhatóbb eredményt: a körzetek viszonylag könnyebben körülhatárolhatók voltak, kevesebb volt a hosszukás, elnyújtott alaku és kevesebb a körzetesítésből ki-maradt mikrokörzet. A következőkben néhány térképen bemutatjuk a kísérleti eredményeket.

A 2. és a 3. ábra a 2 elemű, 2 mikrokörzetből összeállított körzeteket szemlélteti, a 2. ábrán a maximális belső, a 3.-on a maximális összes forgalom szerint csoportosított körzeteket tüntettük fel. A kétféle változat között lényegében minimális eltérés van, az elsőnél a nagykanizsai /33/, a másodiknál a szombathelyi /26/ mikrokörzet nem szerepel valamelyik csoportban. A kételemű körzetek tehát támpontot adhatnak nagyobb elemszámú körzetek kialakításakor, ha valamelyik mikrokörzet a csoportosításból kimaradt, de önmagukban csak kevésbé használhatók. Az összevonás érdekessége azonban, hogy néhány esetben a körzethatárok a jelenlegi megyehatároktól eltérnek, pl. a veszprémi /32/ és a székesfehérvári /31/, a dunaujvárosi /42/ és a kecskeméti /20/, a salgótarjáni /7/ és az egri /5/ stb. mikrokörzetek esetében.

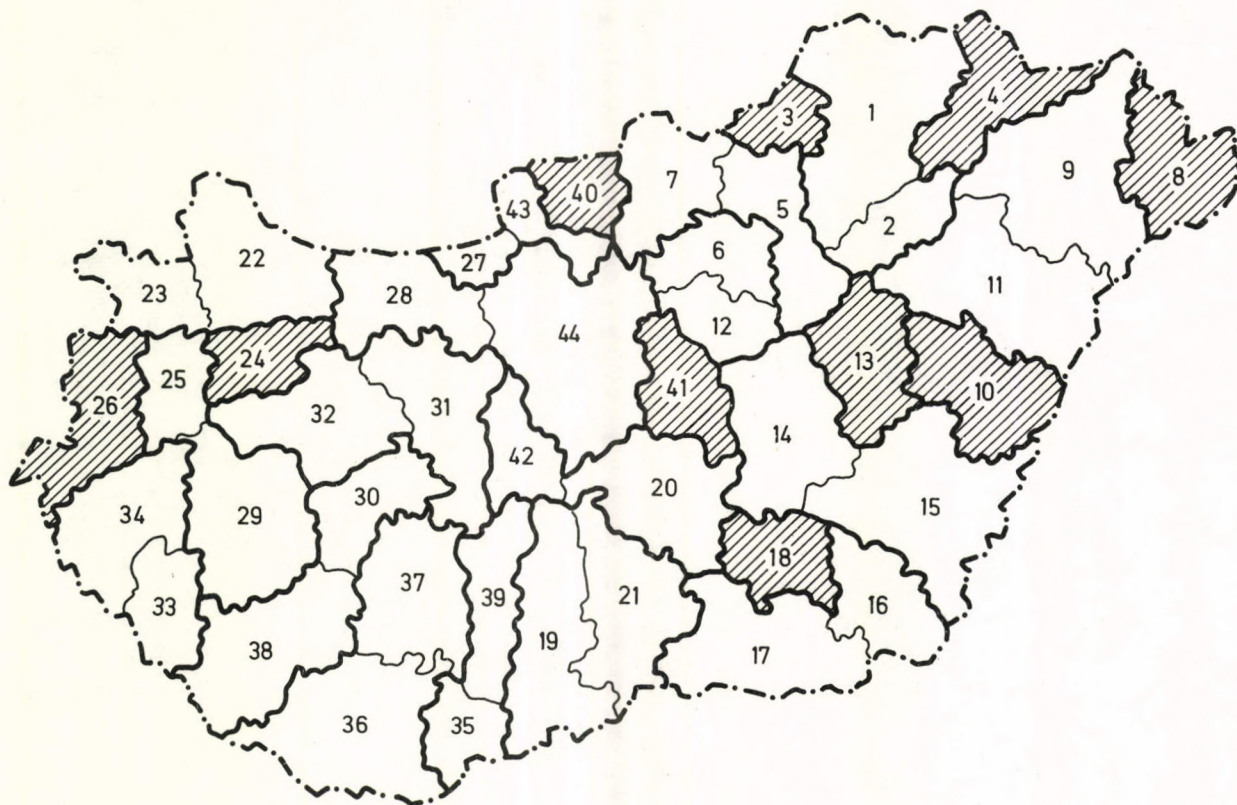
Más eredményre jutunk, ha az összevonást nem a már csoportosított körzetekkel folytatjuk, hanem az algoritmust újra indítjuk. Ilyen négy elemű csoportosítás látható a 4. és az 5. ábrán, ahol a körzethatárokon és a fel nem használt elemeken kívül a kezdőelemet is feltüntettük. A kétféle csoportosítási kritérium itt már lényeges eltéréseket szolgáltat. Az ország déli és a Dunától keletre eső részein kialakult körzetek formája változatlan, a Dunántul északi részén azonban más-más körzetek jönnek létre. A maximális belső forgalom alapján a győri mikrokörzet /22/ kezdőelem és a nyugat-dunántuli körzethez sorolható, a maximális összes forgalom alapján viszont a központhoz. Ugyanugy módosul a keszthelyi /29/, a veszprémi /32/, a siófoki /30/ stb. mikrokörzetek helyzete is. Figyelemre méltó a dunaujvárosi /42/ körzet formája; a forgalom szerint a pécsi /36/ mikrokörzethez sorolható, de - mivel abban a körzet a megadott elemszámmal már "feltöltődött" - az algoritmus új körzetet képez. Ezt az értékelésben, az aggregált körzetek kialakításakor szem előtt kell tartanunk, azaz egyetlen árufőcsoportot felhasználva komplex körzet nem képezhető.

A 6 elemű körzetek más formát öltenek. Amint az a 6. és 7. ábrán látható, a kevesebb elemszámú körzetek szállítási kapcsolatai a szomszédos körzetekkel intenzívebbek. Így például a dunaujvárosi mikrokörzet szorosan kapcsolódik a pécsihez /köszén/, de a budapestihez /44/ is, a pécsi és a budapesti között viszont igen alacsony volumenű az energiahordozók szállítása. A leírtak már megmagyarázzák, hogy a maximális összes forgalom szerint csoportosított körzetekben miért szerepel más-más összevonásban a dunaujvárosi és a budapesti mikrokörzet. A 6. és a 7. ábra ugyancsak igazolja azt a feltevést, hogy a maximális belső forgalom alapján végzett körzetesítéskor több a csoportosításból kimaradt elem. A le nem fedett elemek természetesen valamelyik kialakult körzetbe besorolhatók, mégpedig a kétele-

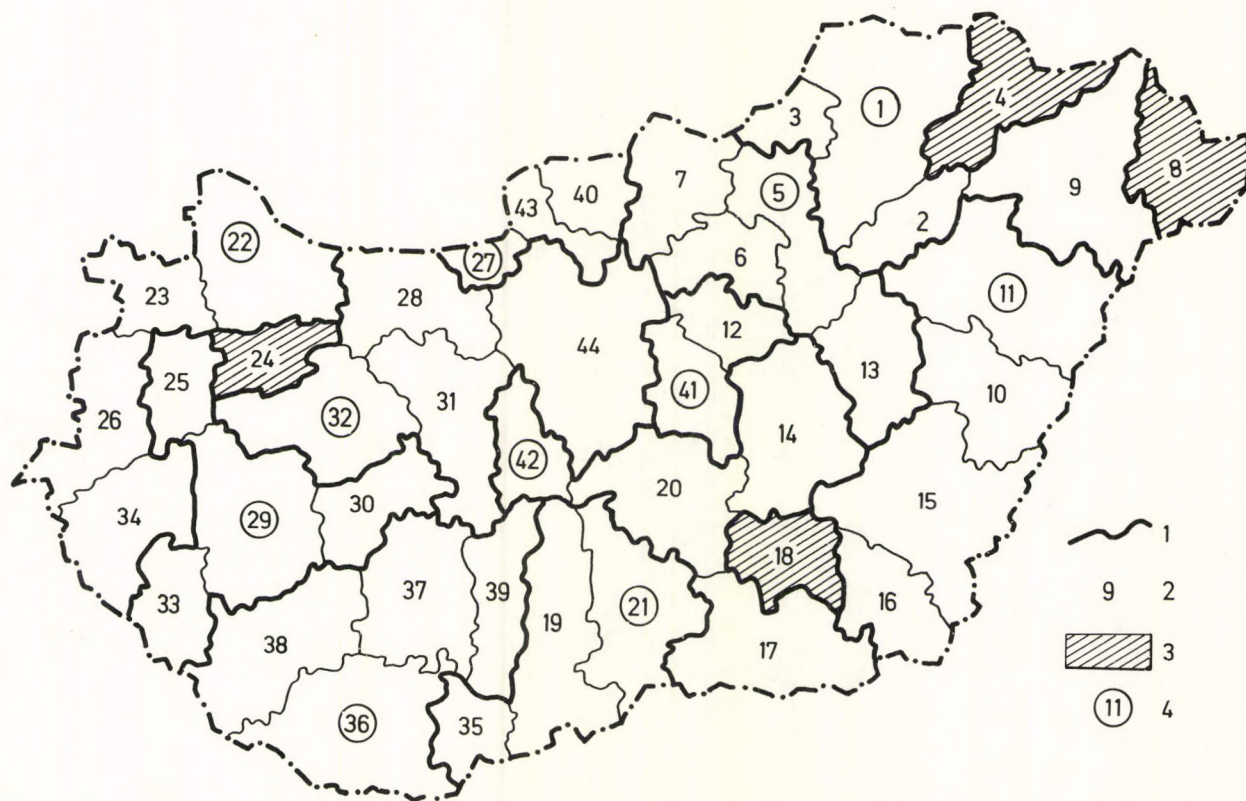


2. ábra /ábra leírás a szövegben/

1 = Körzethatár; 2 = Mikrokörzetek száma; 3 = A fel nem használt körzet.

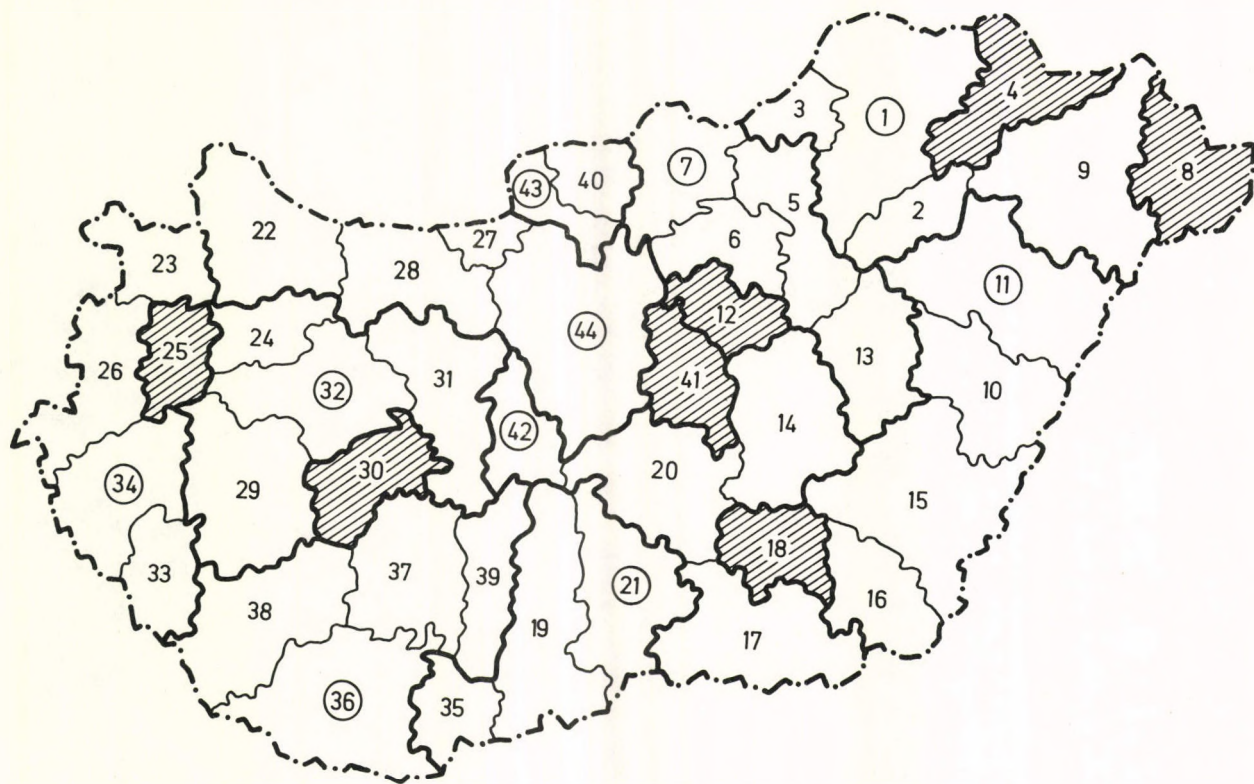


3. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 2. ábrán/

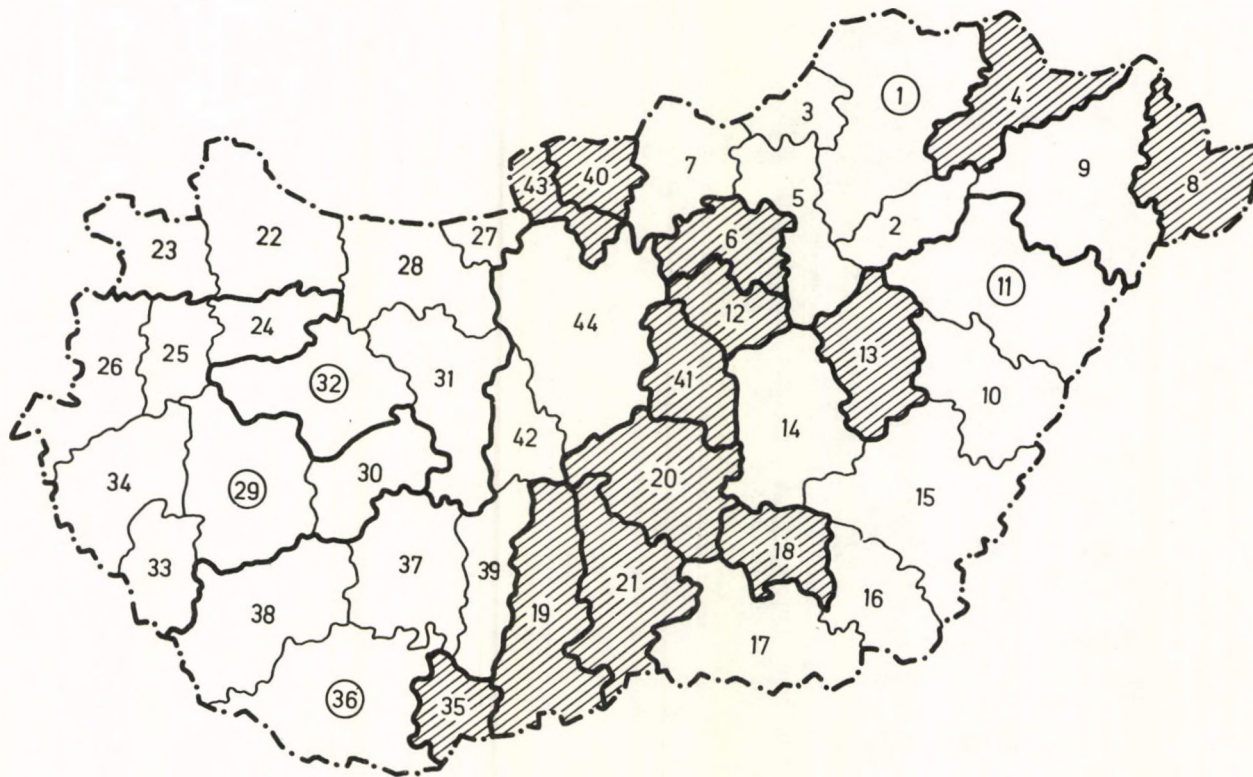


4. ábra /ábra leírás a szövegben/

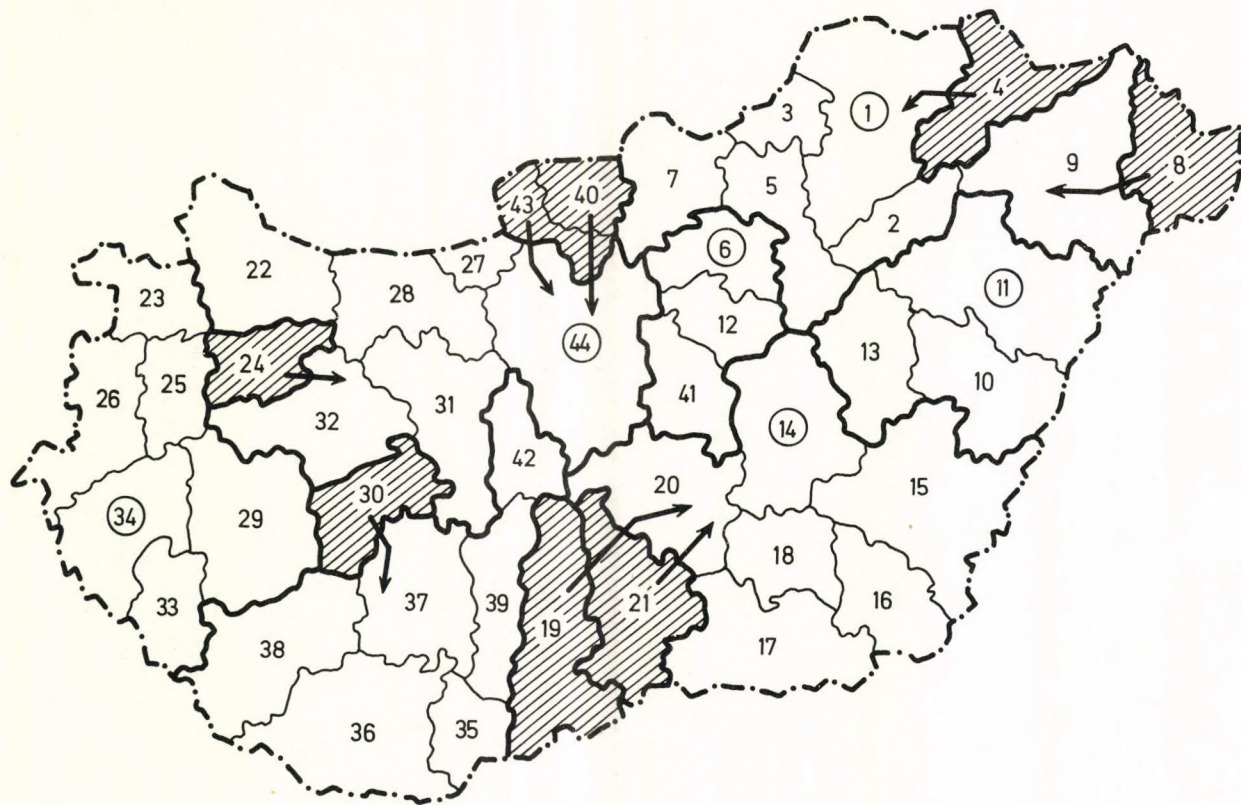
1 = Körzethatár; 2 = mikrokörzet száma; 3 = A fel nem használt elem; 4 = kezdő elem



5. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 4. ábrán/



6. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 4. ábrán/



7. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 4. ábrán/

mű csoportosítás felhasználásával. Így pl. a pápai mikrokörzet /24/ a központihoz, a mátészalkai /8/ a borsodihoz /1/ és így tovább.

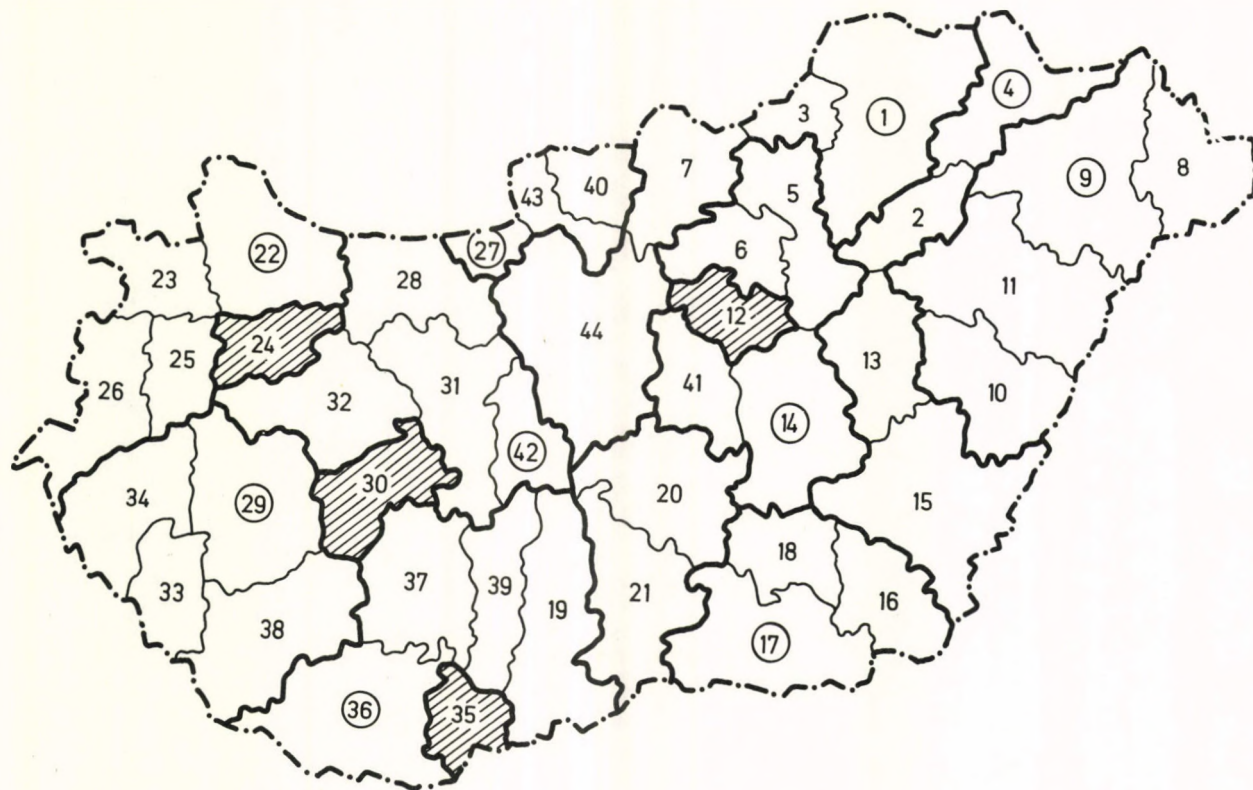
A körzetképzési szempontok előrebocsátásával bemutatjuk még a bányászati termékek árufőcsoportban a 4 és a 6 elemű, a maximális összes forgalom alapján kialakított körzeteket. Különböző formájú övezetek jelennek meg. A miskolci /1/, az ózdi /3/, a salgótarjáni /7/ és a budapesti mikrokörzet /44/ egymással rendkívül szoros kapcsolatban van. Az elemszám bővítésével ehhez a körzethez csatlakozik a dunaujvárosi is /8. ábra/. A sárospataki /4/, leninvárosi /2/, a karcagi /13/ és a békéscsabai mikrokörzet /15/ erősen megnyúlt formájú, az elemek egymással csak egy szakaszon érintkeznek. Ez a vasuti áruforgalmi kapcsolatokat jól jellemzi, mutatja az összefonódásokat is, azonban alakjánál fogva körzetként alig használható. Ugyanez mondható el az ózdi /3/ és a salgótarjáni /7/ mikrokörzetekről is. A le nem fedett elemek száma a 4 és a 6 elemű csoportokban egyaránt négy. Ezek besorolásához a 2 elemű csoportosítást felhasználva a 9. ábrán megrajzolt képet kapjuk.

A fennmaradó árufőcsoportokra kialakított körzetek természetesen egymástól jelentősen eltérnek és az előzőekben említettekhez hasonló tanulságokkal szolgálnak.

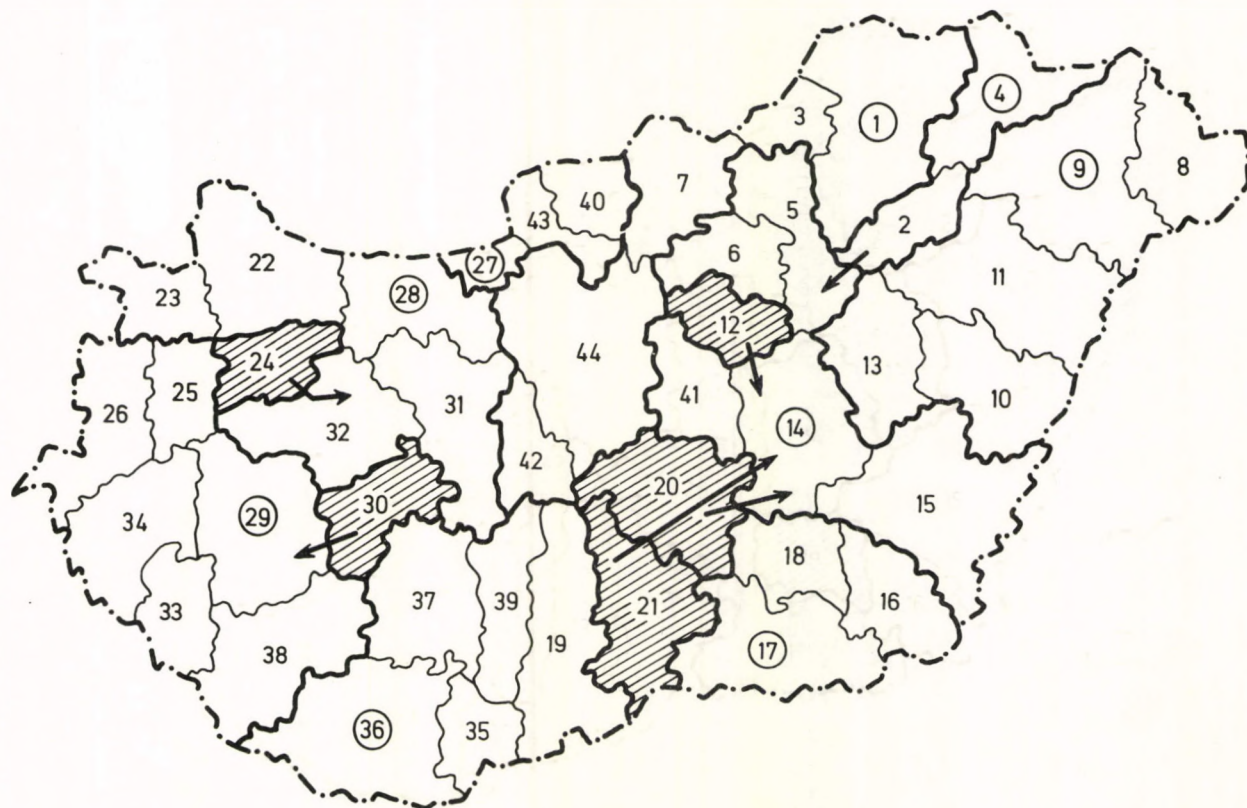
A "komplexitást" - legalábbis a vasuti áruforgalmi adatokat felhasználva - akkor biztosíthatjuk, ha egy adott kezdőelem köré csoportosított mikrokörzeteknél az árufőcsoportok "gyakoriságát" is figyelembe vesszük. Tehát azt vizsgáljuk, hogy valamely kezdőelemhez a körzetesítő algoritmus melyik mikrokörzetet sorolta egy-egy árufőcsoporton belül. Átfedés esetén a kérdéses mikrokörzet ahhoz a kezdőelemhez tartozik, amellyel több árufőcsoportban alkotott azonos körzetet. Amint az a 10. ábrán is látható, a közös tartományok száma háromra csökkent, és az észak-magyarországi vagy az észak-alföldi körzethez egyaránt sorolható mátészalkai /8/ és nyíregyházi mikrokörzet /9/ mellett csupán az orosházi /16/ mikrokörzet az, amelyik akár a közép-, akár a dél-alföldi körzet részét képezheti.

Emellett figyelemre méltó, hogy a fenti módon kialakított központi körzet nem foglalja magába a ceglédi járást /41/, de hozzá tartozik pl. a dunaujvárosi /42/ és a salgótarjáni mikrokörzet /7/. A kvázi komplex módon képzett észak-magyarországi körzethez sorolódik az egri mikrokörzet /5/. A dél-alföldi körzet pedig négy-öt elemből áll e változatban, és nem hétből. Ez annak a következménye, hogy a vasuton szállított összes áruvolumen alapján a szegedi mikrokörzet /17/ mint kezdőelem és a környező mikrokörzetek közötti kapcsolatok jóval szorosabbak, mint az árufőcsoportok gyakorisága szerint. Ugyanezen összefüggések miatt módosul a közép-alföldi körzet formája is.

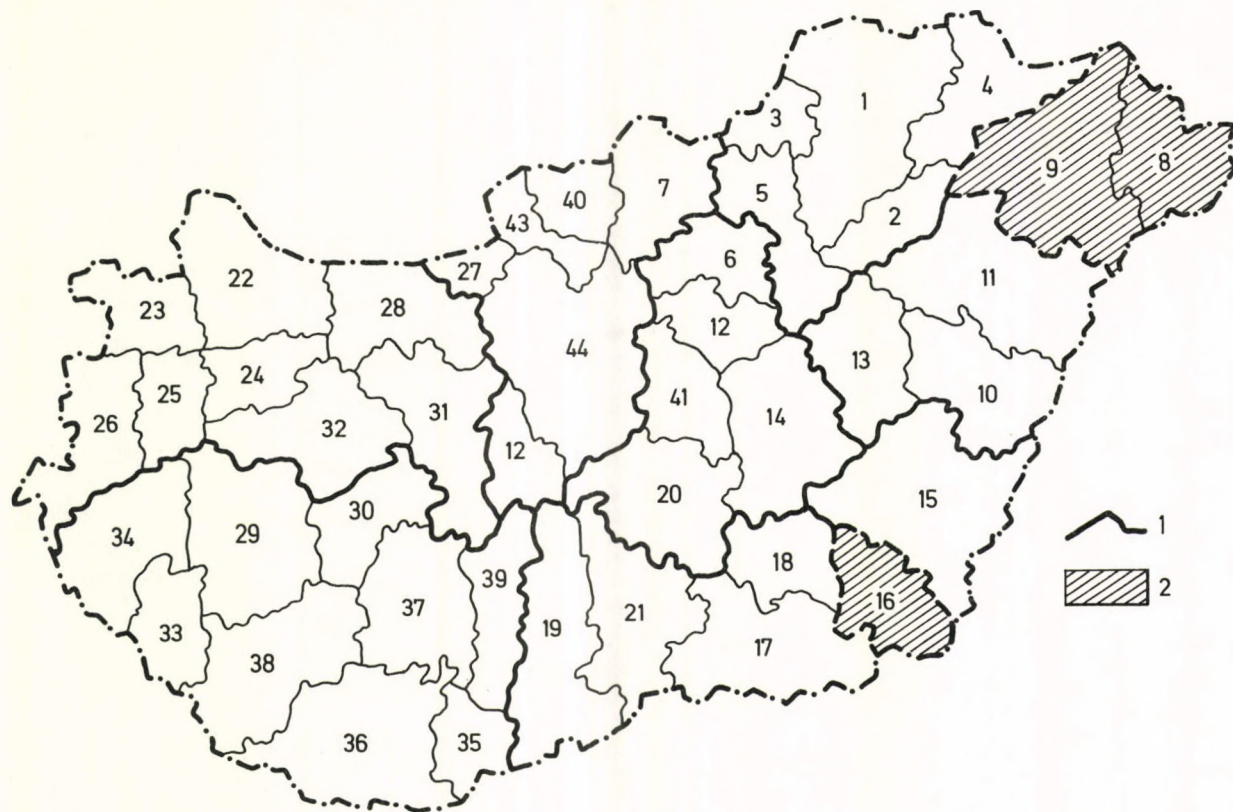
Végezetül hagy jegyezzük meg, hogy a vasuti "Honnan-Hová?" áruforgalmi adatok körzetesítésre való hasonló felhasználásával eddig nem találkoztunk. Ebből részben az is következik,



8. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 4. ábrán/



9. ábra /ábra leírás a szövegben; jelölések a 4. ábrán/



10. ábra /ábra leírás a szövegben/
1 = Körzethatár; 2 = Közös tartomány

hogy sem a vizsgálati módszer, sem pedig az eredmények nem tekinthetők lezártaknak, azaz további pontosításra, finomításra szorulnak. A továbblépés egyik lehetősége az lehet, ha nem csupán a vasuti, hanem a közuti áruszállítási adatokat is bevonjuk a vizsgálatba.

A GAZDASÁGI KÖRZETESÍTÉS VÁLOGATOTT IRODALMA

- ANTAL L. - FRANCIA L. A dél-dunántuli gazdasági körzet helyzete s fejlődésének néhány kérdése. - Városépítés. 1980. 2. pp. 2-5.
- BARTKE I. A területi struktúra elemzésének feladatai és módszere.- "A regionális elemzések módszerei" c. kötetben. Szerk.: Kulcsár V. Bp. 1976. Akad. K. 334 p.
- BARTKE I. A tervezési-gazdasági körzetek szerepe a hosszú távú területfejlesztési tervek kidolgozásában. - Területi Statisztika. 1973. 4. pp. 355-362.
- BELUSZKY P. Nyiregyháza vonzáskörzete. /A város-falu közötti kapcsolatok jellege és mennyiségi jellemzői Szabolcs-Szatmár megyében/. Bp. 1974. Akad. K. 118 p.
- BELUSZKY P. A közigazgatási területi beosztás földrajzi - térszerkezeti alapjai. /Gazdasági körzetek - vonzáskörzetek - közigazgatás/. Rövidített anyag. Bp. 1980. Államigazgatási Szervezési Int. 12 p.
- BERNÁT T. /szerk./ Általános gazdasági földrajz. Bp. 1978. Tankönyv K. 362 p.
- BERNÁT T. - ENYEDI Gy. A magyar mezőgazdaság termelési körzetei. A szántóföldi növénytermesztés körzetei. Bp. 1961.
- BORA Gy. A rajonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. - Földrajzi Értesítő. 1960. 9. 2. pp. 129-141.
- ENYEDI Gy. Vita a gazdasági rajonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. - Földrajzi Értesítő. 1961. 10. 1. pp. 117-121.
- ENYEDI Gy. Földrajzi munkamegosztás és termelési körzetek a mezőgazdaságban. - Földrajzi Értesítő. 1961. 10. 2. pp. 153-171.
- ENYEDI Gy. A mezőgazdasági körzetek kutatásának új módszeréről. Bp. 1957. Mezőgazdasági K. 26.
- ERDEI F. Opponensi vélemény Markos György: "Magyarország gazdasági földrajza" c. doktori értekezésésként benyújtott könyvéről. - A "Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció" c. kötetben. Bp. 1977. Akad. K. 558 p.
- ERDEI F. - CSETE L. - MÁRTON J. A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Bp. 1959.
- HENCZ A. Területrendezési törekvések Magyarországon. Bp. 1973. Közgazd. és Jogi K. 667 p.
- KILÉNYI G. Körzetesítési tendenciák állami-politikai szervezésekben. Bp. 1978. Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Int. 48 p.
- KOLTA J. A gazdaságföldrajzi rajonirozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rajonbeosztásához. - Földrajzi Közlemények. 1954. 2. 3. pp. 149-219.
- KOLTA J. Gazdasági földrajzi kiskörzetek Baranya megyében. Bp. 1961. Akad. ny. /Dunántuli Tud. Gyűjt. 27. ser. geogr. 16./

- KOVÁCS Cs. A gazdasági földrajz néhány elméleti kérdéséről. - Földrajzi Értesítő. 3. pp. 414-432.
- KŐSZEGI L. A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. - Földrajzi Közlemények. 1964. 12. 1. pp. 1-11.
- KŐSZEGI L. A gazdasági körzetesítés főbb elvi-, módszertani és gyakorlati kérdései Magyarországon. Bp. 1964. Kandidátusi értekezés.
- KRAJKÓ Gy. A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. - Földrajzi Közlemények. 1961. 9. 3. pp. 223-246.
- KRAJKÓ Gy. A gazdasági körzetek szállítási kapcsolatai az Alföldön. - Alföldi Tanulmányok. 1980. 4. Békéscsaba. pp. 163-193.
- KRAJKÓ Gy. A gazdasági mikrokörzet-kutatás módszertani kérdései. - "A regionális elemzések módszerei" c. kötetben. Szerk.: Kulcsár V. Bp. 1976. Akad. K. pp. 127-150.
- KRAJKÓ Gy. A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. - Földrajzi Értesítő. 1973. 22. 3. pp. 254-275.
- KRAJKÓ Gy. A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolása. - Földrajzi Értesítő. 1973. 22. 4. pp. 383-409.
- KRAJKÓ Gy. /szerk./ Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba, 1974. 506 p.
- KRAJKÓ Gy. - BANK K. A regionális növekedés néhány tényezőjének együttes hatása az Alföld gazdasági mikrokörzeteiben. - Alföldi Tanulmányok. 1981. Békéscsaba. pp. 85-104.
- KRAJKÓ Gy. - PÉNZES I. - TÓTH J. - ABONYI Gy.-né. Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. - Földrajzi Értesítő. 1969. 18. 1. pp. 95-115.
- LÁNG S. Magyarország természeti földrajzi tájbeosztása és gazdasági körzetei. Kézirat.
- MARKOS Gy. Magyarország gazdasági körzetbeosztása. - Földrajzi Értesítő. 1952. 1. 3. pp. 582-634.
- MARKOS Gy. Magyarország gazdasági földrajza. Bp. 1962. Közgazd. és Jogi K. 581 p.
- MARKOS Gy. A földrajzi munkamegosztás alapkérdései Magyarországon. - MTA II. Oszt. Közlem. 1951.
- MARKOS Gy. A gazdasági földrajz elméleti problémái és gyakorlati feladatai. Bp. 1965. MTA PKCs. 14 p. /Elméleti és módszertani vitaanyagok 7./
- MARKOS Gy. Magyarország gazdasági körzetbeosztása. - Földrajzi Értesítő. 1952. 3. pp. 582-634.
- MADARÁSZ T. Városigazgatás és urbanizáció. Bp. 1971. Közgazd. és Jogi K. 530 p.
- PÁLNÉ KOVÁCS I. - CSEFKÓ F. Az igazgatástudomány agglomerációs kutatásai. - Állam és Igazgatás. 1979. 29. 2. pp. 178-182.
- PERCZEL K. A magyarországi regionális tervezés elvi alapjai. - Építés- és Közlekedéstudományi Közlem. 1960. 1-2.
- PERCZEL K. A gazdasági régiók és a megyék viszonya. - Építésügyi Szemle. 1960. 9.

- PERCZEL K. - GERLE Gy. Regionális tervezés és a magyar településhálózat. Bp. 1966. Akad. K. 445 p.
- PÉNZES I. - TÓTH J. Szeged vonzáskörzete. - Földrajzi Értesítő. 20. pp. 153-158.
- RAFT M. A gazdasági viszonyok hatása az állam területi beosztásának fejlődésére. - Állam és Igazgatás. 1979. 29. 7. pp. 611-624.
- A régiókutatás elvi és módszertani kérdései. V. Francia-Magyar Kollkvium. 1973. IV. 15-21. Bp. MTA FKI. 59 p.
- SZOBOSZLAI Gy. - WIENER Gy. Az állami-közigazgatási területbeosztás és a települési vonzásfunkció. Város-község kapcsolata és a közigazgatás. Bp. 1979. Kézirat.
- SZOBOSZLAI Gy. - WIENER Gy. A város szerepe a középszintű területi igazgatásban. Bp. 1978. 80 p.
- TÓTH J. A Dél-Alföld centrumai és vonzáskörzetei. Az ÉVM számára készült anyag. Szeged, 1972. Kézirat.
- TÓTH J. A Dél-Dunántul gazdasági térszerkezete. - Földrajzi Értesítő. 1978. 27. 2. pp. 205-222.
- TÓTH J. Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában. Bp. 1977. Akad. K. 142 p.
- TÓTH J. - DÖVÉNYI Z. - MOSOLYGÓ L. A vonzáskörzet-kutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. - Földrajzi Közlemények. 1975. 23. 3. pp. 347-354.
- TÓTH J. - MOSOLYGÓ L. - TÁNCZOS-SZABÓ L. Észak-Magyarország vizsgált területeinek körzetbeosztási javaslata vonzáscentrum és vonzáskörzet vizsgálatok alapján. Az ÉVM számára készült anyag. Békéscsaba. Kézirat.
- VIDOR F. Települések és régiók homogén szemlélete. Bp. 1960. Felsőokt. Jegyzetell. 57 p. /Mérnök Továbbképző Int./
- VÖRÖSMARTI A. Vita hazánk gazdasági körzetekre való felosztásáról. - MTA Társadalmi Történeti Tudományok Oszt. Közl. 1961. 11. 1-3. pp. 235-243.
- ZALAINÉ DÉR E. A gazdasági alkörzetek vizsgálatának módszerei a Közép-Dunántul példáján. Kandidátusi értekezés. Bp. 1964. Kézirat.
- ZOLTÁN Z. Településgazdaságtan. I. rész. Bp. 1978. Tankönyv K. 184 p.

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézet házi sokszorozóján /rotaprint eljárással/. Példányszám: 45o. A kiadásért felel: Dr. Pécsi Márton intézeti igazgató

